

Mészáros István: Lényegi egyenlőség és lényegi demokrácia

„Amikor valamely történelmileg fönntartható szocialista átalakulásról töprengünk, tapodtat sem térhetünk el a lényegi egyenlőség radikális irányelvétől és mércéjétől, és csakis ehhez viszonyítva értékelhető mindenkor egy alapvetően különböző társadalmi anyagcsere-rendhez való átmenet időszaka.” 5

Szocializmus

John Bellamy-Foster: Chávez és a kommünállam.

A szocializmushoz vezető átmenet problémái Venezuelában

A huszadik század során a szocialista stratégiák az állam megragadását követően az államapparátusra mint a szocializmus megvalósításának fő eszközére tekintettek. Hugo Chávez viszont arra törekedett, hogy a kommün-típusú állam intézményeinek kiépítésén keresztül egyre nagyobb hatalmat ruházzon közvetlenül a népre, és így tegye visszavonhatatlanná a bolívari forradalmat. E folyamat a halmozódó nehézségek ellenére Maduro elnöksége alatt is tovább halad. 12

Szalai Miklós: Utópikus-e a marxi szocializmus?

A tanulmány négyféle mítoszt vet el a marxi életművel kapcsolatban. Mindaddig nem dönthető el a Marx szocializmuskonceptiójának reális vagy utópisztikus jellege, ameddig „nincs olyan társadalomszervező erő, illetve mechanizmus, amely a piac funkcióit pótolhatná – és nem tudjuk megmondani, honnan kerülhetne elő” – olvashatjuk a szerző konklúzióját. A tanulmány a gazdálkodási forma keresésének mélyreható elemzéseit kínálja, B. Ollman Marx-rekonstrukciójától és az erőforrás-elosztás kalkulációs vitájától Dobb és Sweezy munkaérték-elméletéig, illetve W. Brus és A. Nove nézeteiig; az extenzív fejlesztési periódus sikereitől a világgazdasági korszakváltás előidézte összeomlásig. 32

Szigeti Péter: Megjegyzések az átmenetről és az államszocialista kísérletek határkérdéseiről

A kapitalista társadalom meghaladása több szint felől vizsgálható: a legáltalánosabb a filozófiai elemzés szintje, de a kor jellegének értelmezése mellett releváns a szükségletek felmérését és az erőforrásokat „kibernetikus” módszerekkel tervező útkeresés éppúgy, mint a viszonylagos elmaradottság problémáival szembenező, ezért eleve hosszú átmenetben elgondolható kísérlet is. Az áruviszony mint értékviszony nem szükségképpen azonos a többlet magánelsajátításával – mutat rá a szerző. A felhalmozás szocializálásának – az elosztáson keresztüli szocializáláson túl – ebben lehetett volna döntő szerepe. Enélkül ugyanis minden próbálkozás visszahull a polgári társadalom érdekvizonyába: privatizációba, liberalizálásba és menedzserizmusba – miként ez Kelet-Közép-Európa esetében történt 53

Rozsnyai Ervin: **Az átmeneti társadalom. Gondolatok a bukás elméleti tanulságairól**

A szerző, főképpen a szovjet tapasztalatok alapján, történeti és elméleti úton rekonstruálja az „átmeneti korszak” fogalmát, amely mint az államszocialista fejlődés magyarázó elmélete jön számításba. Marx és Lenin „három lépcsős” (átmeneti korszak – szocializmus – kommunizmus) elgondolásából indul ki, és annak fényében világítja meg a megtett fejlődési pályát. A dokumentum a maga nemében a régi marxista-leninista értelmezés klasszikus darabja..... 58

Asszociációk

Marosán György: **Van-e jövője a kommunizmusnak?**

Történelmi alternatívák elágazási pontjában állunk, állítja a szerző, mivel a polgári társadalom visszaszoruló intézményei között lehetőség nyílt a közösségi barkácsolásra. Vajon az így kikísérletezett, fokozatosan hálózattá szerveződő kommunák hozzák létre századunk kommunista társadalmát? 77

Történelem

Julien Papp: **Forradalom vagy szovjetizáció?**

Magyarország a II. világháború után (1944. szeptember – 1947. szeptember)

A szerző szerint, a sztálinista szovjet rendszert Magyarországon nem volt szükség „importálni”, mivel a szovjetek ehhez egy egész sor kelléket „helyben találtak a restaurált államrendben és az ország politikai hagyományaiban: a társadalmi rend büntetőjogi védelmét, a közigazgatást mint a politikai harcok eszköztét, a rendőrség terrorista módszereit, a B-listázást, a végrehajtott hatalom túlsúlyát, a „népítéletek” gyakorlatát stb.” Szovjetizálás helyett ezért inkább „reaktíválásról”, egyfajta „endogén folyamatosságról” beszélhetünk..... 94

Mitrovits Miklós: **Lehetséges volt-e legyőzni a kapitalizmust?**

A kelet-közép-európai reformok és a gazdasági növekedés

A reformkísérletekről pro és kontra a rendszer fennállása idején számos elméleti munka született. A rendszerváltás után ezek feledésbe merültek, mivel gyakorlati tétjük már nem volt. Ma kellő történelmi távlatból ismét megkísérelhetjük a számvetést, összevethetjük az egyes országokban elgondolt és/vagy kipróbált gazdasági és társadalmi reformok mélységeit – sikereiket és kudarcaikat. A tanulmány számba veszi a Sztálin halála utáni főbb csehszlovák, lengyel és magyar reformok elméleti hátterét és bevezetésük körülményeit, majd Angus Maddison gazdaságtörténész GDP-adatai alapján bemutatja e rendszerek valódi teljesítményét..... 109

Kultúra

Takács Róbert: **A kultúra reformja – a reform kultúrája**

Az államszocialista rendszerekkel kapcsolatban a reform kifejezés elsősorban a gazdasággal asszociálódik. Az 1968-as reform maga is közgazdasági nyelven szólt a kultúra szereplőjéhez, miközben a kultúrpolitika fő célja az volt, hogy megvédje addigi eredményeit, amit annak tulajdonított, hogy a kulturális termelést kivonta a piaci szabályok alól. A tanulmány egyrészt rámutat, hogy ez nem sikerült tökéletesen, de már az 1960-as évtizedben sem. Másrészt a kulturális változások

gyökereit – ami nem járt intézményi átrendeződéssel – másfél évtizeddel korábban, a desztalinizációs folyamatban tárja fel..... 138

Arcok

Stephan Eric Bronner: **Paul Robeson**

A kommunista Robeson a huszadik század első felének legjelentősebb afro-amerikai közéleti, értelmiségi szereplője, az Egyesült Államok történetének egyik legnagyobb afro-amerikai személyisége volt. Törekvése, hogy a fekete identitás kérdését összekapcsolja a tágabban vett emberi jogokért folytatott küzdelemmel, illetve a gazdasági kizsákmányolás elleni harccal – ma is időszzerű. 155

Asztal körül

Lenin időszerűsége. Kerekasztal-beszélgetés

Résztevők: Artner Annamária, Kiss Viktor, Krausz Tamás, Melegh Attila és Szigeti Péter. Moderátor: Szergej Filippov..... 161

Olvasójel

Krausz Tamás: **Spiró Diabolina.**

Spiró György: *Diabolina*. Budapest, Magvető Kiadó, 2015..... 188

Pongrácz Alex: **Válságértelmezés a globalizáció korában.**

Artner Annamária: *Tőke, munka és válság a globalizáció korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2015..... 197

Következő számunk tartalmából:

- A görög válság anatómiája
- Migráció történet Európában
- Női emancipáció – emberi emancipáció
- Gender és kapitalizmus

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel: +36 30 532 0000) vehetik át.

Lényegi egyenlőség és lényegi demokrácia

Az Eszmélet közössége tisztelettel és szeretettel köszönti Mészáros Istvánt, aki december 19-én tölti be 85. életévét.

A szerkesztőség

*

A *lényegi* meghatározottságok problémája egy jövődő társadalomban bekövetkező legalapvetőbb változásra vonatkozik, ahol ahhoz, hogy *történetileg fönntartható* legyen, csakis a *lényegi egyenlőség* lehet a társadalmi anyagcsere létfontosságú irányelve. Mondanom sem kell, hogy néhány más jogrendszer szabályozó alapfogalomtól is (amilyen például a *lényegi demokrácia*) hasonlóképpen elválaszthatatlan ugyanez a követelmény, abban az értelemben, hogy mindahány ilyen fogalmat a lényegi egyenlőség szellemében kell fölfogni és alkalmazni.

Számomra a legfontosabb elméleti és gyakorlati politikai követelmény az, hogy ellentétbe állítsuk a jövő gyökeresen másfajta társadalmi anyagcseréjének – amely nélkül nem lenne képes továbbélni az emberiség – a fölfogását a létező formákkal. Ezért használom a „lényegileg demokratikus” kifejezést (és persze a „lényegi demokrácia” szókapcsolatot is, ennek alapvető, definiáló jellemzőjével, amely elválaszthatatlan a „lényegi egyenlőségtől”), szemben még az egykor hiteles liberális demokrácia-fogalommal is, amelyik semmilyen körülmények között sem jelenthet *lényegi* demokráciát, még ha lehet is úgy igazítani, hogy többé-kevésbé *lényegesnek* lássék valamilyen korlátozott politikai értelemben. Ebben a korlátozott értelemben lehet a politika lényegesen demokratikusabb vagy lényegesen kevésbé demokratikus egy-egy liberális rezsimben, de sohasem *lényegileg demokratikus*. Az én szembeállításomban nem létezik „többé vagy kevésbé lényegileg demokratikus”, illetve „többé vagy kevésbé lényegileg egyenlő”. *Vagy lényegileg demokratikus és lényegileg egyenlő, vagy nem az.* Más szóval, az utóbbi esetben semmiképp sem *lényegi*. Viszont tökéletesen jogos „lényegesen demokratikusabb vagy lényegesen kevésbé

demokratikus”, illetve „lényegesen nagyobb mértékben egyenlő vagy lényegesen kevésbé egyenlő” politikai/társadalmi viszonyokról beszélünk bizonyos történelmi körülmények között.

Ebben az értelemben használtam a „lényegi” jelzőt *A tőkén túl* fejtegetéseiben, és így használom továbbra is, amikor mostanában az államról írok. Valójában már ugyanebben az értelemben tárgyaltam a problémákat a *Marx's Theory of Alienation* (Marx elidegenedés-elmélete) című könyvemben, amelyet 1959-ben kezdtem el írni Londonban. Sőt, egészen 1951 őszére nyúlik vissza e *döntő fontosságú* tárgy iránt érzett mély és kifejezett formában is megnyilvánult érdeklődésem, mégpedig Lukáccsal akkor tájt folytatott egyik beszélgetésemig, amikor a magyar kormány *300 százalékkal* megnövelte az alapvető élelmiszerek és ruházati cikkek árát, miközben csak *18–21 százalékkal* emelte a fizetéseket és a béreket.

Ezt az intézkedést annak idején megvitattuk a Magyar Írók Szövetségében Horváth Mártonnal (aki hevesen támadta Lukácsot az 1949–1951-ben lefolytatott „Lukács-vitában”), a párt politikai bizottsága kulturális-ideológiai ügyekért felelős tagjával. Néhány íróbarátom és kollégám elismételgette az általa hallani akart választ, hogy ugyanis a nép lelkesen jóváhagyta a bejelentett változást. Én egy szót sem szóltam, mire odafordult hozzám, és rákérdezett: „Hát maga, Mészáros elvtárs, mit hallott?” Azt válaszoltam: „Én nem tudom, az ország melyik részében jártak a barátaim, de ahol én lakom, az egyik munkáskerületben, ott az emberek káromkodnak, és szidják a pártot meg a kormányt.”

Horváth jellemző módon vágott vissza: „Mészáros elvtárs, magának vezetni kell őket, nem pedig az uszályukban haladni!” Ez arra vallott, hogy nagyon is jól tudta, mit gondolnak általában az emberek, de csak azt akarta tudni, hogy s mint fogják propagálni az írók a párthatározatot. Tekintve a nagy jövedelmi különbséget a munkások és a vezető írók között, az alapvető élelmiszerek és ruházati cikkek áremelése nem érintette érzékenyen az írókat, viszont fájdalmasan sújtotta a munkásokat. A 18–21 százalékos fizetésemelés ésszerű kompenzálás volt az írók számára, míg a munkások jókora veszteséget szenvedtek el szükségleteik kielégítésében, elsősorban az alapvető élelmiszer- és ruhanemű-készletek beszerzésében, amire már nem futotta csekély bérükből.

Másnap beszámoltam Lukácsnak az Írószövetségben szerzett elképesztő tapasztalatomról, mire ő ironikusan, sőt szarkasztikus nevetéssel adta tudtomra véleményét Horváth viselkedéséről. Aztán kifejtette nekem, hogy lehetetlen volna méltányosabb megoldást találni, mert az olyan hatalmas összeget igényelne, amekkorát nem lenne képes kitermelni a gazdaság. Akkor én csak annyit tudtam erre mondani: „*Értem én ezt, de mégis kell lennie valamilyen más útnak.*” Életemnek abban a szakaszában nem volt használható ötletem arra,

hogy mi is *lehetne*, mi is *legyen* az a „más út”, és hogy miképp lehetne gyakorlatilag megteremteni valamilyen reális alternatívát a fönnálló őrjási igazságtalanságokkal szemben. Csak annyit tudtam, hogy „*kell lennie valamilyen más útnak*”. És persze azt is tudtam, hogy a néptömegek bizony káromkodnak és szitkozódnak, és köztük az én volt osztálytársaim meg gyerekkori pajtásaim is.

Több évtizedes kemény munkámba került, nagy történelmi viharok és forrongások időszakában, amíg megértettem a sokrétű történelmi és társadalmi elágazásait a létfontosságú különbségnek aközött, amit úgy emlegetnek: „nagyobb egyenlőség” (s ami *egyáltalán semmilyen valószínűségi egyenlőséget* nem jelent) és a *lényegi egyenlőség* történelmileg elfojthatatlan követelménye között.

A liberális demokratikus társadalmak gyakran hangoztatják fölmúlthatatlan politikai legitimitásukra tartott igényüket azáltal, hogy kinyilvánított szándékuk politikai reformokat végrehajtani a „*képviselési demokrácia*”, a „*nagyobb egyenlőség*” (meg a „*progresszív adózás*” stb.) érdekében, s azt ígérik, hogy megóvják a társadalmat a „*túlzott állami beavatkozástól*”. Valójában mindezekből az igényekből és szándékokból csak roppant kevés állja ki a szigorú próbát. De a szovjet típusú poszt-revolúciós társadalmak sem feleltek meg kinyilatkoztatott tanaiknak, és visszatértek a legrosszabb kapitalista mintához. (Lásd Gorbacsov stb.) A *tőkés állam átmeneti megdöntésével* képesek voltak ideig-óráig bizonyos *társadalmi reformokat* végrehajtani, de nem azt a szükséges *szerkezeti változtatást*, amelynek képe föltűnt a történelem láthatárán a *lényegi egyenlőség* megvalósításának objektív kihívása révén.

Igazából a *lényegi egyenlőség* kérdése számos más, létfontosságú üggyel kapcsolódik egybe, amelyekről itt csak összefoglalólag tehetek említést. A *tőkéről mint olyanról* (azaz a *tőkerendszeréről* a maga egészében) s nem csupán a *kapitalizmusról* van ugyanis szó.

Hasonlóképpen a *tőkerendszer mint olyan államáról* (vagyis a tőke államáról összes ismeretes és elképzelhető változatában), nem pedig csupán a *kapitalista államról*. Más szóval, az *egész társadalmi anyagcsere újrameghatározásának* és történelmileg járható folyamatos újratermelésének kérdése kerül most terítékre, s nem csupán a fönnálló *politika tárgykörének* eltakarítása.

Ebben az értelemben értékelendők a „*közvetlen demokrácia*” stb. fogalmához kapcsolódó illúziók, a radikálisan újradefiniált társadalmi újratermelési mód keretein belül. Hiszen a megvalósíthatatlan tervezetek a „*közvetlen demokráciáról*” épp azért maradhatnak megvalósíthatatlanok, mert az adott *politika tárgykörének szerkezeti korlátai* által föllállított kelepcébe záródnak, holott az elkerülhetetlen történelmi kihívást az jelenti, hogy a társadalmi anyagcsereét gyökeresen, *minden szintjén* át kell alakítani *nem-hierarchikus* módon működővé. A politika *kezdemenyezhet* nagyszabású, sőt alapvető társadalmi anyagcsere-

változtatásokat, de egymaga *nem képes ezeket létrehozni*. Jelentős *hatást* gyakorolhat az *anyagi újratermelés* föltételeire, de ő maga – még ha megfogalmazhatja is igényeit nagyszabású változtatásokra – az adott vagy kilátásba helyezett anyagi (és persze a megfelelő kulturális-ideológiai) újratermelési viszonyoktól *függ*.

A stratégiai jelentőségű politikai változások mindig az ilyen – mind-egy, hogy *kimondatlan*, vagy akár cinikusan *álcázott* – anyagi-szerkezeti viszonyok keretei közt fogalmazódnak meg, ezeket pedig a múlt történelmi föltételeinek megfelelő módon szabták meg az osztályviszonyok és az osztálykizsákmányolás objektív premisszái. S amikor korunkban valamilyen jövőbeli szocialista általános döntéshozásról gondolkodunk, akkor azt ennek saját gyakorlati kérdéskörébe illesztve kell kifejtetni, összhangban az új társadalom célul kitűzött anyagi újratermelési rendjével. Az, hogy valami „*közvetlen politikai*”, ebben a tekintetben nagyon keveset mond, *ha egyáltalában jelent bármit is*; viszont mindent elárul az, hogy *materiálisan tényleges-e* az a szóban forgó valami (vagy Babeuf szavaival: itt van-e csakugyan „háztetőink alatt”).

A politika és a társadalom efféle újrameghatározása, ahhoz, hogy történelmileg életképes legyen, a *tőke gyökeres kiirtását* követeli meg a társadalmi anyagcseréből. Nincs enélkül lényegi egyenlőség (vagy lényegi demokrácia). Természetes, hogy ez a követelmény együtt jár az *államnak, amilyenek ismerjük*, a gyökerestül való *kiirtásával* (vagy „el-sorvasztásával”, tehát „elhalásával”). Enélkül nem tüntethető el a tőke újratermelését végző anyagcseréje. Hiszen az állam szükségszerűen velejéig *hierarchikus*. Akként alakult ki történetileg, hogy *kisajátította és elbitorolta* az általános döntéshozatalt a társadalmi újratermelési folyamattól. Ráadásul a tőke társadalmi anyagcsere-rendjének anyagi újratermelési keretmechanizmusa egyáltalában nem működőképes a megfelelő tőkés állam szerkezetileg körülsáncolt hierarchikus döntéshozási folyamatai nélkül.

Még valamit nyomatékosan kell itt hangsúlyoznunk: a *tőke restaurációra való képességét*. A tőke ugyanis természeténél fogva nem lehet más, mint könyörtelenül *mindenek fölött uralkodó* hatalom, mivelhogy nem ismerhet el semmilyen *korlátozást*. Innen a gorbacsovi (és minden hasonló) képzelgés teljes képtelensége, amely az „*ellenőrzött piaci társadalomra*” alapozódik. (Nagyon is jól tudjuk, hogy az efféle fantáziálásnak még számos ábrándos változata lehetséges, kiváltképp súlyos gazdasági válságok közepette.)

Tekintetbe véve mindezeket a megfontolásokat, az egyetlen történelmileg fönntartható megoldás a jövőre nézve: a társadalmi anyagcsere gyökeres újraszervezése a *lényegi egyenlőség irányelvének* szellemében. Ezt csakis úgy lehet célul kitűzni, ha *messze túlhaladunk* a jámbor remények megvalósíthatatlan „*lényegesen igazságosabb*” soha-sehol-földjén. Semmiképp sem meglepő, hogy a már ismeretes

történelmi fejlődés során azokból az ígéretekből, amelyeket a „javak igazságosabb elosztása” liberális-demokrata vágyálmai között reklámoztak (a „jóléti állam” vagy akármilyen más nevében), az égvilágon semmi sem lett. Nem csupán „lényegesen igazságosabb” társadalmi viszonyok nem teremtődtek, hanem még egy icipicivel igazságosabbak sem. Ellenkezőleg, a javak szemérmetlenül még nagyobb koncentrációjának vagyunk tanúi. Olyannyira, hogy még némely tisztességtudó neoklasszikus közgazdász is, mint amilyen Thomas Piketty, leleplezi ezt írásaiban, még ha nincs is rá semmilyen megoldása.

Újraszervezni a társadalmat a döntéshozási hatalom átadásával a szabadon társult termelőknek: ez az egyedül járható útja-módja az értelmes tervezés bevezetésének. Ez ennek az *abszolút* feltétele. Teljesen összeegyeztethetetlen ugyanis a tőke legbensőbb természetével, mert ennek mozgása szerkezetileg megváltozhatatlanul *szét-tartó (centrifugális)*. Főnnálló társadalmi rendünk alapvető társadalmi anyagcseréjének ezt a vetületét – nevezetesen, hogy bár a részleges/antagonizmust gerjesztő nagyvállalati „tervezéssel” nem, ámde az *átfogó* tervezéssel összeegyeztethetetlen – még tovább súlyosbítja a tőke anyagi újratermelési anyagcseréjének az a *rendszerkövetelménye*, hogy hajthatatlanul az *anyagi téren mindenhova behatoló (invazív) globalizálás* felé kell haladnia, méghozzá bármiféle elképzelhető általános döntéshozatali folyamat híján, amelyik az *államilag legitimált politika síkján* zajlana. Hiszen semmi más nem sülnetne ki belőle, mint teljes képtelenség, ha a tőke főnnálló anyagcsere-rendjének apológiai olyan inyükre való *globális rendszer* megvalósítását tűznék ki célul, amelyekben nem működne *globálisan életképes és történetileg fönntartható tervezési folyamat*.

Természetesen elgondolhatatlan egy átfogó, globális léptékű, nem-antagonisztikus, ésszerű tervezési folyamat a mindent magában foglaló társadalmi rend alkotó sejtjei – nevezzük ezeket „mikrokozmoszoknak” – közötti kölcsönös kapcsolatok megfelelő módozata nélkül. Ebben az értelemben a *globálisan életképes tervezés* csakis egy *laterálisan koordinált* (vagyis tényleg *nem hierarchikus*) társadalmi újratermelési folyamat alapján képzelhető el. Paradigmatikus kérdése ez a *társadalmi reciprocitásnak*, amelynek mélyén a *lényegi egyenlőség* történelmi követelménye rejlik. A jelenlegi és jövőbeli társadalmi újratermelésünkben elkerülhetetlen *globális cserekapcsolat tervezés* nélkül nem minősíthető történelmileg fönntarthatónak. Ugyanakkor a globális méretű tervezés elgondolhatatlan a jelenlegi világunkban oly nyilvánvaló *szerkezeti-hierarchikus igazságtalanságok* fölszámolása nélkül.

E tekintetben a szó valamely valósnak vélt, ámde megvalósíthatatlan jelentésében vett „*lényeges*” változás melletti kiállás megint csak nem jelent semmit, mert a tervezett társadalom-jobbitás határait kijelölő *irány és elvei*, valamint ezeknek megfelelő *mértéke* a létező, szerkezetileg körülsáncolt hierarchikus rend *belül maradnak*. Az úgyneve-

zett „igazságosabb” lehet ugyan egy bizonyos *részleges* értelemben „lényegesen” (értsd: „viszonylagosan”) igazságosabb, mint korábbi változata, de óhatatlanul félrevezető – s ezt bőségesen bizonyítja a valóságos történelmi fejlődés – abban a létfontosságú értelemben, hogy valójában semmilyen kihívást nem jelent a létező társadalmi rendre, ennek önfenntartó és önigazoló szerkezeti paramétereire vonatkozólag, amit jól szemléltet a „méltányosabb” rend liberális követelése. (Lásd a Lord Beveridge és mások által kifejtett eredeti elképzeléseket a „jóléti államról”, ennek nagy szavak kíséretében megvalósult történetét és végül likvidálását még a maroknyi privilegizált kapitalista országban is.) Hogy kiszabaduljunk ebből a szerkezetileg igazságtalan társadalmi rendből, ahhoz *minőségileg* eltérő irányelvre, a *lényegi egyenlőség* elvére, valamint az elv teljesítésének méréséhez megfelelő *mércére* is szükségünk van.

Ez egyben az egyetlen útja-módja annak is, hogy a társadalmi anyagcsere-rend szocialista átalakítása felé vezető *átmenet* kérdése valódi jelentéssel telítődjék: hogy *mércéje* és *kritériumai* is legyenek ennek az átmenetnek, amelyekkel külön-külön is fölmérhető minden egyes teljesítmény, amelyek a *lényegileg egyenlők társadalma* mint egész megvalósítása felé vezet.

Persze, történelmileg érthető okai vannak, hogy egyik-másik politikai mozgalom, amelyik megpróbálja elfogadtatni politikáját, kénytelen *kézzelfogható eredményeket* ígérni potenciális követőinek. Igen nehéz probléma ez, mert a politikai mozgalmak a *rövid távú* reményeikből fakadó igényeket is hajlamosak *hosszú távú*, történelmileg fenntartható távlati követelményekként elfogadtatni. Igaz viszont, hogy semmilyen *stratégiai* életképes átalakítás nem képzelhető el a *hosszú táv objektív és szubjektív követelményeinek* teljes figyelembe vétele nélkül. Szerencsétlen módon azonban gyakran arra használják a „stratégia és taktika” megkülönböztetését, hogy a hosszú táv mellőzését igazolják vele, mondván, „ezt meg ezt” nem úgy értik, hanem „csak taktikailag”, holott a baj az, hogy amit mondanak, az teljes ellentmondásban van a stratégiai életképes hosszú távú követelményekkel.

Az efféle taktikázás kínos *kisiklást* okozhat a szükséges hosszú távú stratégiában. Amellett nem lehetséges semmilyen járható stratégia, ha nincsenek olyan *rendszerbe foglalt irányelvek*, amelyek megfelelnek a történelmileg fölmérhető hosszú távú tendenciák és lehetőségek általános meghatározóinak. Ezért létfontosságú számunkra az elmentét a között, ami *lényegi* és ami [többé vagy kevésbé] *lényeges*. Amikor valamely történelmileg fenntartható szocialista *átalakulásról* töprengünk, tapodtat sem térhetünk el a *lényegi egyenlőség* radikális irányelvétől és mércéjétől, és csakis ehhez viszonyítva értékelhető mindenkor egy alapvetően különböző társadalmi anyagcsere-rendhez való *átmenet* időszaka.

Mindez tökéletesen összeegyeztethető Marx nézeteivel. De adott történelmi korunkban a főnt vázolt fogalmi keretben szükséges megfogalmazni mondandónkat, hogy reflektáljunk a tőke visszavonhatatlanul *hanyagló* fejlődési szakaszának súlyos és *egyre romló* föltételeire, e fejlődési szakasznak az emberiség globális elpusztítása felé tartó tendenciájával egyetemben, amit csakis a lényegi egyenlőségre alapozott társadalmi anyagcsere-rend kialakításával előzhetünk meg. Erre való távlati tekintettel kell megfogalmaznunk az állam fölött gyakorolt kritikánkat.

(Fordította: Csala Károly)

Mészáros és Chávez

Chávez és a kommunállam

A szocializmushoz vezető átmenet problémái Venezuelában

2012. október 20-án, negyedik elnöki ciklusának első kormányülésén – alig két héttel azután, hogy újra Venezuela elnökévé választották, és csupán hónapokkal halála előtt – mondta el Hugo Chávez döntő fontosságú, *El Golpe de Timón* („Kormányt igazíts!”) című beszédét.¹ Chávez még rendületlen támogatóit is meglepte bejelentésével, miszerint döntő változások szükségesek avégett, hogy ugrásszerű előretörést hajthassanak végre annak megvalósításában, amit úgy szoktak emlegetni: „a községi állam” (communal state/estado comunal).^{*} Vagyis föl kell gyorsítani a hatalom átruházását a népre, ami a községi tanácsok megalakításával kezdődött meg (családok csoportos bevonásával az önkormányzati tervezésbe, ami a sűrűn lakott városi körzetekben 200–400, a falusi térségekben pedig 50–100 családot érintett). Az új forradalmi ciklusban, erősítette meg Chávez, a fő cél az, hogy fölgyorsuljon a községi állam kulcsfontosságú struktúrája, a *községek* (kommunák [*comunas*]) hivatalos bejegyzése. A községeken belül a városnál kisebb földrajzi térségekben lakók több községi tanácsban egyesülnek, hogy részvételi elveken fölépült községi parlament révén végezzék az önkormányzást. A községek olyan területeken működő politikai-gazdasági-kulturális struktúrák, mint élelmiszertermelés, élelmiszerbiztonság, lakásügy, tájékoztatás, kultúra, községi csere, közösségi bankrendszer, igazságügyi rendszer. Mindezt 2010-ben alkotmányos formába öntötték a népi hatalom *sarkalatos törvényeinek*, legfőképpen a „Sarkalatos törvény a községekről”, valamint a „Sarkalatos törvény a községi gazdálkodási rendszerről” elfogadásával.

Chávez „Kormányt igazíts!” című beszéde, amelyben a községek gyors megszervezését sürgette, az egyik legfontosabb és legemlé-

* A magyar munkásmozgalom-történeti és filozófiai irodalom hagyományos fogalomhasználatában megfelel a „kommünállam” vagy „kommün-típusú állam” terminusának. Az alábbiakban a „commune”, „communal” terminusokat kontextustól függően, a „község(i)”, „köz(ös)ség(i)”, „kommün(-)” vagy „kommün-típusú” kifejezésekkel fordítjuk magyarra. (A szerk.)

kezetesebb beszéd volt pályája során. Kulcsot adott a venezuelai forradalom múltjának, jelenének és jövőjének megértéséhez. Mi több, új nézőpontból közelítette meg a szocializmushoz való huszonegyedik századi átmenet egész kérdését.²

2011 márciusában – amikor a szocialista értelmiségiek kis csoportjában, akiket Észak- és Dél-Amerikából, valamint Európából meghívtak Caracasba a bolívari forradalom jövőjéről tanácskozni az ország csúcsmisztéréivel; az Egyesült Államokból én voltam az egyedüli résztvevő – már nyilvánvaló volt, hogy a venezuelai forradalmi jogalkotás legfontosabb eredményének („Sarkalatos törvény a községekről”, 2010) maradéktalan végrehajtása roppant nehézségekbe ütközik.³ Jóllehet ezerszám léteztek már községi tanácsok, hivatalosan még egyetlen község sem volt bejegyezve, vagyis hiányoztak azok a nagyobb területi szervezetek, amelyekhez a községi tanácsok tartoztak volna, és amelyek a népi hatalom valódi alapját képezték volna. Ezen a ponton, egy olyan elnökválasztás után induló új ciklus elején, amely meghatározó volt a bolívari forradalom jövőjére nézve, korántsem volt könnyű ebben az ügyben előbbre lépni. Éppenséggel világosan érzékelhető zavarodottság lett úrrá a ministereken abban a kérdésben, hogy csakugyan a községek megszervezése lenne-e a legfontosabb teendő a forradalmi folyamatban, és hogy s mint lehetne ezt véghezvinni, ha ugyan egyáltalában lehetséges volna.⁴ Így hát történelmi pillanat volt, amikor Chávez 2012. októberben elmondott beszédében átlépte a Rubikont. A teljes szocialista átalakulás mellett érvelt, amelynek során a politikai hatalmat döntő mértékben a népre kell átruházni, s ezáltal visszavonhatatlanná tenni a forradalmat. Chávez, amikor a „Kormányt igazíts!” című beszédében a községekre fordította a szót, mindjárt az elején Mészáros István *A tőkén túl* című könyvére hivatkozott, nem csupán avégett, hogy leszögezzon néhány alapelvet, hanem azért is, hogy ismételten Mészáros elemzésének – mint a szocialista átmenet legalaposabban kifejtett, stratégiai fontosságú elméletének – sürgős tanulmányozására ösztökélje a bolívari forradalom elkötelezett híveit:

Itt van nálam egy Mészáros István [által írt könyv], a XIX. fejezet címe: „A községi rendszer és az értéktörvény.” Van benne egy mondat, korábban aláhúztam, most pedig fölolvastam nektek, minisztereknek és az alelnöknek: a gazdaságról, a gazdasági fejlődésről, a forradalom társadalmi ösztönzőiről szól: „A szocialista erőfeszítések”, mondja Mészáros, „leghitelesebben avval mérhetők, hogy a foganatosított intézkedések és alkalmazott politikák milyen mértékben járulnak hozzá tevőlegesen a *lényegileg* demokratikus [...] általános társadalmi ellenőrzési és öngazgatási mód mélyen gyökerező megszilárdításához.”

Máris itt vagyunk tehát a demokrácia kérdésénél. A szocializmus igazából a velejéig demokratikus, másfelől viszont itt a kapitalizmus: amely kvintesszenciáját tekintve antidemokratikus és exkluzív, a tőke egyeduralkodása a tőkés elit révén. A szocializmus viszont semmi ilyesmi, a szocializmus fölszabadít: a szocializmus demokrácia, a demokrácia szocializmus – a politikában, a társadalmi szférában és a gazdaságban egyaránt.⁵

A forradalmi elmélet ősi és leginkább Marx nevéhez fűződő elvét így mutatta be beszédében Chávez: „Mindig ezt a sorrendet kell követni: első a politikai forradalom, a politikai fölszabadulás, és ezt követi a gazdasági forradalom. Ragaszkodnunk kell a politikai fölszabadításhoz, és erre támaszkodva kell folytatólagos harcot vívni politikai, kulturális és szociális téren.”⁶ A szocializmushoz való átmenet problémája tehát mindenekelőtt politikai: alternatív politikát teremteni a főszerepet játszó nép részvételével; vagyis az elsődleges cél egy alternatív, népi, részvételi és protagonista [a nép részvételén és meghatározó szerepén nyugvó] alap (bázis) létrehozása. Csak ezután kerülhet sor a gazdaságban, a termelésben és a tulajdonviszonyokban lehetséges változtatásokra. Ennek az új népi hatalmi bázisnak éppoly hatékonyan kell bizonyulnia a Mészáros által „társadalmi anyagcsere-újratermelésnek” (social metabolic reproduction) nevezett szerveződésben, mint amilyen hatékonyan a leváltandó tőke bizonyul. Ennek pedig, Chávez szavaival, „egy szisztematikus tervbe kell illeszkednie, valami újnak a részévé kell válnia, egyfajta hálózat részét kell alkotnia..., amelyik valósággal óriási pókháló módjára szövi be az egész új területet.” Sőt, hangsúlyozta, „ha nem így működik, akkor bukásra van ítélve az egész; magába szippantja a régi rendszer, mert a kapitalizmus olyan, akár egy szörnyűséges óriás amőba.”

Chávez elemzése szemlélatomást Mészárosnak „a társadalmi anyagcsere-újratermelésről” kialakított koncepciójában gyökerezett. E fölfogás szerint a tőkerendszer általános újratermelési rendszer, egyfajta szerves anyagcsere-rendszer, ámde olyan formában, amely elidegeníti az embereket saját maguktól, egymástól, közösségeiktől s hasonlóképpen a külső természettől. Hiteles szocialista politikai gazdaság megteremtéséhez tehát elengedhetetlen egy alternatív, a társadalmi termelés és csere bázisaként szolgáló közösségi állam kialakítása; amelyik éppannyira, mint a kapitalizmus (sőt még inkább, minthogy nem elidegenedett), életképes szerves anyagcserét folytatni a népi-protagonista demokrácia hatalmára támaszkodva. Ahogy Chávez „Kormányt igazíts!” címmel elmondott beszédében hangsúlyozta, a szocializmusnak okvetlenül szüksége van egy ilyen demokratikus községi politikai szervezetre, szöges ellentétben a Szovjetunióban meggyökerezett gyakorlattal, „ahol sosem volt demokrácia, nem volt szocializmus, mert elfajzott”. Ennélfogva, mondta, a huszonegyedik

századi szocializmushoz való átmenet kitűzött célja az, hogy olyan „új demokratikus hegemoniát” teremtsünk, „amely arra kötelez bennünket, hogy kényszer helyett a meggyőzést válasszuk.”

Chávez ezután megállapította, hogy a bolívari forradalom minden elért eredménye dacára sem tették meg még a döntő lépést: a hatalom valószínűs át ruházását a népre, a községek (kommunák) megalakításával. Bár az első községet 2012 augusztusában már bejegyezték, a községalakítás késedelmesen haladt előre, üteme nem felelt meg a forradalmi folyamat szükséges gyorsításának.⁷ Községek nélkül nem épülhet föl a községi állam (a kommun állam). Chávez „tisztázó önkritikát” követelt a kormánytól. „Hol van a Kommün?” – tette föl a kérdést, majd odafordulva Nicolás Maduro alelnökhöz, azt mondta: „Nicolás, úgy bízom rád ezt a föladatot, mintha az életemet bíznám rád: a községek ügyét... Van már törvény a községekről, a községi gazdálkodásról. Akkor most mi legyen a teendők velük...?”⁸ A nép községei, amelyek már alakulóban vannak, folytatta Chávez, „azt igénylik tőlünk, hogy vegyük górcső alá a községekről szóló törvényt, hogy olvassuk és tanulmányozzuk. Biztosra veszem – és itt nem szükségképpen a jelenlevőkről beszélek –, hogy sokan nem is olvasták, abban a hitben vannak, hogy ez nem olyan fontos nekünk. Sokan még a községi gazdálkodásról szóló törvényt sem olvasták el, mert úgy gondolják: Nem, nekem evvel semmi dolgom.” Erre válaszul hangsúlyozta Chávez, hogy itt bizony arról az elvi kérdéstről van szó: „Függetlenség, vagy semmi – Kommün vagy semmi.” [*Independencia o nada, Comuna o nada!*]⁹

Ami oly fontossá tette a községeket, az volt, hogy „szocializmust nem lehet rendeletileg előállítani.” A szocializmus megalapozása, jelentette ki Chávez, „abban áll, amiként Mészáros mondja, hogy meg kell változtatni a párhuzamos rendszerek összehangolt kombinációját, majd régiók szerint kezdeti körzeteket kell kialakítani. Mi pedig még egyetlen ilyen sem hoztunk létre. Van törvényünk, van rendeletünk – de hát a rendelet, az csak rendelet –, községek pedig majd a kezdeti körzeteken belül működnek.” Hogyan teremtsünk hát községeket?

Hasonló, integrált megközelítéssel tekintette át Chávez a bolívari forradalom egyéb területeit is. „A társadalmi tulajdonba”, hangsúlyozta, „a szocializmus szellemét kell beoltanunk.” Ez annyit jelent, hogy párhuzamos, egymáshoz kapcsolódó fejlesztéseket kell végrehajtani, a szociális lakásügyet a társadalmi termeléssel kell párosítani, a társadalmi tulajdon vidéken támogatni köteles a „kistermelőket”, a szállításhoz és az országos úthálózatnak a községekhez kapcsolódva, ezek kulturális és gazdasági szükségleteihez kell igazodniuk. Hogy mindezek a szükségletek hatékonyan összetalálkozzanak, ahhoz „a kommunikációnak, a koordinációnak el kell érnie egy bizonyos színvonalat, ez megköveteli, hogy a tervek, a diagnózisok, a problémák, az összehangolt cselekvések kereszteződjenek, vagy legalább közös

metszéspontjaik legyenek. Olyan ez, akár egy háború... Elképzeléseink összehangolása nélkül semmik vagyunk a munkánkban meg minden másban is. Nehéz lesz, de nem adjuk föl.” Hasonlóképp szükség van „a nemzeti közmédia rendszer” megerősítésére. Chávez külön Ernesto Villegashoz, a tájékoztatási és hírközlési néphatalmi miniszterhez szólva, arra kérte, lépjen föl „e rendszer vezetőjeként”, és követelte tőle, hogy minden szinten érje el a nép nagyobb mérvű közreműködését és tájékoztatását. „Miért nincs”, kérdezett rá, „[televíziós] műsorunk munkásokkal? Hol adhatunk hangot önbírálatunknak? Nem szabad félnünk sem a kritikától, sem az önkritikától. Szükségünk van rá, ebből táplálkozunk.”

A községek létrehozása tehát megkövetelte a társadalmi tulajdon, a tájékoztatás és a nemzeti média rendszerének továbbfejlesztését is úgy, hogy mindezek a fejlesztések egymást támogassák a protagonista demokrácia alakításában, s egészen újfajta társadalmi anyagcserét indítsanak be. De a forradalmi átmenet új ciklusának magva, hangsúlyozta Chávez, a községek megteremtése, amelyektől a bolívari forradalom jövője függ: „*Kommún vagy semmi.*”

A kommünállam politikai elmélete

Ismeretes, hogy Simón Bolívar, rendkívüli szerepe ellenére, amelyet a Dél-Amerikában Spanyolország ellen vívott fõlszabadító harcokban játszott, s amiért Venezuelában a *Libertador* (szabadító) egyedülálló címét adományozták neki, drámai képpel érzékeltette, miként ragadta őt magával a népfõrredek ereje: „gyõnge szalmaszál, amit fõlkapott a forradalmi szélvihar”. Semmi kétség, Chávez ugyanígy látta a bolívari forradalom szélviharában játszott saját szerepét; idézte is Bolívert errõl szólva.¹⁰ Chávez állandóan hangsúlyozta, hogy a forradalom fõszereplõje a nép; Bolívar harcát pedig Venezuela tágabb lázadó hagyományába ágyazta, amelyet a következõ hõsi triász képviselt: maga Bolívar, a *Szabadító*; Simón Rodríguez, Bolívar tanítója és atyai jóbarátja; valamint Ezéquiél Zamora, a parasztfõrredek vezetõje az 1850–60-as években. Chávez a következõképpen vázolta föl a bolívari forradalom történelmi elõzményeit: 1. nagy küzdelem a fõlszabadulásért Spanyolország igája alól, jogegyenlõség és a rabszolgák fõlszabadítása – Bolívar útja; 2. Jean-Jacques Rousseau, a francia forradalom és az utópikus szocializmus – Rodríguez útja; valamint 3. a venezuelai parasztek folytatólagos harca a szabadságért – Zamora útja.

A bolívari forradalom Chávez számára: évszázadokra visszanyúló, mélyen gyökerezõ történelmi folyamat következmenye, amely Európa és Amerika összekapcsolódó fõlszabadító harcaiból fakadt, a szabadságért vívott hosszú küzdelem egyik mérfõldköve. Ez a fõlfogás tovább gazdagodott a marxi elmélet kritikai befogadásával, valamint annak

alapos fölülvizsgálata révén, ahogyan az állam kérdése a huszadik századi forradalmakban fölvetődött.

Mindez hatással volt a szocializmushoz való átmenet fő forradalmi célkitűzéséről, a néphatalom intézményesítéséről vallott fölfogására és a szovjet modellnek ehhez kapcsolódó bírálataira. Az így kialakított szintézist nevezte Chávez a „huszonegyedik századi szocializmus” új mintájának, Marta Harnecker pedig úgy emlegeti: „*sui generis* forradalom”.¹¹ A kulcsfontosságú stratégiai elemet Chávez általános koncepciójához Mészáros szolgáltatta a tőkéről vallott fölfogásával: a társadalmi anyagcsere-újratermelés olyan elidegenedett rendszere, amelyet egy alulról építkező társadalmi anyagcsere-újratermelés új szervez rendszerével kell helyettesíteni.

Chávez a Yare börtönben 1993-ban papírra vetett írásában – ahová a *Caracazo* fölkelést követő állami megtorlásra adott válaszként a *Movimiento Bolivariano Revolucionario – 200* (*Bolivari Forradalmi Mozgalom – 200*) által megkísérelt, elvetélt katonai puccsban játszott szerepéért zárták – leszögezte: „a szuverén népnek saját magát kell átalakítania a hatalom tárgyává és *alanyává*. Hogy a népnek joga van ezt választani, az nem alku tárgya a forradalmárok számára.” Ezen az alapon érvelt a politikai rendszer tág körű szerkezetváltása mellett:

[...] létrehozni a hiteles, többközpontú hatalomeloszlás csatornáit, áthelyezni a hatalmat a központból a perifériákra, megnövelni az egyes községek és helyhatóságok valódi döntéshozási hatalmát és önállóságát. Minden egyes állam és minden egyes helyhatóság választói közgyűlése megválasztja a maga állandó választói tanácsát, amely abszolút függetlenül működik a politikai pártoktól. Ezek a tanácsok képesek lesznek kialakítani és irányítani a közvetlen demokrácia legkülönbözőbb gépezeteit: a népgyűléseket, a helyi és az országos népszavazásokat, a népi kezdeményezéseket, a vétőjog gyakorlását, a rendeletek visszavonását stb. [...] Tehát a *részvételi demokrácia* fogalma olyan formára vált át, amelyben a népszuverenitáson alapuló demokrácia a hatalom *főszereplőjeként* határozza meg magát. Pontosan eddig a határig kell kiterjesztenünk a bolívari demokrácia előretörésének frontvonalait. Itt már nagyon közel járunk majd az *utópia* területéhez.¹²

Chávez tehát úgy képzelte el kezdetben a bolívari forradalom stratégiáját, hogy az a demokrácia „részvételi és protagonista” formájának kialakulását tűzi ki céljául. A közvetlen demokrácia és a néphatalom intézményi struktúráit szándékozott megteremteni, fönntartva ezek kapcsolatát a létező politikai struktúrákkal. Semmiképp sem tervezett forradalmi rohamot indítani a polgári képviselési demokrácia ellen. Ezt az elképzelését Chávez afféle „harmadik útként” kívánta elfogadtatni 1998-ban, amikor elindult és győzött az elnökválasztáson. Az utána

megválasztott alkotmányozó gyűlés ezeknek az elveknek a kodifikációját végezte el a Venezuelai Bolívari Köztársaság új alkotmányában, 1999-ben.¹³ Ámde ezeket a változásokat csakis a néptömegek forradalmi mozgósítása tette lehetővé, ennek viszont megvolt a maga logikája: forradalmi lendületet adott a politikának.

A tizenkilencedik században keletkezett politikaelméletben a demokratikus néphatalomnak és az államhoz való viszonyának kérdését gyakran az *alkotmányozó* és az *alkotmányos* hatalom szembeállításaként tárgyalják. E kérdés történetéről a legismertebb, korszerű munka Antonio Negri *Insurgencias: Constituent Power and the Modern State* című könyve, amelyet Chávez a börtönben Rousseau *Társadalmi szerződésével* párhuzamosan olvasott.¹⁴ Az olyan alkotmányozó hatalmat – avagy a népszuverenitáson alapuló közvetlen demokráciát –, amelyet elméletileg Rousseau alapozott meg, általánosan úgy tartják számon a politikaelmélet tudósai, mint ritka kivételt, amelyik a modern korban legfőjebb a forradalmi erjedés időszakaiban mutatja ki erejét. Az alkotmányozó hatalom álláspontjáról a politikai hatalom nem valami elkülönült, néptől elidegenedett szuperstruktúra, hanem a társadalom népszuverenitásában gyökerező része. Enrique Dussel mexikói filozófus hasonló szellemben írta le „a nép hatalmának szükségszerű intézményesülését”, amit ő *potestas*nak nevez. Ez valójában a hatalom delegálása, csupán annyira demokratikus, amennyire összefér a nép *potentia*jával (az alkotmányozó hatalommal).¹⁵ Az alkotmányos hatalom, éles ellentétben az alkotmányozóval, „kéz a kézben együtt jár” a munka alárendelésével a tőkének, amelynek számára lényeges, hogy számíthasson az ilyen összpontosított állami hatalom támogatására. A politikai képviselő, a polgári liberális-demokratikus állam fő támasza – Negri szavaival – itt „centralizált közvetítést jelent” a nép és az államapparátus között.¹⁶ Edmund Burke tollából született meg hajdanán a klasszikus védőbeszéd a korlátozott demokratikus avagy képviselői kormányzat mint az alkotmányos hatalom egyik formája mellett – ahol is a képviselőknek, ha egyszer megválasztották őket, szabadságukban állt egész hivatali idejük alatt választóiktól független, sőt akár velük szembeforduló döntéseket hozni –; a *Beszéd a bristoli választókhöz* (Speech to the Electors of Bristol) címmel 1774-ben írt és elmondott híres szónoklata volt ez. A politikai képviselők, érvelt Burke, csupán a maguk független ítéleteivel adósaik a választóiknak. „Ha képviselőik... föláldozzák ezt az önök véleménye kedvéért, akkor elárulják önöket ahelyett, hogy szolgálnák.” *Levél a nemzetgyűlés egyik tagjának* (Letter to a Member of the National Assembly) című írásában, amely egyike a francia forradalom ellen írott műveinek, hosszú, dühödt támadást intézett Rousseau ellen, azt állítva, hogy „ha a fékevesztett nép, ezek a nyomorult birkák egyszer rászabadultak a mezőkre”, lévén kormányzásra alkalmatlanok, csakis „retrográd társadalmi rendet” képviselhetnek.¹⁷

Marx, éles ellentétben az efféle uralkodó, liberális nézetekkel, szenvedélyesen érvelt az *alkotmányozó* hatalom rendszere mellett *A polgárháború Franciaországban* első fogalmazványában, amikor kijelentette:

Magának a császárságnak – vagyis annak az államhatalomnak, ama centralizált végrehajtó szervnek, melynek a második császárság csupán kimerítő formulája volt – a *Kommün* volt az igazi ellentéte. [...] A Kommün tehát nem az államhatalom ilyen vagy amolyan – legitim, alkotmányos, köztársasági vagy császári – formája ellen irányuló forradalom volt. Forradalom volt az *állam* maga, a társadalom e természetfeletti torzszülőtte ellen, a nép saját társadalmi életének a nép által a nép számára történő új-rakezdése volt. Forradalom volt nem azért, hogy az uralmat az uralkodó osztályok egyik frakciójáról a másikra ruházza át, hanem forradalom azért, hogy szétzúzza magának az osztályuralomnak e szörnyű gépezetét. Nem az osztályuralom végrehajtó hatalmi és parlamentáris formája között dülő törpe küzdelmek egyike, hanem lázadás e két egymást kiegészítő forma mindegyike ellen...¹⁸

A polgárháború Franciaországban végleges változatában Marx megállapította: „A kommunális alkotmány visszaadta volna a társadalmi testnek mindazt az erőt, amelyet addig a rajta élősködő és szabad mozgását béklyózó állam felemészített. [...] Lényegében a munkásosztály kormánya volt [...] az a végre felfedezett politikai forma, amelyben a munka gazdasági felszabadítása lehetővé vált.”¹⁹ Lenin is vizsgálta ezeket a kérdéseket az *Állam és forradalomban*, amely elsősorban Marxnak a Párizsi Kommunről szóló írásaira támaszkodott, s az állam elhalása mellett érvelt. Közvetlenebb válasz volt tőle az alkotmányozó hatalom intézményesülésére *A kettőshatalomról* című cikke, amelyet a katona-, munkás- és parasztküldöttek szovjetjei kongresszusának megalakulása elé szánt az 1917-es forradalom idején. „Minden forradalom alapvető kérdése”, írta, „az államhatalom kérdése.” Amit a megalakult szovjetek képviselnek, az „egyáltalán nem olyanfajta hatalom, amilyen általában szokásos”, ez „a néptömegek alulról jövő, közvetlen [...] kezdeményezése”. Lenin elismerte a kettőshatalmi rendszer szükségességét a forradalomban. Ámde a szovjetek alkotmányozó hatalma nagy mértékben háttérbe szorult 1924-re, Lenin halálának idejére, azután pedig még teljesebben elcsökevényesedett a párthoz, az államhoz, a bürokráciához meg a külföldi erők nyomásához kapcsolódó egész sor bonyolult történelmi körülmény következtében, amelyek egy újfajta alkotmányos – és végül is elnyomó – hatalom kialakulásához vezettek.²⁰

Dario Azzellini 2013-ban írott „A községi állam: községi tanácsok, községek és munkahelyi demokrácia” című tanulmánya úgy mutatja be a dinamikus feszültséget a kettős – alkotmányozó és alkotmányos – hatalom között, mint az egész bolívari forradalom titkát. Venezuelae-

la, állítja, „kétsávós megközelítést” alkalmaz: egyfelől részvételi és protagonista demokrácia, másfelől alkotmányos hatalom az állam keretein belül.²¹ A Chávez alatt végbement forradalom mindemellett attól bonyolult, hogy az alkotmányos állami hatalom fő célkitűzése egy községi (azaz kommun-típusú – a szerk.) állam megteremtése, a hatalom átruházása a lakosságra megannyi szerkezeti közvetítésen keresztül: alkotmányozó és alakuló gyűlések, népszavazások, társadalmi megbízatások, szövetkezetek, szocialista munkástanácsok, községi tanácsok, községek és közösségi városok (communal cities). Már a Chávez ellen 2002-ben megkísérelt államcsíny idején is (amit meghíúsított a puccs ellen fölkelt venezuelai nép) az alkotmányozó hatalom előmozdításán volt a hangsúly. Ez a folyamat fölgyorsult 2005-ben, Chávez bejelentésével a „huszonegyedik századi szocializmus” új stratégiájáról és arról, hogy községi gazdaságot és államot kell fölépíteni.

Chávez egyre többet merített Mészáros *A tőkén túl*-jából, mint az elméleti és stratégiai éleslátás és forradalmi ihlet forrásából. 1993-ban, amikor Mészáros e könyve írásának vége felé közeledett, elolvasta Chávez *Pueblo, Sufragio y Democracia* (Nép, népszavazás és demokrácia) című politikai röpiratát, amelyet Chávez a Yare börtönben írt (főntebb idéztünk belőle). Mészáros nem csupán azt hangsúlyozta, hogy Chávez koncepciója rendkívüli módon forradalmi, hanem össze is kapcsolta az alkotmányozó hatalom elméletével, amelynek alapját Rousseau vetette meg a *Társadalmi szerződés*ben. Rousseau, fejtegette Mészáros, helyesen hangsúlyozta azt, hogy a törvényhozó hatalom nem lehet képviseleti, hanem *közvetlenül* a népszuverenitáson kell nyugodnia, a közakarát kifejezéseként. Ám Rousseau, ellentétben a megszokott értelmezésekkel, egészen másként tekintett a végrehajtó hatalomra: ezt lehet és kell is *delegálni*.²² Egy olyan szocialista forradalomnak, amely erre a koncepcióra és a szovjet modell kudarcának ismeretére épül, a közvetlen és a delegált hatalom valamifajta kombinációjára kell támaszkodnia a társult termelők ellenőrzése alatt, szemben a képviseleti kormányzással és az állam elválasztásával a néptől. Végre kell hajtani a politikai forradalmat s be kell olvasztani az államot a társadalomba, meg kell teremteni a szocialista forradalom sejtszerkezetét, még mielőtt sor kerülhetne a gazdasági fölszabadításra. Egyszer s mindenkorra meg kell szüntetni a politikai és a civil társadalom szétválasztását. „Mert az anyagi-újratermelési és elosztási döntéshozatalnak a társult termelőkre való fokozatos és végtére teljes átruházása nélkül a posztrevolúciós közösség tagjainak semmi reményük nem lehet arra, hogy átalakuljanak a hatalom *szubjektumává*.”²³

Chávez idejekorán megismerkedett Mészáros elemzésével. 2001-ben kezdte, amikor megjelent *A tőkén túl* spanyol fordítása. Mohón kezdte tanulmányozni, s több alkalommal is találkozott, és hosszú beszélgetést folytatott Mészárossal. Mészáros munkájának két stra-

tégiai eleme bizonyult központi fontosságúnak Chávez számára. Az első, amint láttuk, Mészárosnak az a Marx nyomán kimunkált fölfogása volt, hogy a tőke olyan társadalmi anyagcsere-újratermelési szisztéma, olyan összetett újratermelési viszonyok önmagát erősítő, integrált rendszere, amelyet nem lehet egyszerűen eltörölni, hanem helyettesíteni kell egy olyan alternatív, szerves anyagcsere-rendszerrel, amelyik közösségi viszonyokon alapszik.²⁴ A második Mészárosnak „A közösségi rendszer és az értéktörvény” (Communal System and the law of Value) szükségyszerű viszonyáról kialakított fölfogása volt, amely a stratégiai alapot kínálta a „közösségi társadalmi viszonyok” (communal social relations) rendszerének forradalmi intézményesítéséhez, ahol a nép – a közösségi állam vagy rendszer új fajtájaként – visszaveszi és magába olvasztja a szuverén kormányzást. Ugyanakkor a hatalom effajta átruházása a népre az egyik módja volt annak, hogy a forradalmat – Mészáros kifejezésével – „visszavonhatatlanná” tegyék, mivelhogy a nép majd megvédi azt, ami az övé.²⁵ A községekről szóló sarkalatos törvényben, amelyet 2010-ben fogadtak el, a községi gyűlések által megválasztott személyek nem képviselők – mint a polgári képviseleti demokráciában –, hanem *voceros*, azaz küldöttek vagy szószólók.²⁶

Chávez 2005-ben Mészáros munkásságára támaszkodó, elemző beszédében adta ki a fölhívást, hogy a huszonegyedik századi szocializmus építésének kulcsfontosságú részeként máris hozzá kell kezdeni a községi gazdaság és állam kiépítéséhez: „Az arkhimédészi pont – ezt a kifejezést Mészáros István csodálatos könyvéből vettem át – a termelés és fogyasztás községi rendszere. Ez az, aminek megteremtésén dolgozunk, tudatában vagyunk, hogy ezt építjük. Egy új rendszert kell teremtenünk, a termelés és a fogyasztás községi rendszerét... Emlékezzünk rá, mit mondott Arkhimédész: »Adjatok egy szilárd pontot, és én kifordítom sarkából a világot.« Itt van számunkra az a pont, amelyekre támaszkodva kifordíthatjuk sarkából a mai világot.”²⁷ Az ilyen permanens politikai forradalom teremt új, alkotó, szocialista embereket, akik képesek saját kultúrát, saját gazdaságot, saját történelmet és saját egyéni és kollektív szükségleteket teremteni. Ahogy Mészáros írta 2007-ben, „Bolívar és Chávez. A radikális eltökéltség szelleme” című cikkében: „éppoly igaz ma is, mint volt Bolívar korában, hogy nem lehet az emberiség társadalmi *makrokozmoszának* fönnttartható működésével számolni *mikrokozmoszai* – vagyis a társadalmi anyagcsere-ellenőrzés tőkés módja alatt élő társadalmunk ellenségeskedő-konfliktusos sejtjei – belső antagonizmusainak leküzdése nélkül. Hiszen egy összetartó és társadalmilag életképes makrokozmosz csakis az interperszonális viszonyok megfelelő, emberiséget gazdagító alkotósejtjeinek bázisán képzelhető el.”²⁸ Ez pedig lényegi egyenlőséget követel meg a társadalom sejtszerkezetében: a családban, a községben és a községek szerkezeti tagolódásában.²⁹

A Chávez kezdeményezte huszonegyedik századi szocializmus célja, ahogyan Michael Lebowitz hangsúlyozta, fölépíteni a „szocializmust mint szerves rendszert”. Chávez 2007 januárjában ismertette a bolívari szocialista forradalom általános gazdasági-társadalmi célkitűzéseit. Ekkor vezette be (megint csak Mészáros alapján) „a »szocializmus elemi háromszöge« fogalmát: a társadalmi tulajdon, a társadalmi termelés és a társadalmi szükségletek kielégítése összekapcsolását.” Lebowitz szerint, aki Chávez fölkérésére kulcsfontosságú közvetítői szerepet játszott Mészáros *A tőkén túl*-ja e tekintetben lényeges szövegrészének értelmezésében – ami Cháveznek a szocializmus elemi háromszögéről szóló megfogalmazásához vezetett – ez jelentette a döntő elméleti fordulópontot:

Chávez elméleti előrelépését megint csak Mészáros *A tőkén túl*-jára lehet visszavezetni. Mészáros, Marx nyomán, úgy érvelt, hogy a kapitalizmust szerves rendszerként kell fölfogni, a termelés-elosztás-fogyasztás sajátos kombinációja gyanánt, amelyben minden elem együttesen létezik és támogatja egyik a másikat. A huszadi századi szocialista kísérletek kudarca, állapította meg, azért következett be, mert nem sikerült túllépniük „a tőkeviszony ördögi körén”, az áramkörök együttesén, amelyben „minden összekapcsolódik és kölcsönösen erősíti egymást”, s ezáltal fölerősíti „a menthetetlenül pazarló tőkerendszer fonák dialektikáját”. Röviden szólva, ha nem sikerül (vagy nem igyekszünk) mással helyettesíteni „a létező újratermelési viszonyok totalitásának” minden részét, az annyit jelent, hogy semmiképp sem jutunk „a tőkén túl”.³⁰

A termelés és a csere közösségi rendszere megalkotásának célja először is megkövetelte a községi tanácsok megalakítását, amit Chávez 2005-ben a már bekövetkezett forradalmi fejleményekre alapozva javasolt. Ezután, 2007-ben, a nagyobb közösségek kialakítása mellett érvelt: olyan területi egységek mellett tette le a garast, amelyek elég nagyok ahhoz, hogy az új községi állam (kommünállam) alapját képezzék. 2010-ben elmondott „Előre a községi állam felé!” című beszédében pedig, ugyanabban az évben, amikor beiktatták a sarkalatos törvényt a községekről, kijelentette: „Simón Rodrígueznek igaza volt, amikor arról szólt az *Amerikai társadalmakban*, 1828-ban: »Látni fogják, hogy kétféle politika van: népi és kormányzati; és hogy az emberek politikusabbak, mint a kormányaik.«” Idézte a venezuelai forradalmárt, Kléber Ramírezt is, aki 1992-ben azt mondta – ahogy Chávez szokta emlegetni, „a legtisztább robinsoni szellemben” (így utalva Simón Rodríguez eszméire) –: „Eljött az ideje, hogy a községek átvegyék az államhatalmat; ez közigazgatásilag a venezuelai állam teljes átalakulásához fog vezetni, társadalmilag pedig a szuverenitás valódi gyakorlásához: a társadalom által, a községi helyhatóságok révén.” Ahogyan maga Chávez írta: „Szocializmuson mi korlátlan demokráciát értünk... Ebből ered szilárd meggyőződésünk, hogy a

legjobb és legdemokratikusabb eszköz a bürokrácia és a korrupció leküzdésére a községi állam építése, ami képes úgy tesztelni egy alternatív intézményrendszert, hogy közben újra meg újra föltalálja magát... Előre, Zamorával, Robinsonnal [Rodríguezzel] és Bolíviarral a községi állam felé! A szocializmus felé!”³¹

A Chávez vezette bolívari forradalmi folyamatnak csakugyan rendkívüli jellegzetessége volt, hogy bő tizennégy éves időszakon át (miközben tizenhat általános szavazást – országos választást és népszavazást – tartottak Venezuelában) minden egyes újabb szakaszban egyre több és több hatalmat és felelősséget igyekeztek átruházni a lakosságra, bátorítva a nép új, alulról irányított és fölhatalmazott struktúrák kialakítását célzó önszerveződését. A bolívari forradalom Chávez kezdeményezésére és vezetése alatt rendületlenül igyekezett átruházni a szuverén hatalmat, amely korábban az államban konstituálódott, átadni magának a népnek.³² Amikor a „Kormányt igazíts!” címmel ismeretessé vált Chávez-beszéd a „Kommün vagy semmi!” jelszavát nyomatékosította, ez annyit jelentett, hogy megpróbálják beteljesíteni a huszonegyedik századi szocializmus ígérését, végrehajtani a leg-sürgetőbb változtatást: véghez vinni egy visszavonhatatlan szocialista forradalmat.

Maduro és a kommün-típusú állam

A Chávez halála óta eltelt két esztendőben a venezuelai ellenzék és az Egyesült Államok lankadatlanul próbálkozott belföldről és külföldről egyaránt gyakorolt nyomás révén fordulatot előidézni a Bolívari Köztársaság demokratikus berendezkedésében. Az új elnökválasztást 2013 áprilisában rendezték meg, és Nicolás Madurót – aki Chávez alatt alelnök volt, az utóbbi halála után pedig *interim* elnökként szolgált egy hónapig – csekély többséggel megválasztották. Maduro elnöki beiktatásának első pillanatától fogva kíméletlenül fokozódott a Venezuelára gyakorolt politikai és gazdasági nyomás. A Bolívari Köztársaságot fenyegető kulcsfontosságú tényező az olajárak 38 százalékos visszaesése volt 2014 júniusa és decembere között, amit a kőolaj és a palagáz megnövekedett kínálata idézett elő, Szaúd-Arábiának avval a döntésével súlyosbítva, hogy inkább a kitermelés szintjét, mintsem az árak fönntartását támogatja, s ezáltal a kínai és az európai gazdasági növekedést igyekszik lassítani.³³ Az eredmény súlyos gazdasági válság lett Venezuelában. A válságot bonyolította, hogy 2014 tavaszán a venezuelai ellenzék – „Takarodj, most!” stratégiájának taktikai elemeként – erőszakos föllépésekkel tört a kormány megdöntésére, s ez negyvenhárom halálos áldozatot eredményezett. A Bolívari Köztársaságra nehezedett nyomást tovább fokozta az importárak tág körű fölhalmozása, a járadékos-importáló gazdaság

megrögzött érdekeit szolgáló gazdasági korrumpálás egyik formája, amely arra irányult, hogy meghiúsítsa a növekvő infláció szabályozására bevezetett árelenőrzést. Ráadásul a Venezuelában viszonylag alacsony áron kapható élelmiszert tömegestül hordták ki a határon túlra, hogy Kolumbiában drágábban adják el.

Washington, Venezuela sebezhetősége láttán, szankciókat vezetett be (a venezuelai tisztviselők vízumkorlátozása és bankszámláik befagyasztása) a venezuelai emberi jogok és a civil társadalom védelmezése ürügyén, „Venezuela Defense of Human Rights and Civil Society Act of 2014” megnevezéssel. 2015 februárjában (e cikk írása idején) Venezuela kormányellenes puccsot hiúsított meg, amely összehangoltan, különböző formákban zajlott: 1. gazdasági támadás az ország ellen, 2. kulcsszerepet játszó tisztviselők megvesztegetése, 3. erőszakos ellenzéki tüntetések, 4. kormányzati épületek és stratégiai célpontok sorozatos, összehangolt bombázása országszerte. Hamarosan kiderült, hogy a bombázásokat egy brazil gyártmányú *Super Tuscano* típusú repülőgép hajtotta végre, amely a *Blackwater Worldwide* nevű amerikai biztonsági cégnél volt regisztrálva – ez Washington részvételét bizonyította a tervezett puccsban. További bizonyítékok (köztük egy rögzített Skype-beszélgetés) világossá tették, hogy a puccsot az Egyesült Államokban tervelték ki. Március 3-án Maduro arról nyilatkozott, hogy az USA venezuelai nagykövetségének egyik munkatársa ellenzékiekkel találkozott, s a puccs előkészületeivel kapcsolatos dokumentumokat adott át nekik.³⁴

Mégis, a Maduro-kormány még e válságos események és a Bolívari Forradalom elleni támadások közepette is előre vitte a forradalmat. Maduro Cháveznek a „Kormányt igazíts!” címmel mondott beszédéből vette elnöki kampányának fő jelszavát: „Kommün vagy semmi!”. Amikor Chávez 2012 októberében elmondta ezt a beszédét az új forradalmi ciklus miniszterei előtt, szinte még egyáltalán nem voltak bejegyzett községek, jóllehet jó néhány már alakulóban volt (ezek némelyikének megalakítása alapszinten már 2010 szeptemberében elkezdődött). Viszont 2013 szeptemberére már több mint 40 000-re rúgott a bejegyzett községi tanácsok száma (némelyikük megalakulása 2006-ra nyúlt vissza), míg a regisztrált községeké elérte az ezret, ami jókora politikai hatalom-átruházást képviselt az alakulófélben levő kommünállamra.³⁵ Maduro a kormányzat kiadásainak visszanyesése ellenére (amit saját fizetésének csökkentésével kezdett), 62 százalékkal növelte a községek 2015-re előirányzott költségvetését. A községeket „a demokrácia maximális kifejeződésének” és „tiszta szocializmusnak” nevezte. A cél, amelyet 2014 februárjában az országos községi gazdálkodási konferencián tűzött ki, nem csupán a kommün-típusú állam, hanem egyben a községi gazdaság megteremtése is volt: „a tulajdon demokratizálása, a társadalmi tulajdon új formáinak létrehozása, amilyenek a közösségi

tulajdonformák, elengedhetetlen a részvételi és protagonista demokrácia megerősítéséhez.”³⁶

Jóllehet a Bolívari Forradalom szíve a községekben lüktet, ezek nem magukban állnak. Venezuela a szocializmus *elemi háromszöge* kialakításában is előre haladt. A bolívari forradalom tehát több fronton is haladást ért el. 2011-re már 3,6 millió *acre* területet sajátítottak ki földosztás céljára. 2010-ben már több mint 70 000 szövetkezettel s mintegy 2 millió szövetkezeti taggal számoltak. Ugyanakkor már 26 000 mezőgazdasági egység gondoskodott a városok és elővárosok biztonságos élelmiszer-ellátásáról. Növekvő számban alakultak szocialista munkástanácsok. „A legsikeresebb kísérlet a termelési eszközök tulajdonának és igazgatásának demokratizálására”, szögezi le Azzellini, „a községi társadalmi tulajdonú vállalatok (Enterprises of Communal Social Property, ESPQ) modellje, amit azért alakítottak ki és segítettek elő elterjedését, hogy a helyi termelőegységek és közösségi szolgáltató vállalatok mintájául szolgáljon.” Ezek a vállalatok „a községek kollektív tulajdonában vannak, a községek határozzák meg a vállalat szervezeti struktúráját, az alkalmazott munkások létszámát és azt, hogy esetenként mire fordítsák nyereségüket.” A bolívari állam 2009 óta serkenti ezeknek a kollektív vállalkozásoknak a létrejöttét, amelyekből 2013-ban már több ezret tartottak nyilván.³⁷

Mindazonáltal a községek növekedése központi kérdés. Folyik a területi és helyi kormányhatóságokkal közös felelősségű *kettőshatalmi rendszer* kialakítása, olyan megszorítással, hogy a helyi kormányzatok a községeknek „kötelesek engedelmessé válni”, és hogy fokozatosan egyre nagyobb hatalmat kell átruházni a községi államra. 2014 szeptemberében Maduro meghirdette az „Öt nagy forradalom” elnevezésű programot: 1. gazdasági forradalom, amely a társadalmi termelést mozdítja elő; 2. tudásforradalom, amely az oktatásra, művelődésre és a tudományra helyezi a hangsúlyt; 3. társadalmi megbízatások, amelyek döntő fontossággal bírnak a szocializmus építésében; 4. új demokratikus és községi állam megteremtése, végezni „a polgári állam maradványával”; és 5. a „környezeti szocializmus” forradalma, amely megköveteli egy „új ökoszocialista modell” megalkotását.

Venezuela jelenlegi nemzeti fejlesztési terve – amelyet még Chávez vázolt föl – öt „történelmi célkitűzésének” egyike: „támogatni az élet megővését a földtekén és megmenteni az emberi fajt”. 2014 májusában ezernél több venezuelai környezetvédő szerveződés gyűlt össze az „ökoszocializmus” előmozdítását célzó tanácskozársra. A bolívari ökoszocializmus elsődleges célja, hogy a helyi, fenntartható, közösségi és diverzifikált termelés legyen a legfontosabb. Az „ökoszocialista modell”, mondta Maduro, „nem környezetvédelmet jelent, hanem ökoszocializmust. Nem elég a környezetvédelem.”³⁸ Ahogy Chávez ismételtelen fölívta rá a figyelmet, elengedhetetlen, hogy Venezuela szakítson a kőolaj-járadékos gazdaságtól való függőségével.

„Az átmenetek az egyik társadalmi rendről egy másikra”, állapította meg Paul Sweezy, „a történelmi materializmus legnehezebb és legmélyebb problémáit hozzák magukkal.” Az ilyen forradalmi történelmi átmenetek sohasem egyformák, hosszú időszakokra elnyúlnak, ezekben mindenféle előre-hátra mozgás előfordulhat, egyedi körülmények mellett és egyedülálló kultúrákon belül mennek végbe. Mindamellet le lehet vonni általános következtetéseket. A legnagyobb nehézséget, hangsúlyozza Sweezy, az a tény okozza, „hogy a szocializmusba való átmenet nem ugyanúgy zajlik – és ez dolog természeténél fogva nem is lehetne másként –, mint ahogyan az átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba.” A polgári társadalom akként keletkezett, mint egyfajta alternatív sejszerkezet a feudális társadalmon belül, s nem mutatkozott tüstént fenyegetőnek vagy antagonisztikusnak az utóbbival szemben. „Társadalmi viszonyok újonnan támadt együttese” jött létre, és vele újfajta emberi természet, törvények és szokások születtek, különösen a feudális társadalom városi központjaiban. Ahogy Sweezy megállapította: „A polgári viszonyok a feudális társadalom keretében indultak növekedésnek, és több évszázados időszakon át alakították a polgári emberi természet mintáit.” Ilyesmi a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetben nem lehetséges. Nincsenek olyan pórusai a polgári társadalomnak, amelyekben a szocialista viszonyok annak rendje-módja szerint kicsírázhatnak; viszont a kapitalizmus olyan agresszív társadalom-újratermelési anyagcsere-rendszer, amelyik állandóan mindent igyekszik bekebelezni magába.³⁹ Erre utal Mészáros, amikor a kapitalizmust mint rendszert jellemző széttartó (centrifugális) tendenciákról beszél, amely rendszer mindenkor azon van, hogy egyre csak újratermelje saját szerves, bár elidegenedett mikrokozmoszait, s beillesse ezeket a maga destruktív makrokozmoszába.⁴⁰

A szocialista és radikális demokrata stratégiák tehát egytől egyig hiábavalón összpontosítottak az állam megragadására és az államapparátus vagy az alkotmányos hatalom egyedüli eszközként való használatára a szocializmus megvalósításához. E folyamatban ugyanis a forradalmi, alkotmányozó hatalom előbb alárendelt helyzetbe, majd kitagadott állapotba kerül. Az eredmény: a politikai elidegenedés új rendszere. Odalesz a nép ereje és a nép szuverenitása. Chávez elemzésében éppúgy, akárcsak Mészároséban, a társadalom fölött álló szovjet állam modellje valójában megörökítette a tőkerrendszer szükségyszerű elemét – a politikai elidegenedést, amely fölerősíti a gazdasági elidegenedést –, még a kapitalizmus és a magántulajdon formális eltörlésével együtt is. A magántulajdon szimpla helyettesítése állami tulajdonnal (változás a társadalmi tulajdonban) nem változtatja meg a lényeges viszonyokat. Ellenben „az állam elhalása”, ahogyan Marx és Engels leszögezte, elengedhetetlen mindennemű szocialista átmenetben.⁴¹

Ez volt az a megfejtése a találynak, amellyel óhatatlanul szembeke-
rült a szocializmusba való átmenet minden kísérlete. A venezuelai for-
radalom – mint afféle *sui generis* forradalom – amely a latin-amerikai és
az európai forradalmi hagyományok gyökereiből sarjadt, amint láttuk,
jól irányzott kardcsapással igyekezett átvágni ezt a gordiuszi csomót:
minden forradalmi ciklusban egyre inkább előmozdítani a részvételi
és protagonista demokráciát mint elemi alapzatot ahhoz, amit Marx
az állam beolvadásának nevezett a társadalomba.

Ugyanakkor a gazdaság egyre több és nagyobb részét vonta ki
– ahogy Che követelte „Ember és szocializmus Kubában” című híres
beszédében – az értéktörvény uralma alól. Az új társadalom megalapo-
zása tehát annyi, mint egyre nagyobb mértékben alapozni a közös-
ségi termelésre és cserére: a használati érték és a közvetlen munka
cseréjére, vagyis egy újfajta társadalmi számvitelre.⁴² A cél a közsé-
gi sejtszerkezet létrehozása a szerves szocialista anyagcseréhez, tápot
adva az új, alkotó szellemű emberi-társadalmi viszonyoknak, forradalmi
módon szembefordulva a kapitalista osztályviszonyokkal: konkrét alkot-
mányozó építkezés tehát a nép kollektív hatalmának minden szintjén.

Bármi legyen is Venezuela bolívari forradalmának végkimenetele,
egyszer s mindenkorra új irányt szabott a szocializmushoz való átme-
netről folyó vitának, a harc egészen új területét térképezte föl. Ezt a
harcot a lehető legtágabb körű emberi beteljesülésnek és az emberek
saját szükségletei kielégítésének véget nem érő kutatása határozza
meg. A huszonegyedik századi szocializmus, hangoztatta Chávez,
aktív és rendíthetetlen szem előtt tartása azoknak az értékeknek,
amelyek mindenkor a szocializmushoz kapcsolódnak, nevezetesen
a „szeretet, szolidaritás, férfiak és nők egyenlősége, méltányosság
mindenki számára” értékeinek: társadalmi intézményesítése a meg-
nem alkuvó és visszafordíthatatlan gyakorlat eredményének. „Ami-
kor az ember egy népet lát szavazni olyan *őrült dolgokra*, amilyen a
bolívari szocializmus építése vagy a földteke megóvása”, nyilatkozta
Venezuela közösségügyi minisztere, Reinaldo Iturriza, „akkor az ember
tudatában van, hogy forradalom zajlik a szeme előtt.”⁴³

Jegyzetek

- ¹ *El Golpe de Timón*: a kapitány parancsszava a kormánynak vitorláshajókon
a helyes irányba fordulásra. Chávez azonban félreérthetetlenül hangsúlyozta,
hogy szigorúan kollektív erőfeszítésre van szükség az állam kormányrúdjának
jó irányba fordításához, hogy le ne térjenek a helyes útról. A beszéd teljes
szövege „Strike at the Helm” cím alatt olvasható a *Monthly Review* weboldala-
lán. E cikk összes nem jelölt Chávez-idézete ebből a beszédéből való.
- ² A közsé-
gi tanácsok és a községek meghatározásához lásd *Leyes del Poder
Popular*. Caracas, 2011; Marta Harnacker: *A World to Build*. New York,
Monthly Review Press, 2014, 72–74., 133–39.; Frederick B. Mills: „The

Commune or Nothing': Popular Power and the State in Venezuela." Council on Hemispheric Affairs, 2013. szeptember 26., <http://coha.org>. A venezuelai forradalom népi tömegbázisáról lásd George Ciccariello-Maher: *We Created Chávez: A People's History of the Venezuelan Revolution*. Durham, Duke University Press, 2013.

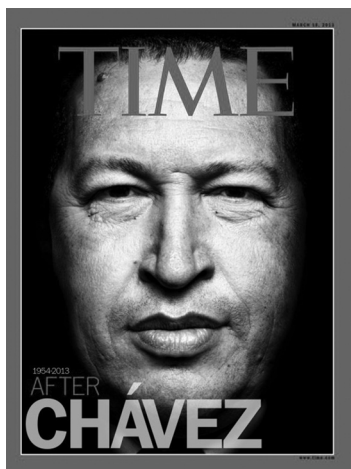
- 3 Ábár a meghívott szocialista értelmiségiek csoportja (amelynek tagja volt Mészáros István és Eduard Dussel is, akiknek a munkásságáról alább szó esik) hosszú vitákat folytatott a bolívari miniszterekkel az üléseken, amelyeken az ország alelnöke, Elías-José Jaua Milano (ma Venezuela külügyminisztere) elnökölt, magát Chávez elnököt betegségéből fakadó váratlan rosszulléte megakadályozta abban, hogy a kitűzött időpontban találkozzék velünk. Az én szerepem a vitákban főleg arra szorítkozott, hogy tántoríthatatlanul védelmezzem a társadalmi-ökológiai anyagcserének mint a huszonegyedik századi szocializmus meghatározó aspektusának fontosságát.
- 4 Vitáinkban az egyik kulcskérdés a regionális és helyhatósági kormányzatok, valamint a községi tanácsok közti joghatósági konfliktus volt, tehát az igazságszolgáltatás hovatartozásának kérdése, amit még tovább bonyolíthatott a községek megalakulása.
- 5 Az első bekezdésben Chávez által fölolvastott idézet lelőhelye: Mészáros István: *A tőkén túl. Harmadik rész*, Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010, 327. Chávez maga a spanyol fordítást használta (*Más allá del capital: Hacia una teoría de la transición*. Caracas, Vadell Hermanos, 2001).
- 6 Ahogy Marx írta, a „politikai emancipációra” szükségképpen következnie kell az „emberi emancipációnak”. *Karl Marx és Friedrich Engels Művei. [MEM] 42.* kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981, 92.
- 7 2010. decemberben fogadták el a *Sarkalatos törvényt a községekről*. Chávez számára az a tény, hogy még csaknem két évvel később is alig volt bejegyzett község, dacára minden munkának, amit az alapszinten szerveződő közösségekre fordítottak, a kormány kudarcát jelentette, s ez önkritikát követelt.
- 8 Chávez azért hangsúlyozta nyomatékosan az önkritikát, mert a forradalmi folyamat döntő fontosságú dialektikus-stratégiai összetevőjének tekintette. Ahogyan Mészáros elengedhetetlen követelményként megfogalmazta: „*dialektikus korrelációról van szó a jövő számára nélkülözhetetlen, minőségileg más típusú szerves rendszer és az önkritika szükséges irányadó elve között, kapcsolatuk teszi ezt az új típust egyáltalában megvalósíthatóvá.*” Mészáros István: „A közösségi rendszer és az önkritika elve.” *Eszmélet*. 79. szám (2008. ősz), 97–98.
- 9 „Kormányt igazíts!” című beszédében ehhez hozzátette még Chávez: „Annak idején, már nem emlékszem, hány másolatot készítettem Carmen Meléndezzel Mao-Cetungnak a kis vörös könyvben a kommunákról olvasható írásairól, most még 30 újabb másolat kérek, hogy minden miniszternek legyen belőle.”
- 10 Simón Bolívar: *Válogatott írások*. Budapest, Venezuelai Bolívari Köztársaság Nagykövetsége, 2009, 60.; Jon Lee Anderson: „The Revolutionary.” *New Yorker*. 2001. szeptember 10., <http://newyorker.com>; Lásd még Miguel Acosta Saignes: *Bolívar: Acción del hombre de las dificultades*. Caracas, Government of Venezuela, 2010, 481–94.; Mészáros István: „Bolívar és Chávez. A radikális eltökéltség szelleme.” *Eszmélet*. 83. szám (2009. ősz), 57.

- ¹¹ Marta Harnecker: „Venezuela: A Sui Generis Revolution.” 2003. szeptember 16., <http://venezuelanalysis.com>
- ¹² Chávezt idézi Mészáros: *A tőkén túl. Harmadik rész.* 288.; a „Caracazo” gazdasági lázadásról, a rákövetkezett állami vérengzésről, s az MBR-200 puccskísérletről lásd Bart Jones: *¡Hugo!: The Hugo Chávez Story from Mud Hut to Perpetual Revolution.* Hanover NH, Steerford Press, 2007, 125–76.
- ¹³ Harnacker: *A World to Build.* 59.
- ¹⁴ Antonio Negri: *Insurgencias: Constituent Power and the Modern State.* Minneapolis, University of Minnesota Press, 2009; Hugo Chávez: *Understanding the Venezuelan Revolution: Hugo Chávez Talks to Marta Harnecker.* New York, Monthly Review Press, 41.; George Ciccariello-Maher: „Dual Power in the Venezuelan Revolution.” *Monthly Review* 59, no 4 (2007. szeptember), 44., 55.
- ¹⁵ Enrique Dussel: *Twenty Theses on Politics.* Durham, Duke University Press, 2008, 18–20. Az alkotmányozó és alkotmányos hatalom megkülönböztetésével párhuzamba állítható Dussel megközelítése, aki a *potentia* kifejezést használja a közvetlen, differenciálatlan, alkotmányba nem foglalt, konszenzusos hatalomra, a *potestas* terminussal pedig az intézményesített, ellenőrzött, alkotmányos hatalmat jelöli. A demokrácia és az el nem idegenített hatalom lesz azután, összhangban a *potentiával*, a *potestas* főntartója.
- ¹⁶ Negri: *Insurgencias.* 313.
- ¹⁷ Edmund Burke: „Speech to the Electors of Bristol.” *Works.* Vol. 2, London, John C. Nimmo, 1887, 90-98., valamint *Letter to a Member of Parliament.* London, J. Dodsley, 1791, 11–13., 31. Burke bonyolult személyiség, ámde Negri, amikor az alkotmányozó hatalom reformokra támaszkodó védelmezőjeként interpretálja, „aki forradalmi művet írt a [francia] forradalom ellen”, Burke politikaelméletének legkirívóbb melléfogásáról nem vesz tudomást. Burke előtti bókólásával egyúttal Rousseau-t fokozza le Negri, mondván, hogy „a néptömegekhez paradox módon viszonyulva” fogalmazta meg az alkotmányozó hatalom elméletét. Lásd Negri: *Insurgencias.* 195–202., 232–40.
- ¹⁸ Marx: „A polgárháború Franciaországban/Első fogalmazvány.” *MEM* 17. kötet, 1968, 498–9.
- ¹⁹ Marx: „A polgárháború Franciaországban/A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának üzenete.” *MEM* 17. kötet, 1968, 311–2.
- ²⁰ Lenin: „A kettőshatalomról.” *Lenin Válogatott Művei.* 2. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967, 43.; Lásd még Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2008, 221–258. Lenin ellenkezéséről élete végén a szovjet állam bürokratizálásával szemben lásd Moshe Lewin: *Lenin's Last Struggles.* New York, Pantheon, 1968.
- ²¹ Dario Azzellini: „The Communal State: Communal Councils, Communes, and Workplace Democracy.” *NACLA Report on the Americas* 46, no. 2 (2013, nyár) 25–30., <http://nacla.org>;
Az 1998-es Bolívari Alkotmányról lásd Michael A. Lebowitz: *Build It Now.* New York, Monthly Review Press, 2006, 49–50., 72., 89–95.
- ²² Negri téved, amikor azt mondja, hogy „Rousseau megkülönbözteti a törvényhozó hatalmat a végrehajtó hatalomtól”, de ez „tisztára csak terminológiai megkülönböztetés, amely Montesquieu-tól és Locke-tól ered” – mintha Rousseau gondolkodásában nem játszott volna döntő szerepet ez a megkülönböztetés. Negri: *Insurgencias.* 199.

- ²³ Mészáros: *A tőkén túl. Harmadik rész.* 285–89.; Jean-Jacques Rousseau: „A társadalmi szerződésről.” *Értekezések és filozófiai levelek.* Budapest, Magyar Helikon, 1978, 521., 560–61.
- ²⁴ Mészáros gondolatának ezt az aspektusát összefoglalva lásd John Bellamy Foster „Előszavá”-ban, in István Mészáros: *The Necessity of Social Control.* New York, Monthly Review Press, 2015, 1–21.
- ²⁵ Mészáros: *A tőkén túl. Harmadik rész.* 352–65.; István Mészáros: *The Challenge and Burden of Historical Time.* New York, Monthly Review Press, 2010, 251–53.
- ²⁶ Harnacker: *A World to Build.* 74–77.; *Leyes del poder Popular.* 57. (Ley Orgánica de Las Comunas, Artículo 35). A községekről szóló sarkalatos törvény szerkesztőbizottságának elnöke David Velásquez volt, akkor a Kommunisták Pártja egyik tagja, később a társadalmi részvétel és a szociális fejlesztés minisztere. Lásd Ciccariello-Maher: *We Created Chávez.* 245.
- ²⁷ Idézet Cháveztől in Michael A. Lebowitz: *The Socialist Alternative.* New York, Monthly Review Press, 2010, 80–81.; István Mészáros: *Marx's Theory of Alienation.* London, Merlin Press, 1970, 76–77.
- ²⁸ Mészáros: „Bolívar és Chávez. A radikális eltökéltség szelleme.” 59–60.
- ²⁹ Mészáros: *A tőkén túl, Első rész.* Budapest, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2008, 303–55.
- ³⁰ Lebowitz: *The Socialist Alternative.* 24–25., 85.; Michael A. Lebowitz: „Proposing a Path to Socialism: Two Papers for Hugo Chávez.” *Monthly Review* 65, no 10 (2014), 1–19.; Mészáros: *A tőkén túl, Harmadik rész.* 443–4.
- ³¹ Hugo Chávez: „Onwards Towards a Communal State.” 2010. február 21. (posztolva 2010. február 25.), <http://venezuelanalysis.com>; Jones: *Hugo!* 472.; Ciccariello-Maher: *We Created Chávez.* 18–19. Bolívar tanítója, Simón Rodríguez mintegy negyed évszázadnyi európai tartózkodása alatt a Samuel Robinson nevet használta (Defoe regénye, a *Robinson Crusoe* után, amelynek csodálója volt). Később, amikor ötvennégy évesen visszatért Dél-Amerikába, visszavette eredeti nevét is. Bolívar gyakran gyöngéd szeretettel „Robinsonként” emlegette, gondolataira is gyakorta utalt „robinsoni” jelzővel. Lásd Richard Gott: *Int he Shadow of the Liberator: Hugo Chávez and the Transformation of Venezuela.* London, Verso, 2000, 109–17.
- ³² Roger Burbach, Michael Fox, and Federico Fuentes: *Latin America's Turbulent Transitions.* London, Zed Books, 2013, 159.
- ³³ „Why the Oil Price is Falling.” *Economist.*, 2014. december 8., <http://economist.com>. Elképzelhető, hogy Szaudi Arábiát az Egyesült Államok biztatta kőolaj-kitermelési szintje fönnttartására, így tartva alacsonyan az olajárakat, destabilizálva számos államot, amelyek az Egyesült Államok célkeresztjében állnak, köztük Oroszországot, Iránt és Venezuelát; miközben maga Szaúd-Arábia közvetlenül érdekelt Irán destabilizálásában. Lásd Jackie Northam: „Why Does Saudi Arabia Seem So Comfortable with Falling Oil Prices?” 2014. október 28., <http://npr.org>.
- ³⁴ William Camacaro–Frederick B. Mills: „Rapprochement Between the United States and Cuba and Sanctions Against Venezuela.” 2015. január 2–4., <http://counterpunch.org>; Lucas Koerner: „Amid International Outcry, Venezuelan Officials Allege Blackwater, U.S. And Canadian Links to Thwarted Coup.” 2015. február 16., <http://venezuelanalysis.com>; Telesur: „Coup Plot in Venezuela thwarted.” 2015. február 13., <http://venezuelanalysis.com>; „Maduro

- Outlines More Evidence of Coup Plot Planned in New York." 2015. március 3., <http://telesurtv.net>; Carl Meacham: „Oil-Poor and On the Brink of Default: Is Change Imminent in Venezuela?” Center for Strategic International Studies, 2014. december 11.; George Ciccariello-Maher: „Venezuela at a Tipping Point.” 2014. szeptember 8., <http://venezuelanalysis.com>.
- ³⁵ Ewan Robertson: „Expectations Surpassed as Over 1000 Communes Registered in Venezuela.” 2013. szeptember 9., <http://venezuelanalysis.com>.
- ³⁶ „On Venezuela’s Communes, Idillic Future Is Just Over the Rainbow.” *Washington Post*. 2014. november 15., <http://washingtonpost.com>; Tamara Pearson: „National Communal Economy Conference Calls for Communal Markets, Increased Funding of Communal Banks in Venezuela.” 2014. február 4., <http://venezuelanalysis.com>.
- ³⁷ Burbach, Fox, and Fuentes: *Latin America’s Turbulent Transitions*. 61., 68–70.; Mills: „The Communes or Nothing.”; Azzellini: „The Communal State.”
- ³⁸ Telesur: „Maduro Announces „Five Big Revolution” in Venezuela, Overhauls Cabinet.” 2014. szeptember 3.; <http://venezuelanalysis.org>; Ewan Robertson: „Venezuelan Leftists Meet to Discuss Future Directions in Political Ideology and Ecosocialism.” 2014. május 12. <http://venezuelanalysis.org>.
- ³⁹ Paul M. Sweezy–Charles Bettelheim: *On the Transition to Socialism*. New York, Monthly Review Press, 1971, 107–12.
- ⁴⁰ Mészáros István: „A politika strukturális válsága.” *Eszmélet*, 75. szám (2007. ősz), 82.
- ⁴¹ Lásd Mészáros: *The Necessity of Social Control*. 246–50.; Harnacker: *A World to Build*. 59., 71.; Engels: „Anti-Dühring.” *MEM* 20, 276.
- ⁴² Che Guevara: „Man and Socialism in Cuba.” <http://marxists.org>; Mészáros: *A tőkén túl. Harmadik rész*. 352–369.
- ⁴³ Idézet Cháveztől in Harnacker: *A World to Build*. 58.; Reinaldo Iturriza: „Desiring the Commune.” 2012. augusztus 10. <http://venezuelanalysis.com>.

(Fordította: Csala Károly)

Hugo R. Chávez Frias

Utópikus-e a marxi szocializmus?

A társadalomtudományokkal ismerkedő művelt nagyközönség és a szakemberek között is közhelynek számít, hogy Marx szocializmus- illetve kommunizmus-képe utópikus volt. Hogy azonban pontosan miért is, arra vonatkozóan már sokkal kevésbé egyértelmű a közvélekedés.

Hogy el tudjuk dönteni a kérdést, ahhoz el kell oszlatnunk négyféle mítoszt. Az első az, hogy Marx szinte semmit sem mondott az eljövendő szocialista társadalomról. A második, hogy ez a társadalom csak a termelőeszközök magántulajdonát szünteti meg, az árutermelést és pénzgazdálkodást azonban nem. A harmadik mítosz szerint, a Marx által elképzelt szocializmus egyfajta földi „paradicsom”, problémák és konfliktusok nélküli társadalom. Végül a negyedik: Marx szocializmusának utópikus jellegét bizonyítja az, hogy a megvalósítására tett kísérletek a huszadik században kudarcot vallottak.

A marxi szocializmus – és történelmileg kialakult félreértelmezései

Az első mítosz tehát az, hogy Marx tulajdonképpen semmi egyértelműt sem gondolt a szocializmusról, mert a kommunizmust nem egy kívánatos jövőbeli állapotnak, hanem a jelenben érvényesülő fejlődési tendenciák szükségszerű végeredményének tekintette. Más szavakkal: Marx a kapitalizmussal, annak belső ellentmondásaival foglalkozott, meg akarta mutatni, hogy ezek az ellentmondások végül a kapitalizmus összeomlásához fognak vezetni, de nem akart foglalkozni azzal, hogy mi következik a kapitalizmus *után*.

Igaz, hogy Marx valóban óvakodott *részletes* leírást adni a kommunizmusról. Ez részben magyarázható, hogy Marx el akarta magát határolni a korabeli utópista szocialisták elképzeléseitől, akik viszont olykor a neveltségességig részletes „modelleket” alkottak a jövő társadalmáról. Részben pedig azzal, hogy Marx úgy gondolta: az ő korában még nem voltak meg a kommunizmus szükséges történelmi előfeltételei, s azokat a következő évtizedek tőkés fejlődésének kell megteremtenie.

Mindazonáltal a Marx különböző írásaiban szétszórt megjegyzésekből rekonstruálható egyfajta szocializmus-kép. Ezt a rekonstrukciót a New York University marxista filozófiaprofesszora, Bertell Ollman végezte el.¹

Mint ismeretes, a szocializmus létrejövetelét Marxnál megelőzi az államhatalomnak a proletariátus általi megragadása, a proletárdiktatúra létrejövetele. A proletariátus diktatúrájának, más szavakkal a szocializmus előtti „politikai átmeneti időszaknak” az a célja, hogy megszüntesse a termelőeszközök magántulajdonát és ezzel a társadalmi osztályokat. Amikor ez a folyamat befejeződik, az állam elveszíti politikai jellegét, és pusztán adminisztratív feladatai maradnak. Marx nem tartotta lehetségesnek, hogy a proletárállam egyszerre kisajátítson minden termelőeszközt, hanem – miközben természetesen elismerte, hogy a történelmi feltételek és a belőlük fakadó feladatok az egyes országokban különbözők lehetnek – a *Kommunista Kiáltvány* végén taxatív felsorolt bizonyos intézkedéseket, amelyeket a proletárállamnak végre kell hajtania a termelőeszközök magántulajdonának felszámolása érdekében. Ezek az intézkedések túlmutatnak önmagukon és előkészítik a magántulajdon teljes felszámolását.

Amikor a termelőeszközök döntő többsége köztulajdonba kerül, akkor jön létre az a társadalom, amelyet Marx a kommunizmus alsó fázisának, a későbbi marxisták pedig szocializmusnak neveztek.

Ebben a társadalomban a gazdaság átfogó tervezés alapján szerveződik. Ennek a tervezésnek a mechanizmusairól Marx keveset mond. A tervezést – természetesen – mivel nem lesz pénz, és nem lesz tőkeviszony, ezért nem a nyereségesség szempontja fogja szabályozni, hanem elsődleges célja a társadalmi szükségletek kielégítése lesz. Marx nem ad információt arról, hogy hogyan fogják felmérni – piac nélkül – hogy mikor melyik termékből mennyire van szüksége a társadalomnak.

Azonban azt tudjuk, hogy ez a tervezés nem egyszerűen a társadalmi szükségletek „bármilyen áron” való kielégítésére fog törekedni, hanem – hasonlóan a tőkés társadalomhoz – ésszerűen, sőt amannál ésszerűbben fog gazdálkodni a rendelkezésre álló erőforrásokkal, számon fogja tartani a termelési költségeket. Tehát a kommunista társadalom ösztársadalmi könyvelést fog alkalmazni és a társadalom összmunkaerejét meghatározott arányokban fogja elosztani az egyes társadalmi feladatok között. Marx elképzelése szerint tehát a termelési költségek mércéje valószínűleg a munkaidő lesz, azonban nem mint absztrakt társadalmi átlagmunkaidő, mint a kapitalizmusban, hanem valamiképpen úgy, hogy figyelembe veszi a társadalmi összmunkaidő elosztásánál azt is, hogy különböző minőségű munkákról van szó. A munkaidővel való ösztársadalmi gazdálkodásnál a legfőbb irányadó szempont a társadalom összmunkaidejének minimumra csökkentése, a szabadidő maximalizálása lesz, amelyet azután az egyének képességeinek kibontakoztatására, sokoldalú képzésükre fognak fordítani – hiszen Marx szerint a társadalom valódi gazdagsága az egyének kifejlesztett termelőképessége.

A munkaidő lerövidülését, a szabadidő maximalizálását az fogja lehetővé tenni, hogy megnövekszik a társadalmi célokra rendelkezés-

re álló munkaerő mennyisége. A munkafeltételek – átfogó szociális reformok révén – egészségesebbekké, az emberi igényeknek megfelelőbbekké válnak, ez lehetővé teszi, hogy ugyanannyi idő alatt többet dolgozzanak az emberek. Munkára kötelezik azokat, akik a korábbi, tőkés társadalomban tőkejövedelemből éltek, vagy olyan foglalkozásokat végeztek – pl. a hitelügyben dolgoztak – amelyek a szocializmusban feleslegessé válnak. Végül a szocializmus nagyobb arányban fogja alkalmazni a gépeket, mint a kapitalizmus, mert a kapitalizmusban a gépek alkalmazásának határt szab, hogy sokszor bevezetésüknél nyereségesebb az olcsó munkaerő kizsákmányolása.

A megtermelt javak összmenyiségéből a gazdaság vezetői levonják azt a mennyiséget, amely közfeladatokra – például az egészségügy, a kulturális intézmények fenntartására, az elhasználódott termelőeszközök pótlására, a termelés kiterjesztésére, előre nem látott tévedések vagy természeti csapások esetén szükséges tartalék céljára és a munkaképtelen emberek ellátására – szükséges lehet, a többi terméket pedig kiosztják a dolgozók között, olyan módon, hogy a dolgozók utalványokat kapnak az általuk teljesített munkaórák mennyiségének megfelelő értékben, és az utalványoknak megfelelő értékű terméket vételezhetnek a közösségi készletekből.² Marx munkautalványai tehát nem jelentenek pénzt, mert nem lehet velük kereskedni vagy tőkésíteni őket, de nem jelentenek jegyeket sem, mert az emberek tetszés szerinti termékeket vételezhetnek velük.

Mivel az egyik embernek nagyobb családja van, mint a másiknak, az egyik ember ugyanannyi idő alatt többet dolgozik, mint a másik, ezért a munka szerinti elosztás nem feltétlenül igazságos, nincs feltétlenül összhangban az emberek igényeivel. Tehát elképzelhetők az emberek között az anyagi javak miatti konfliktusok, ezért a polgári jogból megmarad annyi, amennyi szükséges az ilyen konfliktusoknak az emberi együttélés rendjével összeegyeztethető kezeléséhez.³

Kik fogják vezetni ezt a társadalmat és meghozni a gazdasági döntéseket? Marx nem mond erről lényegében mást, mint annyit, hogy ez az állam, illetve már *nem* állam, hanem a társult termelők önkormányzata nem professzionális politikusokból vagy hivatalnokokból, hanem olyan dolgozókból fog állani, akiket társaik választanak ki funkcióikra, meghatározott cselekvési programot kapnak választóiktól, mindig elszámoltathatók és visszahívhatók posztjukról.

Ahogy a társadalom lassan – a dolgozók sokoldalú képzése és a termelés fokozódó automatizálódása révén – túljut a munkamegosztáson, s a munka az élet elsődleges szükségletévé válik, valamint a közösségi termelés egyre nagyobb anyagi bőséget eredményez, a társadalom már megengedheti magának, hogy az anyagi javakat a végzett munka mennyiségétől függetlenül ossza el az emberek között. Ezért a kommunizmus második, az elsőre ráépülő, kiteljesedettebb fázisában a „mindenkítől képességei szerint, mindenkinek munkája

szerint”-elv helyett a „mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” elv érvényesül az elosztásban.⁴

Ha most már van egy bizonyos képünk a marxi szocializmusról, akkor foglalkozhatunk a fentebb említett téves elképzelésekkel, amelyek megnehezítik, hogy tárgyilagosan értékeljük a marxi víziót.

Az első ilyen általánosan elterjedt tévképzet az, hogy az áru- és pénzkategóriák eltűnését Marx csak a kommunizmus második fokán tartotta lehetségesnek, az alsóbb fokon – amelyet a későbbi irodalomban általában szocializmusnak neveztek – egy *árutermelő* társadalmat értett.

Ez az elképzelés már a II. Internacionálé nagy teoretikusai: Kautsky és Bernstein szocializmus-felfogásában is jelen van. A pénznek csere- és számviteli eszközként betöltött funkciója megmarad a szocializmusban is, szerintük, s nem adnak világos választ arra: hogyan lehetne megakadályozni, hogy a pénz tőkévé váljon.⁵

Az orosz forradalom kezdetben „komolyan gondolta” az áru- és pénzviszonyok megszüntetését, a pénz nélküli szocialista gazdaság vízióját, mi több, a bolsevik közgazdászok között érdekes viták folytak a pénz nélküli költségszámításról. Azonban a polgárháború végére ez az elképzelés olyan súlyos ellátási zavarokhoz, s gazdasági nehézségekhez vezetett, hogy a bolsevikok kénytelenek voltak feladni – a NEP formájában széleskörű engedményeket tenni az áruterelésnek.

Később, 1951-ben maga Sztálin *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című írásában expliciten elismerte, hogy a szocializmus áruterelő társadalom, amelyben érvényesül az érték-törvény, s az áruterelés és pénzgazdálkodás nélküli társadalom csak a kommunizmusban, a javak abszolút bőségének korában érkezik el.⁶ Függetlenül a Sztálin halála után végbement változásoktól, a létező szocializmus országainak hivatalos ideológiája egészen a szovjet kísérlet összeomlásáig általánosságban kitartott ezen álláspont mellett, tehát a szocializmust egyértelműen áruterelő társadalomként gondolta el.

A valóságban az áru- és pénzkategóriák szocializmusbeli fennmaradásának tézise meghamisítja Marx mondanivalóját. Nemcsak arról van szó, hogy Marx munkautalványai – mint fentebb láttuk – nem pénznt jelentenek, nem pénzként működnek.

Hanem alapvetően arról, hogy a kiteljesedett áru- és pénzgazdaság Marxnál – a kapitalizmus. A prekapitalista társadalmakban van ugyan áruterelés és pénzhasználat, de ez nem általános.

A prekapitalista áruterelés a termelőknek a termelőeszközöktől való elválasztása, az emberi munka áruvá válása, tehát a proletariátus tömeges megjelenése révén válik kiteljesedett árutereléssé, tehát kapitalizmussá. A kapitalizmus a pénz, a csereérték egyetemes társadalomszervező erővé válásán alapuló társadalom, ezért a szocializmus csak ennek az alapelvnek a tagadását, a pénz megszüntetését jelentheti.

A következő mítosz a marxí szocializmussal, illetve kommunizmus-sal kapcsolatban az, hogy az minden konfliktus, belső ellentmondás nélküli, tökéletes társadalom, egyfajta „evilági paradicsom”. Vannak Marxnak olyan szövegei, amelyek alátámasztanak egy ilyen értelmezést, azonban a szövegek gondos rekonstrukciója világossá teszi, hogy Marx – legalábbis érett gondolkodóként – nem gondolta, hogy a kommunizmus minden emberi probléma végleges megoldását jelenti.

Vannak olyan értelmezők, akik szerint Marx kommunizmusában a munka egyfajta emberi önmegvalósítássá válik, tehát az egyén önmegvalósítási igényei és a társadalom szükségletei között ezért nem lesz konfliktus. Marx azonban *A tőke* III. kötetében egyértelművé teszi, hogy a „szükséges munka”, az a munka, amelyet az emberiség megélhetése feltételeinek megteremtéséért végez, mindig megmarad „a szükségszerűség birodalmának”, nem jelenti a „szabad önmegvalósítás” terepét számukra. Az utóbbi csak a „szabadság birodalmában”, abban a munkafolyamatban bontakozhat ki, amelyet az emberek az alapszükségletek kielégítéséért végzett munka *után*, szabadidejükben végeznek.⁷

Vannak azután olyan szerzők – például L. Kolakowski –, akik szerint az egyén Marx kommunizmusában közvetlenül eggyé válik a közös-séggel, s ezért az emberek között nem lesznek konfliktusok.⁸ Marx azonban *A politikai gazdaságtan bírálata*hoz c. munkája híres *Előszavában* úgy jellemzi a polgári társadalomnak a kommunizmussal való felváltását, mint amelynek során megszűnik az utolsó antagonisztikus – *nem* az egyének közötti antagonizmus, hanem az egyének és léte-zésük társadalmi feltételei (a társadalmi termelés szervezete) közötti antagonizmus értelmében – társadalmi forma. A szöveg tehát nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy az egyének közötti – anyagi, kulturális vagy bármilyen – konfliktusok megmaradnak.⁹

Marx legfontosabb gondolata azonban, ami miatt bírálói szeretik a marxí kommunizmust, mint egy minden elképzelhető emberi igényt kielégítő, tehát nyilvánvalóan utópisztikus társadalomvíziót feltüntetni, a kommunizmusbeli bőség, illetve a „szükségletek szerinti elosztás” gondolata. Mit értett Marx szükségletek szerinti elosztáson?

Norman Gerasnak van erről egy érdekes diszkussziója, a *Marx and Justice* c. tanulmányában.¹⁰ Geras három lehetőséget vázol arra vonatkozóan, hogy mit értett Marx „szükségleteken”. Az első az, hogy Marx ezen a biológiailag meghatározható emberi létszükségleteket értette – ez esetben a szükségletek szerinti elosztás nem jelentene többet annál, ami már bizonyos fejlett kapitalista társadalmakban ma is létezik, hogy a társadalom a végzett munkateljesítménytől függetlenül az emberek rendelkezésére bocsátja az alapvető biológiai szükség-letek kielégítésére szolgáló javakat. Ez a lehetőség ellentmond Marx emberképének: Marx az emberi szükségleteket nem biológiailag meg-határozottnak, hanem történelmileg fejlődőnek és bővülőnek tekintette.

A második lehetőség az lenne, hogy Marx „szükségleteken” bármilyen szubjektív emberi igényt érintett, és akkor a szükségletek szerinti elosztás azt jelentené, hogy bárki bármilyen igényét a társadalom ingyen kielégítené. Ezt az abszurditást aligha tulajdoníthatjuk Marxnak. Végül Geras felvet egy plauzibilis lehetőséget: Marx szükségletek szerinti elosztáson azoknak a javaknak az emberek számára való – munkateljesítményüktől független – kiosztását értette, amelyeket az emberek – a technikai és kulturális fejlődés egy adott szintjén – a normális emberi élet feltételének tekintenek. Geras javaslata talán nem egyértelműen helyes értelmezése Marxnak, de mindenesetre megvédi Marxt azzal a váddal szemben, hogy egy minden korlát nélküli bőséget képzelt el a kommunista társadalomban.

Végül a negyedik téves elképzelés, amely megnehezíti a marxi szocializmus lehetőségének megvitatását, természetesen az, hogy a huszadik században létrejött marxista rendszerek látványos kudarca igazolná a marxi szocializmus utópikusságát. A valóságban Marx a kommunizmust világméretű társadalomként és a legfejlettebb társadalmak közös műveként képzelte el, mi több, a *Német ideológiában* expliciten megjósolta: ha a kommunizmust a bőség és az egyetemes emberi érintkezés előfeltételei híján próbálják létrehozni, akkor az ahhoz fog vezetni, hogy a szegénységet teszik egyenlővé az emberek között, újrakezdődik az emberek közötti harc a szükségletek kielégítéséért, és újra előáll „az egész régi szemét”; továbbá ahhoz, hogy az összemberi érintkezés bővülése, a globalizáció felbomlasztja „a helyi bornírt kommunizmusocskákat”. A huszadik századi marxista kísérletek kudarca bőségesen igazolta Marxnak ezeket az előrejelzéseit, mert ezek a társadalmak nem fejlett tőkés társadalmakban, hanem olyan agrártársadalmakban jöttek létre, amelyekben a kapitalizmus még ki sem alakult; nem meghaladni, hanem inkább átugorni akarták a kapitalizmust. A huszadik századi szocialista kísérletek bukása tehát nem megcáfolja, hanem alátámasztja a marxizmust.

Ha most ezektől a történelmileg kialakult téves elképzelésektől megtisztítjuk a marxi szocializmusképet, akkor tisztán áll előttünk a marxi szocializmus utópikus jellegére vonatkozó kérdésfeltevés lényege: lehetséges-e egy modern, komplex és állandóan változó gazdaságban olyan demokratikus ösztársadalmi tervezés, amely felszámolja a pénzt és a piacot, de mégis hatékonyan, racionálisan gazdálkodik az erőforrásokkal?

Érvek a marxi szocializmussal szemben

Az ellenvetések egy ilyen társadalmi-gazdasági rendszer lehetőségével szemben három csoportra oszthatók. Először is ott van Bakunyin és az anarchisták Marx-kritikája, amely szerint a marxi szocializmus,

mint gazdasági rendszer, talán működhet, de nem lehet demokratikus. Azután ott van az „emberi természetre” vonatkozó érv, amely szerint ez leküzdhetetlenül önző, érdekorientált, s ezért a magántulajdon és a piac megszüntetése esetén nem lesz olyan tényező, amely az embereket hatékony munkára ösztönözzé. Végül pedig a legkomolyabb és legmagasabb szakmai szintű, profi közgazdászok között folyó vitát az az érv váltotta ki, amelyet Mises, majd Hayek dolgozott ki, hogy tudniillik a termelőeszközök piaca nélkül a társadalom szükségképpen irracionális és pazarló módon gazdálkodik az erőforrásokkal.

Bakunyin és eszmetársai szerint, akikkel már Marx is vitatkozott, az emberek maguk csak kis helyi közösségeket, vagy egyes üzemeket tudnak irányítani. A gazdaságot osztársadalmi szinten csak egy tudósokból vagy politikusokból álló elit tervezheti meg, nem pedig maguk a dolgozó emberek. Ez az elit pedig szükségképpen – legjobb szándékai ellenére is – el fog idegenülni a nagy dolgozó tömegektől, és nem a társadalom, hanem saját érdekeit és szempontjait fogja követni. Ez független attól, hogy az elit esetleg olyan személyekből tevődik össze, akik pozícióik elfoglalását megelőzően munkások voltak. Bakunyin szerint egy munkás, mihelyst vezető pozícióba helyezik, megszűnik munkás lenni.¹¹ Marx olvasta Bakunyin *Államiság és anarchiáját*, és megjegyezte ezzel kapcsolatban: „Éppúgy nem áll, mint az, hogy ma egy gyáros már nem tőkés többé, ha községi tanácsos lett.”¹² Természetesen a kérdés nem intézhető el ennyivel, különösen nem a mi korunkban, amikor az állam és a gazdaság irányításához szükséges ismeretek olyan mértékben megnövekedtek és specializálódtak, hogy az átlagemberek számára elsajátításuk lehetetlenné vált. Modern, nagyméretű, komplex társadalmak nem irányíthatók a Marx által elképzelt közvetlenül demokratikus módon, hanem csakis szakképzett, hivatásos elit tevékenysége révén – s ez az elit a maga legjobb szándékai, legjobb meggyőződése ellenére is bizonyos mértékben a saját szempontjait, a saját érdekeit fogja követni. Mindazonáltal az *e-demokrácia*, a döntéshozatalban való számítógépes részvétel lehetőségei, valamint az, hogy a termelésben az automatizáció és a számítógépek mind kiterjedtebb alkalmazása révén a szellemi és fizikai munka közötti elkülönülés csökken, ad egy bizonyos esélyt arra, hogy a termelést és az állami életet irányító csoportok elidegenedése a közvetlen termelőktől, a döntéshozatali folyamatok elszakadása az emberek valós igényeitől, a jövőben csökkenni fog, s egyre inkább kontroll alatt tartható.

A második komoly ellenvetés a marxizmus lehetőségével szemben az, hogy ez a társadalom az emberek önzetlenségét, a közjót szolgáló együttműködését feltételezi, márpedig az emberi természet leküzdhetetlenül önző és agresszív, s csak a profit, a nagy vagyion reménye motiválhatja az embereket a hatékony és kreatív munkára.¹³

Ez az ellenvetés bizonyosan megállja a helyét a *mai* társadalmakról illetően, azonban nem biztos, hogy érvényes minden jövőbeli társada-

lom vonatkozásában is. Egyrészt – Marxszal együtt, aki, mint láttuk, a szükségletekért folytatott harcból származtatta az emberek közötti konfliktusokat, s velük az osztálytársadalmakat – feltételezhetjük, hogy ahogyan az emberiség a jövőben a technikai-gazdasági fejlődés révén lassan túljut a szegénységen, az anyagi javak abszolút szűkösségén, enyhülni fognak az emberek közötti konfliktusok is. Egyének és csoportok között nyilvánvalóan nem lesznek olyan éles konfliktusok a legújabb fajta számítógép, a legmodernebb autó vagy a Holdra utazás esélyeinek az elosztása körül, mint az élelem vagy az ivóvíz miatt. Másrészt – megint csak Marx nyomán, aki a kommunizmus nélkülözhetetlen feltételének tartotta a kulturális bezártság felszámolódását, a nemzetek feletti egyetemes kommunikáció megszületését – azt várhatjuk, hogy az emberek egyes csoportjai közötti kommunikációt, következésképpen a kölcsönös megértést és az együttműködés lehetőségét, közös célok és cselekvési programok kidolgozását a jövőben elő fogja segíteni az internet és a modern média számos más vívmánya.

A modern társadalmakban a tudásnak és a kreatív emberi elmének a termelésben betöltött egyre növekvő szerepe miatt a magasabb szintű oktatás mind szélesebb körökre terjed ki. A magasabb képzettség, a műveltség megszerzése pedig pozitív irányban befolyásolhatja az emberek készségét arra, hogy felismerjék a közjót, és együttműködjenek szolgálatában. Ezek a trendek természetesen nem egyenletesen érvényesülnek, s megvannak a maguk ellentendenciái is, de azért bizonyos reményt adnak arra, hogy hosszú távon az emberek egyre alkalmasabbá válnak arra, hogy közösségi, szolidáris társadalomban éljenek.

A szocialista kalkulációs vita

Rá kell most térjek a marxi szocializmussal szembeni legkomolyabb és a legmagasabb tudományos szinten megfogalmazott ellenvetésre: a gazdasági kalkulációs, illetve információs ellenérvre.

Az érvet a maga eredeti formájában Ludwig von Mises, egy Bécsben élő közgazdász dolgozta ki 1920-ban, amikor a szocializmus gondolata éppen történetének zenitjére érkezett. Oroszországban győzött a bolsevik forradalom, erős kommunista pártok jöttek létre Olaszországban és Franciaországban, kommunista kísérletekre került sor Magyarországon és Németországban, de még az Egyesült Államokban is kitört a „nagy vörös pánik”. Ekkor jelentette meg Mises „Gazdasági kalkuláció egy szocialista közösségben” c. tanulmányát.¹⁴ Mises meglehetősen szellemi bátorsággal azt állította, hogy a szocializmus sohasem valósulhat meg, akkor sem, ha az egész társadalom egyértelműen akarja. A szocialistáknak talán sikerül megváltoztatni az

emberi természetet, azonban a szocializmusban ekkor is lehetetlen lesz a racionális gazdaságirányítás, ugyanis nem lehet a gazdaság erőforrásainak különböző felhasználási lehetőségei között racionálisan dönteni. A szocializmusban a termelési javaknak (természeti erőforrások, gépek, munkaerő) nem lesz árak. Azért nem lesz árak, mert nem szabad adásvétel tárgyai, hiszen minden termelőeszköz az államé, illetve a közösségé. Következésképpen a társadalom vezetői nem dönthetik el, hogy milyen projektek megvalósítására milyen termelési javakat használjanak fel. Nincs a kezükben a piaci árak híján semmiféle egyetemes mérce, amelynek alapján eldönthetnék például, hogy egy hidat fából vagy kőből építsenek fel. A piaci árakon, a termelési javak pénzbeli értékén kívül ugyanis csak egyetlen ilyen mérce kínálkozik: az egyes termelési javak előállításához társadalmilag átlagosan szükséges munka mennyisége. A munkaidő-mérce azonban Mises szerint két okból sem alkalmas a termelési költségek egyetemes mércéjének. Egyrészt különböző minőségű – különböző képzettségi szintet igénylő – munkákból áll, tehát heterogén. Másrészt pedig vannak a gazdaságnak olyan erőforrásai – a nem újratermelhető természeti erőforrások –, amelyeknek a mennyisége korlátozott, és semennyi munkával sem növelhető, s amelyek értékét éppen ezért nem ragadhatja meg a kitermelésükhöz szükséges munka mennyisége, ugyanakkor a társadalomnak mégis ésszerűen takarékoskodnia, gazdálkodnia kell velük.

Következésképpen ahhoz, hogy a társadalom a termelési javakkal ésszerűen gazdálkodni tudjon, léteznie kell a termelési javak piacának, s ezért a termelőegységeknek különböző tulajdonosokhoz – magántulajdonosokhoz – kell tartozniuk, akik a termelési javakkal kereskednek, s ennek során kialakulnak a racionális árak. Habár a szovjet közgazdászok már a húszas években megkíséreltek választ adni Misesnek, az igazi nagy vita a szocialista kalkuláció kérdéséről a harmincas években és az angolszász világban robbant ki, amikor már maga Mises, valamint legismertebb tanítványa, Hayek is kénytelen volt a nemzetiszocializmus miatt Amerikába emigrálni, s Hayek a *Collectivist Economic Planning* című kötetben újra kiadatta angol nyelven Mises tanulmányát.¹⁵ Ekkorra már a vita kontextusa teljesen más volt, mint 1920-ban. A Szovjetunió egyrészt feladta a pénz és az árutermelés megszüntetésének eredeti marxista programját, másrészt viszont véget vetett a piacgazdaságnak és a magántulajdonnak engedményeket tevő „új gazdaságpolitika” (NEP) korszakának is. A mezőgazdaságot kollektivizálták, az ipart pedig az ötvenes tervek alapján, tervutasításos rendszerben működtette a szovjet állam, de a *pénzt* ez a tervgazdaság általánosan használta, a költségszámításban, a vállalatok közötti elszámolásban és természetesen fizetőeszközként is. Emellett úgy tűnt: a szovjet rendszer hatalmas sikereket ér el az iparosítás és általában ország modernizálása terén.

Pénz nélküli gazdaságról tehát többé nem volt szó – viszont a pénzt használó tervgazdaság működőképesnek tűnt. (Meg kell itt említenem, hogy a szovjet tervgazdálkodás gazdaságirányítási módszere nem Marx gondolatain alapult, hanem egyfajta „improvizált” rendszer volt, amely azon alapult, hogy minden vállalat minden termékből igyekezett minden évben, illetve tervidőszakban az előző évinél valamivel többet termelni.)

Ugyanakkor a tőkés világban a világgazdasági válság nyomán mindenütt – az USA-ban Roosevelttel *New Deal*-jével, a fasiszta Olaszországban, a náci Németországban – növekedett az állam gazdasági szerepe. Az állam, elsősorban J. M. Keynes elméletére támaszkodva, hitel- és adópolitikával, munkaalkalmak teremtésével igyekezett mérsékelni a gazdasági válság következményeit, mindenekelőtt enyhíteni a társadalmi robbanással fenyegető munkanélküliséget. A kapitalizmus az első világháború előttihez képest mindenütt szervezettebb, szabályozott formát öltött. Maga Hayek keserűen ismerte el a *Collectivist Economic Planning* bevezetőjében, hogy korunkban ellenállhatatlan trendek vezetnek a kollektivizmus felé. A kalkulációs vitában Mises és Hayek lényegében megismételték – azonban kidolgozottabb és elmélyültebb formában – álláspontjukat, s válaszoltak a szocialista közgazdászok kritikáira.

A szocialista kalkulációs vita során többféle szocialista válasz is született ugyan a misesi érvre, de a legnagyobb hatású egyértelműen Oskar Lange szocialista gazdaságmodellje volt. Lange olyan közgazdász volt, aki politikailag közel állt a Kommunista Internacionáléhoz, de elvetette a munkaérték-elméletet. Lange modellje ezért a neoklasszikus közgazdaságtan marginalista árelméletén alapul, az ideális árak a kereslet és a kínálat egyensúlya esetén létrejövő árak. Lange szerint a szocialista gazdaság képes létrehozni ezt az egyensúlyt.

Hogyan? Lange elismeri, hogy a szocializmusban szükség van a pénzre, mint egyetemes mércére s a pénzbeli árakra, de tagadja azt, hogy az „árak” kizárólag az egymástól elkülönült gazdasági alanyok közötti kereskedelmi tranzakciókból jöhetnek létre. De hogyan határozhatjuk meg másként az árakat? Lange modellje nem piacgazdaság, a termelési tényezőknek nincs piaca a rendszerben, viszont megmarad a fogyasztási cikkek piaca. Egy-egy fogyasztási cikk ára annyi lesz, amennyit a fogyasztók hajlandók adni érte. Az állam a fogyasztási cikkek árából számítja ki a termelési javak árát.

Hogyan? A fogyasztási cikkek megtermelése bizonyos mennyiségű termelési javak felhasználásával jár. Amennyiben a gazdaságban egyensúly van, akkor az összes fogyasztási cikk utáni kereslet pénzbeli értéke megegyezik az előállításukhoz szükséges termelési javak értékével. Ezért egy fogyasztási cikk egyensúlyi árát felfoghatjuk úgy, mint a megtermeléséhez szükséges termelési javak árának az összegét. Ha egy fogyasztási cikk (például egy vekni kenyér) ára n , akkor mond-

hatjuk azt, hogy n egyenlő az előállításához szükséges termelési javak (búza, a molnár, és a pék munkaeje, a sütőkemence működéséhez szükséges fűtőanyag) árának az összegével, tehát: $n = x + y + z + \dots$. Elvileg a gazdaságban megtermelt javak árát felírhatjuk ilyen egyenletekkel. De hogyan határozza meg az állam az egyenlet jobb oldalán lévő értékeket? Lange szerint a következőképpen: kezdetben a tervhivatal a termelési javaknak fiktív értékeket ad, majd megbízza a szocialista vállalatok vezetőit, hogy az általuk felhasznált termelési javak értékének megfelelő – tehát egyensúlyi – áron adják el az általuk előállított fogyasztási cikkeket. Valószínűtlen, hogy ez sikerülni fog elsőre, ezért két eset lehetséges. Az első esetben a fogyasztási cikkekért a fogyasztók hajlandók többet is adni, mint a tervhivatal által megadott értékek összege ($x + y + z + \dots$). Ebben az esetben a tervhivatal megemeli a termelési javak árát, s ezáltal közvetve a fogyasztási javakét is, s a szocialista vállalatvezetők ismét megpróbálják eladni az árukat az új árakon. A második esetben a fogyasztók csak kevesebbet hajlandók fizetni a fogyasztási javakért, mint az előállításukhoz szükséges termelési javak fiktív értékeinek összege – ebben az esetben a tervhivatal csökkenti a termelési javak árát, s a menedzserek az ezekből az árakból előálló új, alacsonyabb árakon próbálják eladni a fogyasztóknak a fogyasztási cikkeket. A tervhivatal és a menedzserek addig „tologatják” az árakat, addig „tapogatóznak”, amíg egyensúly jön létre, és sikerül a fogyasztási cikkeket az előállításukhoz szükséges termelési javak árai összegének megfelelő áron eladni.

Természetesen nem Lange adta az egyedüli választ a misesi–hayeki kihívásra, s más szocialisták – mindenekelőtt Maurice Dobb angol és Paul Marlor Sweezy amerikai marxista közgazdász – nem is voltak teljesen elégedettek koncepciójával. Dobb és Sweezy szerint a langei modellben túl kevés szerepe marad a tervezésnek, a központi tervező testület végül is egy pusztán az árakat megállapító hivatal. Dobb – akit megragadtak a szovjet ipari fejlődés eredményei – azt állította, hogy egy szocialista gazdaságnak nem elsősorban a kereslet és a kínálat egy-egy adott időpontban való egyensúlyára, hanem a hosszú távú növekedés előmozdítására kell törekednie, ezenkívül a fogyasztási cikkek kínálatának összetételét sem lehet a fogyasztók szabad választására bízni, mert figyelembe kell venni a kollektív szükségleteket és a fogyasztás külső – például ökológiai – következményeit is. Szerinte ezért a szocializmus költségszámításának alapja csakis a munkaértékelmélet lehet. Ámde ezek a „balos” hangok nem tettek szert szélesebb népszerűsége, s a közgazdászok körében általában úgy tekintették, hogy Lange adta meg az igazi választ Miseséknek.

Mises és Hayek lényegében hármast választ adtak Lange modelljére. Egyrészt azt állították, hogy Lange – azzal, hogy elfogadta a fogyasztási cikkek piacát, valamint a pénz általános használatát a gazdaságban – mindenestre mar engedményeket tett a kapitalizmusnak. Másrészt

azt, hogy a szocialista vállalatvezetőket az állam nem tudna megfelelő eszközökkel ösztönözni arra, hogy hatékonyan végezzék feladataikat, s valóban racionálisan használják fel az erőforrásokat.

Azonban a legfontosabb kritika az volt, hogy az összes fogyasztási javakhoz szükséges összes termelői javak értékének kiszámítása egyenletek millióinak a megoldását követelné meg: ámde mire a tervhivatal összegyűjti a szükséges információkat a menedzserektől, s elvégzi a szükséges számításokat, majd lassanként kikísérletezi az egyensúlyt, az összes tényező már megváltozik, új fogyasztói preferenciák alakulnak ki, továbbfejlődik a technológia, a természeti erőforrások mennyisége csökken, vagy éppen új természeti erőforrásokat fedeznek fel, és így tovább. Mire tehát létrejön a kereslet/kínálat egyensúlya, az egyensúlyi árak már régen nem fejezik ki a gazdaság tényeit, s így nem alkalmasak az erőforrások optimális elosztására.

Lange modellje tehát csak egy változatlan módon, mindig ugyanolyan feltételek között működő gazdaságban lenne racionális. A piacgazdaságban a kereslet és a kínálat soha sincs ténylegesen egyensúlyban, hanem a piaci szereplők állandóan csak közelítenek ehhez az egyensúlyhoz, s a piacnak ezt a dinamikáját a tervezett rendszer képtelen „lemásolni”.

Az új osztrák álláspont szerint tehát a piac és az árrendszer nem az információk *feldolgozásának*, hanem *összegyűjtésének és felfedezésének* a leggyorsabb és legolcsóbb módja. A központi tervezés pedig nem azért nem működhet, mert elvileg ne lehetne a gazdaságra vonatkozó minden információ birtokában kiszámítani a termelési javak értékét, hanem azért, mert a tervezők egy dinamikusán változó gazdaságban sohasem rendelkezhetnek az összes ilyen információval.

Ami a Szovjetuniót és annak gyors ipari fejlődését illeti, az osztrák iskola – amellet, hogy rámutatott arra: az iparosítás sikerei ellenére a Szovjetunióban a tömegek kétségbeesítő szegénységben élnek – azt állította, hogy a szovjet iparban a termelési javak rubelben elszámolt árai azért racionálisak (úgy-ahogy), mert a Szovjetunió gazdasági vezetése támaszkodhat a kapitalista világpiac áaira, s azokhoz közelítőn tudja meghatározni az árakat.¹⁶ Ha azonban a marxizmus eredeti elképzelésének megfelelően bekövetkezik a világorradalom, akkor a világméretű szocialista rendszerben a gazdasági kalkuláció teljesen lehetetlenné válik.

Hayek a kalkulációs vita során filozófiailag elmélyítette a misesi érvelést. Azt állította, hogy nem egyszerűen a termelési javak értéke nem számítható ki a szocialista gazdaságban, hanem általánosságban a tudás bármely modern gazdaságban szétszórt formában létezik, és a gazdaság működése sok-sok ember együttműködését, tevékenységük összehangolását igényli, akiknek mindegyike csak a gazdaság egy kis részterületét ismeri. Ezért a gazdaság egészének rendje csakis egyfajta spontán, nem pedig tudatosan létrehozott rend lehet; a szocializmus

a modern, szükségképpen átláthatatlan „nagy társadalomban” élő embernek a tradicionális „kis társadalmak” iránti nosztalgiáját fejezi ki.¹⁷

A kalkulációs vitának véget vetett a második világháború. Lange hazatért a szocialista Lengyelországba, ahol a legtekintélyesebb közgazdászok egyikeként tevékenykedett haláláig, azonban belátta: a fentebb leírt megoldás a gyakorlatban megvalósíthatatlan. A második világegés után a Szovjetunió végül is megbirkózott az újjáépítés nehéz feladatával, és hamarosan – birtokába jutva az atomfegyvernek is – az Egyesült Államok világhatalmi riválisa lett, amely fel tudott vonultatni egy, az USA-éval egyenrangú katonai-ipari potenciált. Az egész nemzetközi közvélemény nagy megdöbbenésére (ez volt a „szputnyiksokk”) a Szovjetuniónak sikerült először mesterséges égitestet juttatnia a világűrbe. Kelet-Európában és Kínában újabb szocialista gazdaságok jöttek létre, amelyek szinten működőképesnek tüntek. Igaz, hogy a nagy tömegek életszínvonala a háború után Amerikában és Nyugat-Európában gyorsan növekedett, s messze elhagyta a szovjet és a kelet-európai életszínvonalat, csakhogy ez az 1948–1973 közötti hatalmas gazdasági felfutás mindenütt a keynesi modellel, a kapitalizmusba való széles körű állami beavatkozás modelljével kapcsolódott össze, ezért nem volt alkalmas arra, hogy egyértelműen igazolja a kapitalizmus gazdasági fölényét. A konszenzus az lett, hogy Hayeket és Misest elméletben megcáfolta Lange, a gyakorlatban pedig a szputnyik: a szocializmus igenis működőképes gazdasági rendszer, s az igazi probléma nem az vele, hogy nem képes a gazdasági növekedésre, hanem ennek a növekedésnek a hatalmas társadalmi ára: a politikai diktatúra és a fogyasztási cikkek területén a hiánygazdaság.

Ez a konszenzus az 1970-es években kezdett megfordulni. A szocialista országok centralizált gazdaságirányítása az extenzív ipari fejlődésben elért viszonylagos sikerek után az intenzív típusú fejlődés feladataival már egyáltalán nem tudott megbirkózni, ezért a közgazdászok – például a lengyel Włodzimerz Brus vagy a magyar Kornai János, kezdetben teljesen őszinte szocialista meggyőződéssel – azt javasolták, hogy a gazdaságba építsenek be a vállalatok gazdasági tevékenységét bizonyos mértékben a tervtől függetlenítő piaci mechanizmusokat. Majd e közgazdászok – és a javaslatukat követő szocialista országok, például Jugoszlávia vagy a Mao utáni Kína – lassanként eljutottak a piaci szocializmus, egy olyan rendszer koncepciójához, amelyben az állami tulajdonban lévő vállalatok szabadon kereskednek a termelési javakkal, s tevékenységüket a piac koordinálja. Ugyanakkor Nyugaton az olajárrobbanás és az azt követő gazdasági válság nyomán válságba került a keynesiánus gazdaságpolitika és a ráépülő jóléti állam, és a közgazdászok táborában megerősödött az úgynevezett monetáris ellenforradalom irányzata, amely szerint az államnak a szabad piac rendszerébe való beavatkozása mindig káros következményekkel jár, s a gazdaságpolitikának

egyedül a forgalomban lévő pénz mennyiségének kontrollálásával kell egyensúlyban tartania a gazdaságot.

Amikor pedig a nyolcvanas években Ronald Reagan fegyverkezési programja újabb hatalmas terhet rótt a szovjet gazdaságra, továbbá Szaúd-Arábia 1985-ben felfüggesztette az olajembargót, és így a szovjet olajtartalékok világgazdasági szerepe lecsökkent, akkor megkezdődött a Szovjetunió és a szocialista világrendszer összeomlása. Mihail Gorbacsov és a körülötte csoportosuló klikk kétségbeesett kísérletet tett arra, hogy a szovjet rendszert demokratizálja és a gazdaságot is megreformálja, azonban ez a kísérlet ugyanúgy kudarcba fulladt, mint a szocializmus reformálására tett korábbi kísérletek.

A szocialista gazdaságban a piaci mechanizmusok – munkaerő- és tőkepiacok híján – nem tudnak kibontakozni, nem tudják a vállalatokat hatékony működésre serkenteni, viszont destabilizálják, felbomlasztják a „klasszikus” szocializmus koherens tervezési rendszerét. A piaci mechanizmusok működése emellett szükségképpen olyan társadalmi feszültségeket gerjeszt, amelyeket nem a szocializmus demokratizálásával, hanem csak erősödő represszióval lehet kezelni. A Szovjetunióban és a kelet európai országokban a rendszer összeomlott, Kínában fennmaradt ugyan, de szocialista jellege egyre inkább formális, ideológiai dekorummá vált.

A korábbi „reformközgazdászok” – például Kormai János – feladták a piaci szocializmus koncepcióját és helyette nyíltan a privatizáció, a kapitalizmus visszaállítása híveivé váltak.

Az 1989 utáni új világrendben a közgazdaságtudományban a viták már nem a kapitalizmus és a szocializmus, hanem az államilag szabályozott (keynesiánus) és a tisztán szabadpiaci kapitalizmus hívei között folytak.

Viták 1989 után

A Szovjetunió összeomlása után még a szocialistának megmaradt közgazdászok között is általánossá vált az a meggyőződés, hogy Marx piac és pénz nélküli szocializmusa utópia, és a szocializmus csakis a *piaci mechanizmusra* épülhet. A piaci szocializmus klasszikusa a *glasgowi egyetemen* tanító Alec Nove-nak, a szovjet gazdaságtörténet szakértőjének a *Megvalósítható szocializmus* (Economics of the Feasible Socialism) című, magyarul is megjelent műve. Nove szerint a piacot kikapcsoló centralizált tervgazdaság belső logikája ellentmond mind a gazdasági hatékonyság, mind a demokrácia szempontjainak, a szovjet rendszer bürokratikus-totalitárius jellege és alacsony gazdasági hatékonysága szükségképpen következik abból, hogy Marx piac nélküli szocializmusvízióját akarta megvalósítani. (Megjegyzendő azonban, hogy a centralizált tervgazdaság legsúlyosabb problémája, Nove sze-

rint, *nem* az erőforrásokkal való kalkuláció problémája, hanem az, hogy a tervhivatal aggregált tervcéljait az egyes vállalatok szükségképpen inkoherens módon bontják le konkrét döntésekre.) A gazdaságirányítást decentralizálni kell, a decentralizációnak pedig nincs más módja, mint a piac. Nove szocializmusában a nagyobb termelőegységek mind társadalmi – állami vagy szövetkezeti – tulajdonban vannak. A társadalom szempontjából döntő fontosságú nagyberuházásokat egy választott testület meghatározza, egyébként azonban az állami tulajdonban lévő és a szövetkezeti vállalatok szabadon versengenek egymással a fogyasztók szükségleteinek minél jobb kielégítése érdekében.

Azonban van egy skót informatikus-közgazdász szerzőpáros, akik – meglehetősen szellemi bátorsággal – szembeszegülnek ezzel a konszenzussal. W. P. Cockshott, aki információelméletet tanít a Glasgowi Egyetemen, és Allin F. Cottrell, aki szintén skót származású, de már évtizedek óta az amerikai Winston Salemben, a *Wake Forest University*-n oktat ökonometriát, *Towards a New Socialism* című könyvükben és egy sor cikkben megkísérelik újraéleszteni a szocialista tervezés eszméjét. (Cockshotton és Cottrellen kívül 1989 után megjelentek más, a piaci szocializmus eszméjét elvető szocialista közgazdászok és szocializmus-modellek is, amelyek egyfajta decentralizált és a dolgozók széleskörű részvételére épülő tervezést képzelnek el. Ámde e modellek egyike sem konfrontál olyan egyértelműen és világosan a hayeki kihívással, mint Cockshotték elképzelése.)¹⁸ Könyvük explicit válasz volt Nove művére, akivel együtt tevékenykedtek a nyolcvanas évek anti-thatcherista, skót baloldali mozgalmaiban, s akinek eszméit plauzibilisnek, de végső soron tévesnek és a szocializmus eszméjére veszedelmesnek ítélték. Cockshott és Cottrell készséggel elismerik azt, hogy az 1930-as évek számítástechnikai és kommunikáció-technológiai szintjén a központi tervezés megvalósíthatatlan volt. Azonban azt állítják, hogy a számítógépeknek a nyolcvanas évekre elért fejlettségi szintje, valamint a modern input–output analízis módszerei, továbbá a marxi munka-értékelmélet alapján ma már lehetséges egy több millió terméket előállító modern gazdaságot racionálisan megtervezni. Az általuk kidolgozott modell jelentős matematikai ismereteket igényel, ezért nem ismertethetem részleteiben. A lényege azonban az, hogy termékkódok és egy, az egész gazdaságra kiterjedő teletext-hálózat segítségével a gazdaság összes inputjait és outputjait összerendezik egyetlen nagy mátrixban, ezt a mátrixot pedig le lehet egyszerűsíteni, és a termelési költségek kiszámítására felhasználni, ugyanis a legtöbb áru előállításához a legtöbb másik árura nincs szükség, tehát a mátrixban a legtöbb „bemenet” nulla lesz. Ezután úgynevezett „harmónia-függvények”, a valamely output folyamat termeléséhez szükséges inputok optimális mennyiségei segítségével határozzák meg, hogy milyen termelési javakat, milyen mennyiségben milyen projektekhez használjanak fel. Az eljárás hatékonyabb, mint a piacgazdaság mű-

ködése, mert a piacgazdaság az árrendszer segítségével a tényleges gazdasági történésekre reagál csak, utólagosan, míg a tervezők, akik szimbólumokat mozgatnak egy táblázatban, előre meg tudják határozni az optimális forráselosztást.

Miután megállapítják a termelési javak mindegyikének munkaidőben kifejezett értékét, ennek segítségével meghatározzák a felhasználásukkal megtermelt fogyasztási javak árát is, azonban a fogyasztási javakat ténylegesen a kereslet–kínálati viszonyoknak megfelelő, úgynevezett „piactisztító árak” segítségével értékesítik a fogyasztási cikkek piacán, ahol az emberek – a marxi elképzelésnek megfelelően – az általuk teljesített munkaóráknak megfelelő munkautalványokkal fizetnek. A fogyasztók visszajelzései nyomán tudják módosítani azután a terveket. A munkautalványokat időről-időre lebélyegzik, és ezzel megakadályozzák, hogy azokkal az emberek kereskedjenek, illetve felhalmozzák őket, tehát pénzzé és tőkévé váljanak. A szakképzett és a szakképzetlen munkaidő közös mércére való redukálásának problémáját Cottrellék úgy oldják meg, hogy a szakképzett munka értékébe beleszámítják a munkaerő kiképzésére szánt munkaidő mennyiségét. A nem újratermelhető termelési erőforrások kérdését pedig úgy, hogy nem a kitermelésükhöz szükséges tényleges, hanem a marginális munkaidőt alkalmazzák mércének, amelltt a terv részévé válik az, hogy rendszeresen bizonyos mennyiségű erőforrást az ilyen jellegű erőforrások megfelelő pótlásához szükséges kutatásokra és fejlesztésre fordítanak.¹⁹

Tanulmányom lezárásaként arra szeretnék rátérni, hogyan igyekeznek a hayeki felfogás, az osztrák közgazdasági iskola képviselői Cottrellékkal szemben bizonyítani azt, hogy a marxi szocializmus mégiscsak megvalósíthatatlan. Stephen Horwitznak, a *St. Lawrence University* professzorának kritikájára fogok támaszkodni. Horwitz – meggyőződésem szerint helyesen – a pénznek a vita korábbi fázisaiban háttérbe szorult kérdését állítja a vita középpontjába.²⁰

Nem száll vitába sem azzal, ahogyan Cottrellék megválaszolták a munkaidő-mércével szembeni misesi ellenvetéseket, sem azzal, hogy a modern számítástechnika segítségével össze lehet gyűjteni és a tervezés céljaira hatékonyan fel lehet használni a modern gazdaságokban előállított több millió termékre vonatkozó információkat. Hanem azt állítja, hogy a piacgazdaságban létrejövő, keringő és a döntésekhez szükséges információk egy jelentős része nem létezik objektív formában, úgy, hogy egy tervgazdaság felhasználhassa őket. Azt állítja: a pénz szerepe a gazdaságban hasonló a nyelvéhez. A kései Wittgenstein óta tudjuk, hogy a nyelv nem egy tőle függetlenül létező gondolkodás tartalmainak közvetítője, „megnevezője”, hanem maga alakítja – a benne megvalósuló és kifejeződő – társadalmi gyakorlat által a szavak jelentését. Éppen ezért a nyelvtől független, azt megelőző gondolkodás feltételezése is inkoherens. Hasonlóképpen, Horwitz szerint a piac és a pénz mint össztársadalmi kommunikációs

folyamat nem egyszerűen csak *közvetíti* az emberek szükségleteire, az elérhető nyersanyagokra és a technológiákra vonatkozó – modern viszonyok között állandóan változó – információkat, hanem maga teremti ezt a tudást, s ennek a tudásnak ráadásul csak egy része létezik explicit formában, egy jelentős része hallgatólagos tudásként működik, vezérel az emberek választásait a gazdaságban. A gazdaság spontán-hallgatólagos rendje, s az, ahogyan ez a „rend” információkat közvetít, tehát *filozófiai-konceptuális*, nem pedig pusztán technikai okokból nem váltható fel tudatos és tervezett renddel.

Mit válaszolhatna Cockshott és Cottrell Horwitznak? Horwitz szerint, a tervezés azért nem pótolhatja az árrendszer információ-továbbított funkcióit, mert az információkat maga a piac teremti, s elválaszthatatlanok a piac „kontextusától”, s amellet a piacon is hallgatólagos információként, tudásként működnek, íratlan szabályok és öntudatlan sejtések követése révén irányítják a gazdasági életet.

Az első megfontolással az a probléma, hogy a piac által továbbított információk egy részét ugyan valóban maga a piac hozza létre, de éppen ezért nem is biztos, hogy egy nem piaci gazdaságnak is *szüksége* van rájuk. A fogyasztók preferenciái, a technológiák és a nyersanyagok mennyisége és hozzáférhetősége csakugyan állandóan változnak, és ezeket a változásokat az árrendszer közvetíti a gazdaság összes szereplőjéhez. Ámde a piacgazdaságban nem csak ilyen, a valóságos gazdasági tényezőkre vonatkozó információk generálódnak és keringenek, hanem a piac szereplőinek a rendszer változásaira adott – helyes vagy helytelen – válaszlépéseire, s a többi szereplői *ezekre* adott reakcióira vonatkozó információk is, tehát olyan információk, amelyeket magának a piacnak a működése hoz létre, nem pedig a piactól független objektív tényezőket írnak le. Nem piaci gazdaságban, ahol a terv és a társadalmi szükségletek, nem pedig a nyereségesség, illetve a nyereségességre vonatkozó – helyes vagy téves – becslések irányítják a gazdálkodó egységek működését, tehát kevesebb változás következik be, amelyeket könnyebb nyomon követni.²¹

Mi a helyzet a hallgatólagos tudás problémájával – amelyre hivatkoznak nem csak Horwitz, hanem a szerzőpáros több más kritikusa is érvel a tervezés ellen?²² Cottrellék válasza egyrészt az, hogy igaz ugyan, hogy a piacgazdaságok működése jelentős részben a hallgatólagos tudáson alapul, de a hallgatólagos tudás a tényleges erőforrás-allokációs döntésekbe már a leltárakra, készletekre vonatkozó adatok, tehát nem-hallgatólagos információk révén épül be, másrészt pedig a specifikus lokális körülményekre vonatkozó hallgatólagos tudás egy része felhasználható a tervezésben is.²³ Akár jó ez a válasz, akár nem, a piacgazdaságnak a hallgatólagos tudásra hivatkozó védelmezése ugyanolyan ideologikus elfogultságon nyugszik, mint Horwitznak a pénz és a nyelv közötti analógiája. Tegyük fel ugyanis, hogy a pénz, illetve az árrendszer intézménye olyan, mint a nyelv – nem egy rajta

kívüli objektív realitást, tárgyakat vagy gondolatokat ír le, hanem maga konstituálja elemeinek jelentését –, ezért nem is lehet tökéletesen lefordítani tartalmát egy másik nyelvre. De honnan tudjuk, hogy ez a nyelv a legmegfelelőbb leírása a nyelven kívüli valóságnak, és ezért erre a nyelvre van szükségünk? Igen, a piac maga is szükségleteket és a szükségletek kielégítésére szolgáló eszközöket teremt, nem pedig egy tőle független gazdasági realitást ír le – ámde *éppen ezért* nem tudhatjuk: azok-e a valódi egyéni és társadalmi szükségletek, amelyeket a piac kifejez.

Ez a megfontolás pedig nem csak a piacon kommunikált explicit, hanem a hallgatólágos tudásra is vonatkozik. Igaz, hogy a tudás egy része nincs ott a „fejünkben”, a tudatunk számára „transzparens” módon, hanem a társadalmi gyakorlatban keletkezik és igazolódik – és ezért nem is táplálható be számítógépekbe. De honnan tudják a piactudás védői, hogy csak a piactudás társadalmi gyakorlatában keletkezik ilyen hallgatólágos tudás?²⁴ Egy szocialista társadalom tagjainak miért ne lehetnének ugyanolyan implicit megsejtései, szokásai, spontán, íratlan normái, mint a piactudás résztvevőinek? S miért ne épülhetne be ez a tudás – az embereknek a döntéshozatalban való demokratikus részvétele révén – a központi tervezésbe, vagy alkalmazhatnák az emberek, amikor végrehajtják a tervezők utasításait? Ez a fajta hallgatólágos tudás ugyanúgy „vérévé válna” az embereknek, explicit megfogalmazás, megfogalmazhatóság nélkül is, ahogy most a piactudás „spontán rendje”.

Abban viszont az osztrák iskolának – szemben a neoklasszikus és a marxista közgazdászokkal – igaza van, hogy a piac – ma már legalábbis – egyáltalán nem pusztán az erőforrások optimális allokációjának, a kereslet és kínálat egyensúlyának az eszköze, hanem – felforgatva-kiszorítva a hagyományok, hagyományos közösségek társadalomszervező funkcióját – egy, az emberek egész életét, életmódját és szükségleteit meghatározó intézmény is, a maga hallgatólágos normáival és értékeivel. Ha valamilyen intézmény pótolni is tudná a piacot és a pénzt, mint a csere és a költségszámítás eszközt, mennyiségileg leírható funkcióit társadalmunkban, még mindig kérdés maradna, hogyan változtatna azon – amit a marxisták is kénytelenek elismerni –²⁵, hogy az áru- és pénzviszonyok ma már olyannyira beivódtak az emberek életvitelébe, gondolkodásába és érzéseibe, hogy egy alapvetően másfajta társadalmat nem hogy akarni és megvalósítani, de még elképzelni sem tudnak?

Marxnak megvoltak az elképzelései, anticipációi arra vonatkozóan, hogy milyen tényezők fogják az emberek társadalmi gyakorlatát – és vele életérzését és gondolkodásmódját is – úgy átformálni, hogy egy nem-piaci társadalom megszervezése könnyű feladat lesz, olyan, mint amikor a túlélrett, saját súlya alatt már-már lehulló gyümölcsöt szedjük le a fáról... A kommunizmus megvalósításához szükséges társada-

lomszervező erők szerinte ott érlelődnek a kapitalizmus méhében. Az egyik ilyen erő a munka objektív társadalmasulása, a hitelrendszer létrejötte, a tőke koncentrációja és centralizációja, a csak kooperatív módon felhasználható termelési szerszámok létrejötte, a nagyüzemi és a talajgazdálkodási szempontokkal is számoló mezőgazdaság kialakulása. Miközben a termelés tárgyi oldalán végbemegy ez a fejlődés, egyre inkább lehetségessé és szükségessé téve azt, hogy a termelés egészét valamilyen össztársadalmi racionalitás szerint szervezzék meg, ennek a folyamatnak megvan a maga szubjektív megfelelője is: ugyanis a tőke gazdasági gépezete egyre koncentráltabbá, homogénebbé, fegyelmezettebbé, képzetesebbé teszi a proletariátust. Ez az egységesülő, gyarapodó, egyre erősebb és ugyanakkor a saját kiszolgáltatott helyzetét, nyomorúságát egyre intenzívebben megélt proletariátus azután a tőke elleni harcban válik azzá az öntudatos és szervezett közösséggé, amelynek a szocialista forradalom hajnalán csak át kell vennie a termelés rendszerét a tőkésosztálytól.²⁶

Mindannyian tudjuk azonban – és a mai marxisták is kénytelenek elismerni –, hogy a tőkés társadalom immanens fejlődési tendenciái csak részben igazolták Marx várakozásait. Sem az ipari termelés nem vált egyetlen óriási gyárként irányítható egységes rendszerré,²⁷ amelyből ki lehetne kapcsolni az áru- és pénzviszonyokat, sem a proletariátus azzá az egységes és tudatos történelmi szubjektummá, amelynek Marx remélte.²⁸

Igaz, hogy a piac és a pénz nem az egyetlen elgondolható társadalomszervező erő egy modern társadalomban. De jelenleg nincs olyan társadalomszervező erő, illetve mechanizmus, amely a piac funkciót pótolhatná – és nem tudjuk megmondani, honnan kerülhetne elő. Ezért azt sem tudjuk megmondani, hogy Marx szocializmusa utópikus-e vagy sem.

Jegyzetek

- ¹ Bertell Ollman: http://www.nyu.edu/projects/ollman/docs/vision_of_communism.php. (Magyar nyelven Tütő László végezte el a marxi szocializmuskép rekonstrukcióját. Lásd Tütő László: A kommunista társadalom első szakasza Marx elméletében. In Kapitány Gábor–Kapitány Ágnes (szerk.): *Egy remény változatai. I. Elmélet és realizáció*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990. 56–99.
- ² Karl Marx: A gothai program kritikája (In *Karl Marx–Friedrich Engels Művei*: 19. köt. Budapest, 1969. Kossuth Könyvkiadó); 17–18.
- ³ Karl Marx: i. m. 19.
- ⁴ Karl Marx: i. m. 19.
- ⁵ Gedeon Péter: Áruviszony és tulajdon. Bernstein és Kautsky szocializmus-felfogásának gazdaságtani alapjairól. In Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (szerk.): i. m.

- ⁶ J. V. Sztálin: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Budapest, Szikra, 1953. 13.
- ⁷ Karl Marx: *A Tőke* III. köt. *Marx–Engels Művei*, 25. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 773.
- ⁸ Leszek Kolakowski: *The Myth of Human Self-identity. The Unity of Civil and Political Society in Socialist Thought*. In Stuart Hampshire–Leszek Kolakowski (eds.): *The Socialist Idea. A reappraisal*. London, Wiedenfeld and Nicholson, 1974. 18–53.
- ⁹ Karl Marx: *Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához*. In: *Marx–Engels Művei*, 13. köt. 1859–1860. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964. 134. és köv.
- ¹⁰ Norman Geras: *The Controversy about Marx and Justice* In Alex Callinicos (ed.): *Marxist Theory*. Oxford University Press, 1989. 262–263.
- ¹¹ M. A. Bakunyin: *Államiság és anarchia*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1984. 213.
- ¹² Karl Marx: Bakunyin „Államiság és anarchia” c. könyvének konspektusa. In: *Marx–Engels Művei* 18. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969. 605.
- ¹³ W: H. Mallock: *A Critical Examination of Socialism*, New York–London, Harper and Brothers. 1907.
- ¹⁴ Ludwig Edler von Mises: *Die Wirtschaftrechnung im sozialistischen Gemeinwesen*, *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, 47:1. (April). 1920.
- ¹⁵ F. A. Hayek (ed.) *Collectivist Economic Planning*. London, Routledge. 1935.
- ¹⁶ Steele, 1992. 151–173.
- ¹⁷ F. A. Hayek: *The Use of Knowledge in Society*. *American Economic Review*, 35. (1945)
- ¹⁸ Ezeket a modelleket összevetette és diszkutálta a *Science and Society* c. folyóirat 2002. tavaszi (Vol. 66/1) különszáma.
- ¹⁹ http://ricardo.ecn.wfu.edu/~cottrell/socialism_book/calculation_debate.pdf
- ²⁰ Stephen Horwitz: *Money, money prices, and the socialist calculation debate*. In: *Advances in Austrian Economics*: Vol. 3. JAI Press INC. 1996. 59–77.
- ²¹ <http://www.dcs.gla.ac.uk/~wpc/reports/hayek/hayek.pdf> W. P. Cockshott – Allin Cottrell: *Information and economics. A critique of Hayek*. 17.
- ²² Például a szociáldemokrata felfogásúnak mondható Geoffrey Hodgson. Lásd: Geoffrey Hodgson: *Socialism against the markets? A critique of two recent proposals*. www.geoffrey-hodgson.info/user/image/socagmkt.pdf
- ²³ W.P. Cockshott – A. F. Cottrell: *Reply: Science and Society*, Spring 2002. Vol. 66. /1. 70–71.
- ²⁴ Nigel Pleasants: *The epistemological argument against socialism: A Wittgensteinian critique of Hayek and Giddens*, *Inquiry* 40 (1997) 23–45.
- ²⁵ John O'Neill: *Socialist Calculation and Environmental Valuation: Money, Markets and Ecology*, *Science and Society* 2002/1 137–151.
- ²⁶ Marx: *A Tőke*. I. köt. *Marx–Engels Művei*, 23. köt., Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970. 712.
- ²⁷ Mészáros István, korunk egyik legnagyobb marxista filozófusa Marxról adott kritikájában arra mutat rá, hogy Marx „a termelés társadalmasulása” felé irányuló mozgásként értelmezett minden olyan történelmi tendenciát, amelynek során a termelés irányítása kikerül az egyes tőkés vállalkozók hatóköréből. Ámde számos olyan gazdasági jelenség van – mindenekelőtt a részvénytársaságok létrejötte és a hitelrendszer kialakulása, amelyek ugyan kétségkívül csökkentik az egyes tőkés vállalkozó jelentőségét, de teljes mértékben a

tőke logikájának, nem pedig valamiféle „össztársadalmi racionalitásnak”, a profitmotivumon túlmutató elveknek az érvényesülését segítik elő. (lásd I. Mészáros: *The power of ideology*. New York, Harvester Wheatsdheaf, 1989. 271. és köv.

- ²⁸ Lásd a munkásosztály rétegződésére és osztálytudatának fragmentálódására vonatkozó megfontolásokat: Lásd Mészáros: i. m. 282–337. A probléma egy érdekes, a marxi proletariátus-„modell” kettősségét elemző megközelítése: G. Arrighi: *Marxista évszázad – amerikai évszázad. A világ munkásmozgalmának kialakulása és átalakulása*, *Eszmélet*, 17. sz. (1993. tavasz).

Megjegyzések az átmenetről és az államszocialista kísérletek határkérdéseiről*

A mai, „hivatalos” Magyarországon, az európai reakció egyik fellegvárában, az ideológiai államapparátusok protagonistái ott ütik a baldali progressziót és a szocialista gondolatot, ahol érik. Menekült- és idegenellenesség, a szegénység kriminalizálása, elitizmus és úri gőg, agresszív és primitív nacionalizmus a főhatalom beszédmódja. Így különösen indokolt, hogy fejtegetéseink érvényességét behatároljuk, hiszen a szocializmus problematikája tágabb és szűkebb, továbbá gondolatilag is többféle horizonton vethető fel. Ha Lukács Györgynek a szocialista forradalom aktualitási szintjeivel kapcsolatos megközelítését az „itt és most”-ra alkalmazzuk, meg kell állapítsuk, hogy napjainkban – különösen az európai régióban – az efféle kísérleteknek nincs *sem napi, sem stratégiai aktualitásuk*. Van azonban *világtörténelmi érvényességük*, mert sem a történelemnek, sem a kapitalizmus történetének *nincs vége*. Ami pedig a megközelítések indokolt sokféleségét illeti: a világtörténelmi elemzés szintjének mindegyikétől *filozófiainak* kell lennie, hiszen a filozófiának – eltérően bármely szaktudománytól – nem a részrendszereket és nem az egész világot a maga *extenzitásában*, hanem a *világegészt* mint olyat, azaz *saját korát és annak perspektíváit* kell gondolatilag birtokba vennie. Ez a filozófiának a szaktudományokétól eltérő kutatási tárgya, s igen kiváló elmék művelik napjainkban is – joggal gondolhatunk mindenekelőtt Mészáros István messze ható *filozófiai szintű* elemzéseire. Nyilvánvaló, ha az államszocializmus felől nézzük a szocializmus kérdéseit, akkor

* Jelen tézisek vitaindítóként szolgáltak a *Politikatörténeti Intézet* kerekasztal-vitáján, amelyre a „Reformálható volt-e a szocializmus?” c. konferencián került sor 2015. június 29-én. A polgári társadalomtudományban uralkodó lefitymáló, lekezelő értékelésekkel szemben, én a hetven, illetve negyven esztendőös államszocialista kísérleteket eredetieknek és típusváltozataikban is jelentőseknek értékel(t)em; lásd két tanulmányomat az *Államszocializmus* c. kötetben (Krausz Tamás és Szigeti Péter szerk., L'Harmattan Kiadó – Eszmelet Alapítvány, 2007, 13–52. és 256–273.).

különös empirikus és történeti realitásokat vizsgálunk, s következőképpen más absztrakciós szinten járunk. Ezzel pedig el is ejthetjük azokat a *normatív megközelítéseket*, amelyek „egytényezősek”, és így vagy az öngazgatás elvére redukálják kritikájuk gondolati alapját, vagy valaminő a „Nagy Megtagadás” minden normát és rendezőelvet tagadó nézőpontját abszolutizálják, túltéve ezzel magukat a negyven és hetven esztendőös államszocialista kísérletek valóságos leírásán és tapasztalataik feldolgozásán. Én az *adott kor adott feltételei* közötti kísérletekről fogok szót ejteni, nem pedig az adott kor adott feltételei közepette *nem megvalósítható* – ezért és ennyiben utópikus – gondolkodásról. Többé nem lehet a XIX. század szintjén felvetni bármilyen szocializmust illető kérdéseket. Az államszocialista kísérletek egyik fontos tanulsága éppen az, hogy a gazdálkodási forma hozzávetőleges meghatározása nélkül ma már csak fantáziálni lehet a jövő társadalmáról – miként persze recepteket sem szükséges gyártani egy elképzelt jövő lacikonyhája számára.

1. Nem véletlen, hanem szükségszerűséget felmutató tapasztalat, hogy a szovjet hadikommunizmus fázisát a NEP, a kínai „nagy proletár kulturális forradalmat” pedig a Teng Hsziao-ping-féle reformok váltották fel. A munka közvetlen társadalmiságára való áttérés ugyanis nem pusztán szervezés és politikai nevelés kérdése, hanem feltételezi a termelőerők magas szintű fejlettségét, továbbá a műveltség és a kultúra, a szubjektív emberi tartalmak gazdagságának kifejlett szintjét, minthogy a legfőbb termelő erő – az ember. Ha a viszonylagos elmaradottság leküzdése van napirenden, akkor minden szocialisztikus szándékú kísérlet halmozódó feladatokkal néz szembe. Az eddigiek pedig ilyenek voltak. Ilyenkor az átmenet semmi esetre sem lehet rövid, vagyis a szükségleteket kielégítő termelést nem lehet valamilyen össztársadalmi szintű „könyveléssel” megszervezni. *A politikai átmenet csak történelmileg hosszú időszakban valósulhat meg, a „visszamenet” potenciális veszélyével.* A régi és az új harcában még a szocialista fokot, a „szelídített árutermelést”, *az elosztáson keresztüli szocializálás nivelláló társadalmi igazságosságát és a köztulajdon dominanciájának kiépítését sem tekinthetjük felső foknak:* a munka gazdasági felszabadítása, a részmunka–összmunka ellentétének meghaladása és az elidegenedett viszonyok, köztük az elidegenedett közhatalom visszavétele nem lehet még sem az átmenet, sem az *alsó fok* feladata.

2. A politikai átmenet szakaszában, a hatalom antikapitalista jellege mellett, semlegesíteni kell a régi, polgári társadalmi rend erőinek ellenállását, s meg kell akadályozni a közvetlen osztályérdekeik szerinti visszarendeződségi törekvéseket, továbbá ennek ki kell egészülnie a termelőeszközök jelentős hányadának államosításával. Ezzel kezdődik a kapitalizmus meghaladása, amelyben az alapvető allokációs döntések többségét a tőkés vállalkozói-magántulajdonosi osztály tartja kézben.

Mind a magán-, mind az államkapitalizmust ugyanis *a profitmaximalizálás törvénye* mozgatja. Ez az *államkapitalizmus* lényege, amit nem szabad összekeverni a fogalom jelentésének attól a lenini változatától, ahol az új hatalom a biztos bevétel fejében koncesszióba ad bizonyos üzemeket vagy területeket tőkés vállalkozóknak. Az átmeneti korszak államszocialista felhalmozása is bővített újratermelés, amely azonban kiegészül a népesség alapvető szükségleteinek kielégítése érdekében álló allokációs döntések meghozatalával – s ezért nem (vagy nem elsősorban) piaci módon, hanem *politikailag integrált társadalom*. A történelmi tapasztalat ugyanis az, hogy a köztulajdon népességeltartó képessége magasabb mértékű, mint a magántulajdonon nyugvó piaci integrációjáé, s ha ennek mértékét is figyelembe vesszük, akkor ez már „(magán)tőkén túli” elemnek minősül. (Innen, a tulajdonviszonyokból válik érthetővé az oligarchikus gazdagság és a jelenlegi négymillió szegénység együttes jelenléte a privatizáción átesett országunkban, ahol az oktatás és a kultúra piacosításával eltűnt a növekvő társadalmi mobilitás nemzedékekre pozitívan ható emeltyűje, s ahol a népesség többségével silány tömegkultúrát fogyasztanak, miközben szó sincs az élenjáró nemzetek beigért utoléréséről.) A politikailag integrált társadalom azonban nem az árugazdaság kikapcsolását jelenti – amely civilizációs értéként, mint a természetes gazdálkodás ellentéte, *egyetemes* kategória –, hanem azt, hogy a *felhalmozás és a fogyasztás*, illetve a *köz- és a magánfogyasztás arányairól és prioritásairól* politikai mechanizmusokon keresztül döntenek (ahogyan e rendszereket a konzervatív francia szociológus, Raymond Aron, illetve a lengyel gazdaságszociológiai iskola képviselői, Jerzy Wiatr, Winicjusz Narojek és társaik is jellemezték). A modern kapitalizmust nem az árutermelés, hanem a magántulajdonosi viszonyok dominanciája és a hatalmi viszonyok specifikálják: ezek tőkés árutermelő gazdaságok, a világgazdaság egyenlőtlen és hierarchizáló viszonyaival és az ezzel adekvát politikai berendezkedések változataival. A szocializmus politikai intézményeinek pedig *a többlet feletti társadalmi rendelkezést kell biztosítania makro- és mikrogazdasági szinten, a humanista szükségletek termelése és kielégítése jegyében*.

Az ilyen módon integrált társadalom előfeltétele valamiféle, a személyi tulajdonon túl a kis és közepes tőkéjű magántulajdont is integráló vegyes gazdaság, a köztulajdon dominanciája mellett lehetővé váló tudatos társadalomirányítással, az érték törvényt figyelembe vevő makrogazdasági tervezéssel. A magántulajdonosi tőkefelhalmozás alárendelt szektor kell, hogy maradjon, aminek a húszas évek orosz-szovjet viszonyok alatti felfogásával szemben (lásd J. Preobradzenszkij: a két törvény harca) nem kell napról-napra újraszűlnie a kapitalizmust. Ám csakis akkor nem, ha a társadalom többségét – nem a XIX. századi proletariátust, hanem a mindenkori munka társadalmát – politikai többség szervező néphatalom megfelelően él a gazdaság szabályozásnak

azokkal az új eszközeivel, amelyeket a szabályozott kapitalizmusban is alkalmaznak (noha eltérő prioritások jegyében).

Egy ilyen vegyes tulajdonon alapuló, ám a köztulajdon túlsúlyát biztosító gazdálkodás fejlesztésének döntő eleme az, hogy a közszektorban az egymástól elkülönült gazdálkodó egységek árgazdasági kapcsolatban álljanak: *az áruviszony mint értékviszony érvényesüljön, értékesülés céljából és nyereségért termeljenek, de az áruviszony mint magánelsajátítás nélkül, mert az előállított többlet felett társadalmilag rendelkeznek.* Ebben a szektorban a felhalmozás szocializálása fokozatosan építendő ki! A többlet feletti rendelkezés makro- és mikroszintű szocializálása fejlesztheti tovább a nacionalizált termelési eszközöket (üzemeket) szocialistává, a régi gazdálkodási elemekkel szemben újat hordozó társadalmisítással.

A tapasztalatok példájával szólva: nálunk a szövetkezeti mozgalomban a dolgozók sokkal inkább magukénak érez(het)ték közös vagyonukat, tulajdonukat, és lehetségessé vált az is, hogy némileg áttekintést és beleszólást kapjanak a gazdálkodás menetébe és a belső erőforrású fejlesztésekbe. Mert itt az agrárkérdés és a falu élete a *szövetkezeti tulajdon* formájában – s a vele szimbiózisban lévő háztájival, óvodával, egészségügyi ellátással, kultúrházzal – elválaszthatatlanul összekapcsolódott. Ez volt a szocializálás helyes iránya, és ez maradt el vagy valósult meg csupán nagyon korlátozottan (üzemi háromszög és négyszög) az állami gazdaságokban és az állami vállalatoknál. Ezért a munkás nem érezte sajátjának sem a munkáját, sem munkájának termékét, sem pedig azokat a viszonyokat, amelyek között erőfeszítését kifejtette. És emiatt érdekei ellen cselekedve sem védte meg az állami tulajdont, amikor az támadhatóvá vált. Persze, mindezt a hatalmas problémátömeget nem oldhatja meg a csak saját pénztárcájukig látó munkások/dolgozók idealizálása; ezen kizárólag az öngazgatásra nevelés és nevelődés tapasztalata segíthet. Az üzemen belüli demokratizálódás és annak új, testületi vezetésű kultúrája nélkül szükségképpen marad a „menedzserizmus” és a nem alulról kitermelt, hanem felülről odaküldött, egyszemélyi felelős vezetés. E tendenciák fokozatos megvalósulása hiányában az állami tulajdon elidegenedetté s így privatizálhatóvá válik, az abban érdekelték a köztulajdont lejárattják, amely azután már csáki szalmájává válik.

Visszatekintve, az *új gazdasági mechanizmus* bevezetése helyes volt, mert dinamizálta a gazdálkodást, miközben ha a lakosság szociális viszonyait nézzük, az elosztás kispolgári demokratikus, nivelláló tendenciája is adekvát volt. Nagypolgári nézőpontból persze, amely a magántulajdont uralkodó gazdasági hatalommá kívánta tenni, mindez ócska „gulyáskommunizmust” jelentett. Az. ún. reformértelmiség és a késő kádári technokrácia prioritásai szempontjából alapvetőnek – egyfajta idealizált nyugatosodás reményében – a liberalizáció és a privatizáció minősült, nem pedig a népesség egzisztenciális biztonsága.

Így elmaradt a *felhalmozás feletti társadalmi rendelkezés öngazgatói demokratizmusának kikísérletezése*, ami az állampolgárokat hosszú távon össztársadalmi (ti. a „nagykollektíva” tagjaként) és helyi, üzemi szinten is a rendszer mellett stabilizálhatta volna.

3. A termelő, szolgáltató és közvetítő tevékenységeket folytató egységeken belüli testületi, koordinációs és vezetési kapcsolatok demokratizálásánál még nehezebb feladat a *makrogazdasági szintű allokációs döntések szocializálása*: ez már bizonyosan csak az *alsó fok* feladata lehet. Nyilvánvalóan nem arra van szükség, hogy a nép évről-évre közvetlenül ítéletet mondjon a költségvetésről és államháztartásról. Azonban meghatározó, hosszabb távú és választakat jelentő prioritásoknál ez nagyon is kívánatos. Ahogyan ez egyes svájci kantonokban ma is előfordul, növelve a részvétellel az azonosulást, a felelősségvállalást és a nagyobb makrogazdasági teljesítőképességet. A közösségi döntéshozatal nemcsak a népesség aktivitási, hanem elégedettségi szintjét is növeli.

4. Az államszocialista kísérletek *politikailag négyféle szakaszt, társadalmi-gazdasági berendezkedésük jellegében pedig háromféle tipikus kísérletet* produkáltak történeti létezésük során (lásd Szigeti 2007, 14–20.). Ha az utóbbiak közül eltekintünk a közvetlen irányításos, tervlebontásos, tömeges represszióval és az életviszonyok erőszakos túlszabályozásával működő sztálinizmustól (1929–1953), illetve a tervlebontás „kibernetikus szocializmusként” jellemzett típusvariánsától, a *harmadik változatot nevezhetjük a legtermékenyebbeknek*, tehát az 1963–1988 közötti magyar viszonyokat, a jugoszláv öngazgatót, a mai Kínai NK-t, valamint a Brezsnyev-doktrína jegyében felszámolt csehszlovákiai útkereséseket az 1960-as években. Azon már nincs semmi csodálkozni való, hogy a szovjet típusú szocializmus csődje nyomán a kisebb országokban ezek az eltérő s egymáshoz külpolitikai okokból kapcsolódni nem tudó kísérletek megdönthetőkké váltak, és meg is döntötték őket. Ebből a tanulság az, hogy újabb, hasonló kísérletek kipróbálására aligha kerülhet sor elszigetelten, nemzetállami keretekben, a „leggyengébb láncszem” felhajtó ereje alapján (kivéve, ha kontinensméretű, geopolitikailag sebezhetetlen országról lenne szó). Továbbá a regionális és a nemzetközi munkamegosztásban rejlő lehetőségek (szupranacionális gazdasági és pénzügyi integráció, valutaunió stb.) kihasználása nélkül saját alapot teremtő, tartós szocialista orientációt biztosító fejlődést produkálni igencsak nehéznek tűnik.

Az átmeneti társadalom

Gondolatok a bukás elméleti tanulságairól*

A hazai marxista filozófiai hagyomány értékes – noha többé vagy kevésbé a feledés homályába merült – teljesítményeinek felelevenítését célozza az Eszmélet 99. (2013. őszi) számának Dokumentum rovatában elindított sorozatunk, amelyben ezúttal Rozsnyai Ervin (1926–2012) jelentős marxista filozófusnak az átmenetre vonatkozó fejtegetéseit adjuk közre – anélkül természetesen, hogy nézeteit minden vonatkozásban oszтанánk.

A szerkesztőség

*

Az emberek maguk formálják történelmüket, de készen talált körülmények között.¹ A szubjektív és objektív tényezők történelmi dialektikájának ez a tömör marxi megfogalmazása a szocialista forradalomra is érvényes. A forradalomnak meg kell birkóznia a „készen talált körülményekkel”, a kapitalizmus és a több ezer éves magántulajdon gyötrelmes örökségével. A legnehezebben felszámolható örökség: a tőkés árutermelés által tőkélyig kidolgozott *egylenlőtlen társadalmi munkamegosztás*.

1. Az átmeneti korszak szükségessége

Hogy a munkamegosztás öröksége mit jelent a gyakorlatban, azt szemléletesen mutatja a szovjet példa.

A cári Oroszország éppen elmaradottsága miatt válhatott az imperializmus láncában a leggyengébb szemmé, a szocialista forradalom

* A tanulmány a szerző *Miért kell nevén nevezni?* (Gondolatok a bukás elméleti tanulságairól.) c. művének (Budapest, szerzői kiadás, 2007) tömörítése, a mű 6–37., 53–54. és 89–91. oldalai alapján; jelentős rövidítésekkel, a kihagyott részek, mondatok jelzése nélkül és az eredeti kurzív kiemelések egy részének megszüntetésével. A tömörítés Farkas Péter munkája – közreműködését ezúton köszönjük (a szerk.).

szülőhelyévé. A fejlődésbeli fogyatékoságok azonban, amelyek megkönnyítik a hatalom megragadását, előnyből hátránnyá lesznek az új társadalom felépítésekor – különösen akkor, ha a forradalom egy félbarbár paraszti országban győz, amelynek elszigetelten, ellenséges gyűrűben kell gondoskodnia önvédelméről. Az önvédelmi szükségletek feszített ütemű iparosítást diktáltak, olyan munkások tömeges bevonásával, akik faluról jöttek fel a városokba – sőt, gyakran magát a várost is nekik kellett felépíteniük –, a gyári munkát és fegyelmet hírből sem ismerték, sokszor az írás-olvasást is csak új munkahelyükön, felnőtt fejjel kezdték elsajátítani. A háborúban kivézett ország gyér erőforrásai csak a legszigorúbb központosítás révén tették lehetővé a kormányzat számára, hogy beszerezze a szükséges, hatalmas mennyiségű korszerű technikát, kiemelt bérezéssel alkalmazza külföldi szakemberek tízezreit, gondoskodjon a hazai szakemberek egész seregének felkészítéséről, végrehajtsa a kultúra mélyre ható, példátlanul széles körű forradalmát, megszervezze és élelemmel, ruházattal, jól képzett tisztekkel, rendszeresen megújítandó, hatékony fegyverzettel lássa el a munkáshatalom megvédelmezésére hivatott fegyveres erőket. Mindez nyilván megvalósíthatatlan lett volna hierarchikus felépítésű társadalmi munkaszervezet nélkül, amely egyedül képes az erők koncentrálására, tervszerű elosztására, de még a legelemibb gyári fegyelem biztosítására is.²

Ma már tapasztalati tényként könyvelhetjük el, hogy a kizsákmányoló tulajdon forradalmi kisajátítása azonnal gyökeresen átalakítja a régi típusú munkaszervezetet. Ami korábban a tőke magánhaszna volt, az szinte egyik pillanatról a másikra felhasználhatóvá válik mind a szocialista felhalmozás céljaira, mind a legsürgetőbb anyagi, szociális és kulturális tömegszükségletek kielégítésére. Új távlatok nyílnak az egykori elnyomottak előtt, a forradalom emancipációs programja lerakja az önkéntes társadalmi kooperáció anyagi és kulturális alapjait. Megjelennek az együttműködés új formái, amelyekben az egyes munkás kényszer nélkül kapcsolódik a társadalmi összmunkába, mintha természetes életfunkciót végezne, és közösségi lény módjára, legalább olyan gondosan kezeli a rábizott köztulajdont, mint saját személyi tulajdonát.

Az öröklött munkamegosztás lebontásáig azonban hosszú még az út. Nem lehet egyik napról a másikra megteremteni a feltételeit annak, hogy a megerőltető és egészségtelen munkákat emberek helyett mindenütt gépek végezzék, hogy mindenkinek olyan munkája legyen, amely tehetségeinek és képességeinek leginkább megfeleljen, hogy elsimuljon a munka és az élvezet antagonizmusa, és a munka a fizikai létfenntartás kényszerű eszközéből mindenki számára létszükségletté, az önkifejezés és önmegvalósítás természetes módjává, vagy legalábbis a társadalom iránti elsőrendű kötelességgé váljon. A termelőeszközök köztulajdonba vétele önmagában még nem tünteti

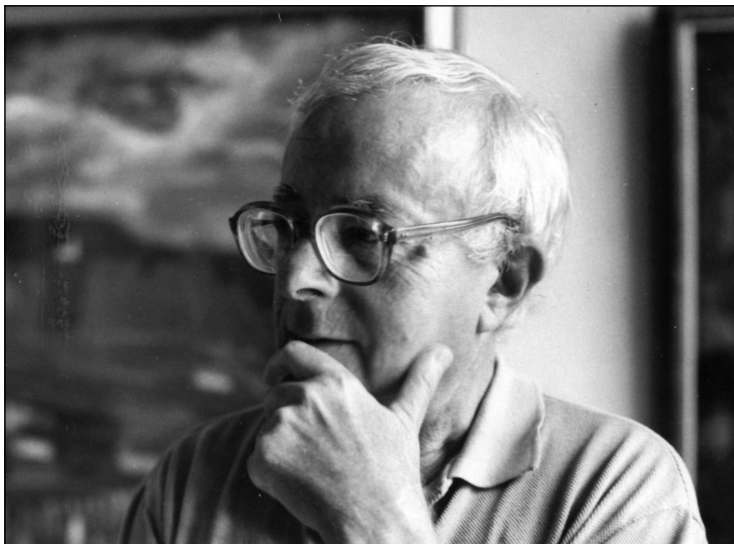
el a magántulajdontól hátrahagyott hierarchiát, amely egzisztenciális függésben tartja az alsóbb szinteket a felsőbbektől, és újratermeli a társadalmi egyenlőtlenségeket. Győzzön bár a legfejlettebb országokban a proletárforradalom, ott sem dobhatja le magáról, mint egy zsákok, a kapitalizmustól örökölt munkamegosztást, a kényszerű egyenlőtlenségeket; nem vethet véget egyik napról a másikra a lezüllesztett tömegek anyagi és szellemi nyomorúságának (amelyet a tőke uralma alatt maga a tudományos és technikai haladás táplál); a tőkés tulajdon megszüntetésével sem vezetheti be egycsapásra a szocializmus közösségi viszonyait. Ahogy a marxizmus klasszikusai egyöntetűen leszögezték: a szocializmust hosszabb *átmeneti korszak* választja el a kapitalizmustól.³

2. Elkülönültség és áruviszony.

Áru-e az átmeneti korszakban a munkaerő?

Marxista körökben hagyományos az a felfogás, hogy munkáshatalom esetén a termelőeszközök köztulajdonba vétele megszünteti a munkaerő árujellegét: a munkás nem adhatja el munkaerejét a termelőeszközök tulajdonosának, mert az ő maga. Valójában a dolog bonyolultabb. A tulajdonos nem az *egyedén*, hanem – jogilag – a *kollektív társadalmi összmunka*s; a kettőt pedig elválasztja egymástól a *hierarchikus munkaszervezet*. Amíg létre nem jönnek az örökölt hierarchia lebontásának bonyolult anyagi és kulturális feltételei, addig az egyének nagy része többé-kevésbé kívülálló *magánember* módjára viszonyul saját társadalmához, előbbre helyezve személyes érdekeit az általános közösségi érdekeknél; ami logikusan hozza magával, hogy az általános közösségi érdekek, az osztály kollektív érdekei, szintén elkülönülten szerveződnek, és állammá formálódva, önálló intézményként válnak el az egyénektől. Az egyén közvetlenül csupán saját munkaerejével rendelkezik, de a termelőeszközökkel nem; azokkal az állam rendelkezik mint tulajdonos, illetve az állami tulajdonban lévő *vállalat*, amely az állam megbízásából és képviselésében a tulajdonosi jogokat érvényesíti.⁴ A termelőeszközöket tehát a munkás csak a vállalat közvetítésével működtetheti, vagyis csak úgy, ha bér vagy más hasonló ellenszolgáltatás fejében átengedi munkaerejét a vállalatnak. (Mint magánszemély, „ingyen” erre nem hajlandó.)

Nézzük most az állam oldaláról a dolgot. A kulcsfontosságú *társadalmi* termelőeszközökkel az állam rendelkezik, de az *egyéni* munkaerővel többnyire nem rendelkezhet, amíg annak használatát a munkás bér fejében át nem engedi meghatározott időre a termelőeszközök működtetésével megbízott állami vállalatnak. A munkaerő *használati értékével*, a *munkával*, a megállapodás szerinti időn át most már az állami vállalat rendelkezik; a munka terméke pedig,

Rozsnyai Ervin

a személyi fogyasztási javakat is beleértve, az államé lesz mint a vállalat tulajdonosáé, és ha a munkásnak szüksége van rá, *meg kell vásárolnia a piacon*.

Mindezt figyelembe véve, vizsgáljuk felül a kérdést: áru-e a munkae-
rő a történelemnek ebben a szakaszában? Nem – hiszen a termelő-
eszközök tulajdonosa maga a munkás, ha nem is közvetlenül, hanem
az állam közvetítésével: annyiban tulajdonos, amennyiben övé az
összmunkás képviseletére hivatott állam. Másfelől: igen, áru a munkae-
rő – adják-veszik a munkapiacra, árára többé vagy kevésbé hatnak
a munkapiac törvényei. Használatáért az állami tulajdonost képviselő
vállalat többnyire pénzt fizet – általános árut, amely fogyasztási ja-
vakban és szolgáltatásokban megtestesült konkrét árukra cserélhető.
A fogyasztási javak és szolgáltatások áruformája mintegy tükörképe a
munkae-
rő árujegyeinek, szükségszerű következménye annak, hogy
az egyes munkás, az összmunkástól való elválasztottsága miatt, nem
részesedhet *közvetlenül* a társadalom fogyasztási alapjaiból (mint
fog majd a szocializmusban). A magánérdekű viszonyulásból tehát
– a régi típusú munkamegosztás továbbéléséből – az következik,
hogy a munkásság tömegei továbbra is többé-kevésbé mint tulajdon-
nélküliek viselkednek mind a vállalattal, mind pedig annak kollektív
tulajdonosával, az állammal szemben, és a két fél jogi formulákkal fel-
nem számolható gazdasági szétválasztottsága miatt az állami vállalat-
nál előállított fogyasztási cikkek döntően piaci közvetítéssel jutnak
a munkás tulajdonába.

Itt rejlik a magyarázata annak is, hogy miért őrzik meg a gazdasági egységek a szervezeti elkülönültségüket rögzítő vállalati formát köztulajdonként is, amikor egymással versengő tőkések kezéből már egyetlen tulajdonos, az *állam* kezébe kerültek. A termelőegységek, pusztán azáltal, hogy állami tulajdonba kerülnek, nem forrnak szervesen össze egyetlen népgazdasági egésszé; az egységes állami tulajdon csupán az első lépés a teljes gazdasági és érdekegység felé, de az elkülönültségeket, a népgazdasági szempontokkal ellentétes helyi és részleges érdekeket nem oldja fel. Ezért marad fenn a kapitalizmusban kifejlesztett, tőle örökölt vállalati forma, amelyet éppúgy nem lehet akarati döntéssel eltörölni, mint a benne testet öltő különérdekeket és forrásukat, a munkamegosztás egyenlőtlenségeit. A vizsgált időszakban tehát a vállalat kettős természetű: állami tulajdonként a szocialista irányú tervgazdaság támaszpontja, elkülönült termelési egységként a magánemberi törekvések terepe. Egyszerre és fordított arányban hatnak rá a terv egyesítő és az elkülönültség széthúzó erői: amennyivel feljebb emelkedik a társadalmi mérleghintán az egyik, annyival süllyed lejjebb a másik.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a termelőeszközök köztulajdonba vétele után a gazdasági elkülönültség viszonyai (a munkabér, a piac, a vállalati forma és származékaik) a munkaerő halványuló, de még mindig eleven és regenerálódni képes árujegyeiből erednek, amelyekért közvetlenül most már nem a tőke felelős, hanem az egyes munkásnak az összmunkástól való magánérdekű elválasztottsága, illetve – mélyebb okként – a társadalmi egyenlőtlenségeket újratermelő munkamegosztás.

Az elosztás felől nézve, az átmeneti gazdaság felveti a következő kérdést: szükséges-e, hogy a munkások jobbára piaci közvetítéssel jussanak a munkájukat ellentételező javakhoz és szolgáltatásokhoz? Ahhoz, hogy az állam az élőmunkát közvetlenül cserélje fogyasztási javakban megtettesült holtmunkára, pontosan tudnia kellene, hogy mennyi *társadalmilag szükséges* munkaidőt képviselnek a ledolgozott munkaórák az egyik oldalon, az ellentételezésükre szánt használati értékek a másikon. Ennek kiszámítása megkövetelné az államtól – a csere központi szervétől –, hogy részletesen és napra készen ismerje az egész népgazdaság termelő kapacitásait, az elvégzett munkák mennyiségét és minőségét, s hogy az előállított termékek mennyire fedik a lakossági szükségleteket. Ilyen széles körű tájékozottságnak – egyebek közt – az lenne a feltétele, hogy a társadalom különböző magánégyének halmazából önként együttműködő közösségi emberek szerveztetvé alakuljon, akik megbízható információkkal látják el a központi szervet. A közösségi emberek társadalmát azonban éppen a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmeneti korszaknak kell megszerveznie, ha pedig megszervezte, már túl is lépett önmagán, átmenetből szocializmussá fejlődött.

Mindent összevéve, az átmeneti korszakban törvényszerűen fennmarad a személyi fogyasztási cikkek piaca, fennmaradnak az áru- és pénzviszonyok.⁵

E viszonyok terjedelme és jellege az átmeneti társadalom történelmi sajátosságaitól függ. Ha a forradalom olyan országokban győz, ahol a parasztság nagy súlya miatt a mezőgazdaság közösségi átszervezésének fő útja a szövetkezetesítés – ahogyan eddig történt –, akkor a szocialista tulajdon kettéosztottsága, az állami és a csoporttulajdon egymástól való elkülönültsége nem egyszerűen fenntartja az áru- és pénzgazdálkodást, hanem annak egyik legerősebb pillérévé, az értéktörvény továbbélésének egyik döntő okává lesz. Pontosabban szólva, nemcsak újratermeli, hanem ki is tágítja a piaci viszonyokat, az értéktörvény működési körét. Az átmeneti formációnak éppen az a jellegzetessége, hogy fennállása idején *egyszerre szűkül és bővül az értéktörvény hatóköre*. Szűkül, mert a szocialista állam nemcsak a termelőeszközök forgalmát vonja ki a piaci szabályozás alól, hanem növekvő számban a fogyasztási javakat és szolgáltatásokat is (ingyenes orvosi ellátást vezet be, olcsón vagy ingyen adja a babaholmit, hozzájárul a gyermekgondozás, az oktatás, a könyvkiadás, a művészeti tevékenység költségeihez stb.), de bővül is, abban a mértékben, ahogy a szocialista építés eredményeként nő a könnyűipar termelése, a lakossági szolgáltatások piaca, különösen pedig a mezőgazdasági árutermelés, amely a szövetkezeti nagyüzemek megszervezése nyomán egy idő múlva megugrik.⁶ Tehát a szocialista építés előrehaladása részint korlátozza, részint maga bővíti az áru- és pénzviszonyokat, az értéktörvény hatókörét.

3. A burzsoá tendenciák újratermelődése. Az átmenet alapvető ellentmondása

A forradalmi hatalom legnagyobb vívmányai közé tartozik, hogy kizárja a munkaszervezésből a tőke kíméletlen „izzasztó” módszereit, és felszámolja a kapitalizmusnak a háborúk mellett legszörnyűbb csapását, a munkanélküliséget. Az új hatalom osztály-arculatának, emancipációs-humanisztikus törekvéseinek elemi megnyilvánulása ez, a régi típusú munkamegosztás lebontásának történelmi kezdete. De a folyamat nem mentes az ellentmondásoktól. Fellazítja a munkamegosztás fegyelmző erejét – ami persze nem feltétlenül rossz, hiszen összefügg a munkanélküliség felszívódásával –, csakhogy nem tudja még új, önkéntes fegyellemmel helyettesíteni a brutális régit, mert a gazdasági szerkezet továbbra is újratermeli a magánemberi elidegenültséget, fékezi a közösséghez és a munkához való új viszony kialakulását. Egyfajta *köztes állapot* keletkezik a „már nem” és a „még nem”, a kényszerű régi és az önkéntes új fegyelem között.

A munkáshatalom kezdettől fogva arra törekszik, hogy tompítsa és megszüntesse az irányítók és a végrehajtók öröklött ellentétét, bárati együttműködéssé változtassa az ellenségeskedést. Munkásokat állít a tulajdonában lévő gazdasági egységek élére, társadalmi szerveket bíz meg a vezetők ellenőrzésével, gondoskodik a munkás- és parasztfiatalok – a majdani vezetők – közép- és felsőfokú képzéséről, újtárra indítja az öröklött munkamegosztás leépítéséhez szükséges kulturális és ideológiai forradalmat. De ha a munkásállam és megbízottai hibátlanul látnák is el funkcióikat (amire a legnaivabb optimizmussal sem lehet számítani), ha az eredmények nyomán gyarapszik is a forradalom híveinek tábora (amire viszont jó esély van), akkor sem várható el, hogy a nyomorúságban, gazdasági és szellemi elnyomatásban, létbizonytalanságban felnövekedett, egyik napról a másikra éléshez szokott emberek többsége hirtelen szemléletet váltson, és a távoli jövőre függesztett szemmel ne azt nézze elsősorban, hogy mi van a borítékban, miként alakul a *személyes energiamérlege*. Az állam megbízottai azt követelik tőle, hogy minél nagyobb értéket produkáljon minél kisebb költséggel; ő ellenben azt érzékeli közvetlen személyes érdekének, hogy takarékoskodjék az erejével, és húzzon ki minél többet „azokból”, a munkamegosztásban fölötte állókból. Az elkülönült magánügyén közvetlen érdekei összeütköznek a társadalom általános távlati érdekeivel, vagy a felsőbb szintű magánügyének érdekeivel; és ezt a többrétű konfliktust, amelyet törvényszerűen gerjeszt az adott gazdasági szerkezet, csak a munkamegosztás eltakarítása számolhatja fel, nyilatkozatok és felhívások nem sokat nyomnak a latban.

Az elkülönültséghez fűződő érdekek – az energiamérleg magán-optimalizálásáért folytatott konkurencia termékei – különböző formákat ölthetnek, aszerint hogy a munkamegosztásos hierarchia egy-egy szintjének egymás mellé rendelt elemeihez tapadnak-e (horizontális elkülönültség), vagy egymásnak alá- és fölérendelt szintek viszonyát jellemzik (vertikális elkülönültség). Különböznek terjedelmük szerint is, mint *egyéniek* vagy *csoportosak* (mivel az egyének másokkal együttműködve, csoportokban tevékenykednek, és személyes energiamérlegük kisebb vagy nagyobb mértékben együttműködésük eredményeitől függ). Ha megszűnik a magánérdekű elkülönültség, a csoportérdek az egységes népgazdasági érdek szerves alárendeltségében fog működni, addig azonban hajlamos rá, hogy az elkülönült magánérdek sajátos megnyilvánulási formája legyen. Ezek a teljességükben soha át nem tekinthető, kusza érdekvizonyok, az elkülönültség horizontális és vertikális, egyéni és csoportérdekei, széftagolják az átmeneti kor szerkezetét: hol szövetkeznek, hol összezsapnának, felerősítik vagy semlegesítik egymást, örökös mozgásban vannak, és folyamatosan akadályozzák a társadalmi tevékenység tervszerű összehangolását, amelyet a termelőeszközök köztulajdonba vétele elvben lehetővé tett, és a gazdaság

működőképességének döntő feltételeként megkövetel. A köztulajdon és a magánérdekű elkülönültség antagonizmusa különbözteti meg az átmenetet mind a kapitalizmustól, mind a szocializmustól, alkotja a kor alapvető ellentmondását, határozza meg ellentétes oldalainak harcával a fejlődés szocialista vagy restaurációs irányát.

Az alapvető ellentmondást mintegy sűrítve tartalmazza és jeleníti meg az átmeneti gazdaság alapegysége, a *vállalat*, amely egyesíti a köztulajdont a hierarchikus munkamegosztásból eredő különérdekkel, és pontosan szemlélteti a kor hibridjellegét, lezáratlanságát, fejlődésének szögesen ellentétes perspektíváit. Érzékeltetésül hasonlítsuk össze a szocialista állami vállalat vezetőinek alaphelyzetét a tőkés gazdasági vezetőkével.

A magánszemélyként viselkedő vállalati vezetőknek érdekükben áll kibújni a felsőbb szervek, de különösen saját beosztottjaik ellenőrzése alól. Ez az érdek a korrupció, az összefonódások, a lobbizás, az önkényeskedések talaja, tehát annak a veszélyes helyzetnek kedvez, amelyben a dolgozók közömbösek vagy ellenségesek vállalatukkal szemben, és közéleti passzivitásukkal maguk könnyítik meg vezetőiknek, hogy meg nem szolgált prémiumok, kiváltságok, kéz kezet mos alapon élvezett előnyök útján munka nélkül szerezzenek jövedelmet maguknak – magyarán, *értéktöbbletet* sajátítsanak ki. Minél közömbösebb a munkás, annál inkább segíti elő, hogy a hierarchiában fölötte állók kizsákmányolják – amiért viszont a maga módján igyekszik kárpótolni magát. Ha ez a szellem eluralkodik, akkor a korrupció és bürokratizmus közprédává változtatja a köztulajdont, pangásra ítéli a gazdaságot, felbomlásra a rendszert.⁷

A szocialista fejlődési irányt és a hozzá fűződő általános társadalmi érdekek elsőségét a forradalmi *államhatalomnak* kell érvényesítenie.

4. Az átmeneti társadalom állama és az elkülönült magánegyen

A tömegeknek a forradalomhoz és az államhatalomhoz való viszonya *egy és ugyanaz*. Az állam nem elvont fogalom számukra, hanem mindennapos élő tapasztalat: nap nap után találkozhatnak vele a munkahelyükön, a piacon, lakóhelyi környezetükben, ügyes-bajos hivatali dolgaik intézésekor; politikai világképüket jobbra ezek a konkrét hétköznapi találkozások formálják. Hogy munkahelyüknek milyen a politikai légköre, azt nagymértékben meghatározhatják a vezetők személyes tulajdonságai. De ha a vezetők az elképzelhető legjobbak, legszociálisabbak, legemberségesebbek is, akkor sem törölhetik el az *objektív ellentétet* az általuk érvényesítendő állami-össztársadalmi érdek és az elkülönült magánérdek, az állam és a magánegyen között. Időnként – elsősorban a jövedelmek körül – az ellentét kiéleződik; de a viszonylag feszültségmentes időkben is jelen van, és jelen is lesz

mindaddig, amíg meg nem szűnnek a munkamegosztásból eredő társadalmi egyenlőtlenségek. E nehézségek másik forrása az államigazgatási szervek bürokratizmusa. A bürokrácia akkor szűnhet meg, ha az állam egyértelműen a társadalom tagjainak érdekeit fogja szolgálni, a társadalom tagjai pedig magukénak vallják a közös érdekeiket megtestesítő államot; ha az önző magánérdek nem keresztezi többé a közösségi érdeket, és a felismert érdekegységben feloldódik mind az egyes személyek magánemberi elkülönültsége, mind a hatalmi és igazgatási szervek kasztjellege; egyszóval, mihelyt eljön az az idő, amikor a társadalom tagjai maguk fogják igazgatni önmagukat, és nem lesz többé szükség az „általános ügy” elkülönült állami képviselőjére. Az átmeneti korszak államára az a paradox feladat hárul, hogy maga működjön közre önmaga lebontásában.

E folyamat történelmi kezdőlépéseként a munkásállam demokratikusan választott, beszámolóra kötelezett és visszahívható képviselőkből alkotja meg hatalmi szerveit, jogot adva a választóknak vezetőik rendszeres ellenőrzésére. A jogi forma azonban önmagában csak lehetőség: megvalósulása az embereken múlik, akik vagy tudnak élni a jogaikkal, vagy nem. Bonyolult kölcsönhatások szövődnek ebből. A forradalomnak nincs elég embere a parancsnoki posztok betöltésére; a kereslet nyomán megindul a zsákmányra éhes törtető rohama, és az új hatalom számára sorsdöntővé lesz, hogy miképpen óvhatná meg magát tőlük. A saját soraiból kiválasztottak sem bizonyulnak mindig alkalmasnak. Kudarcot vallhatnak szakmailag, politikailag, emberileg, előbbre helyezhetik különérdekeiket a gondjaikra bízott közösségi érdekeknél. Már Lenin észlelte ezt a torzulást: „...államunk munkásállam *bürokratikus kinövéssekkel*”, amelyek ellen a szervezett proletariátusnak védekeznie kell; „és nekünk fel kell használnunk a munkásszervezeteket, hogy megvédjük a munkásokat államukkal szemben, a munkások pedig megvédjék államukat”.⁸ A korai Marx hegeli eredetű kifejezéseivel szólva, az *általános* érdek (az államé) csak akkor lesz *különössé* (a munkások személyes ügyévé), ha a munkások különös érdeke is általánossá, állami érdekévé lesz.

Milyen munkásszervezetek védhetik meg a munkásokat saját államuk bürokratizmusától? Elsősorban nyilván a szakszervezetek. Önként adódik azonban a kérdés: mi történik, ha a szakszervezetek is elbürokratizálódnak? Ha nem ellenőrizni fogják a hierarchiát, hanem összeolvadnak vele, és formális papiros-szervezetekké zülленek? Ezt van hivatva megakadályozni a pártellenőrzés, amely mind a szakszervezetekre, mind az állami intézményekre kiterjed. De hol a biztosíték, hogy a bürokratizmus nem keríti-e hatalmába a pártot is? Van-e egyáltalán ilyen biztosíték? Ha nincs, ha a bürokrácia – mint Gramsci írta – „összetartó, különálló testté alakul”, és „függetlennek érzi magát a tömegetől”, akkor „a párt anakronisztikussá válik, súlyos társadalmi válságok idején elveszti társadalmi tartalmát, szinte légtüres térben

mozog”; az állam vezető csoportja pedig „szűk érdekszövetséggé alakul át, amely kizárólag a maga kicsinyes előjogainak állandósítására törekszik, szabályozva vagy akár el is fojtva a szemben álló erők kialakulását, még ha ezek egyenműiek is az alapvető uralkodó érdekekkel”.⁹

5. A munkáshatalom labilitása¹⁰

Az átmeneti korszak társadalmi fejlődésének paradoxonjai világosan kirajzolódnak a szovjet történelemben.

Az új munkásrétegek, amelyek a régi uralkodó osztályok deklasszált tagjaival bővültek, magukkal hozták a gyárakba anarchisztikus-individualista szemléletüket, kötődésüket a tősgyökeres proletariátustól idegen eszmékhez és szokásokhoz – olyan időkben, amikor a munkásság nagyüzemi osztagai egyébként is veszítettek politikai értékeikből, mert legfelvilágosultabb elemeik a munkapad mellől a politikai hatalom parancsnoki posztjaira kerültek. Közben a megindult ipari fejlődés rendszeresen növelte az életszínvonalat és a rendszer iránti bizalmat – ám egyszersmind az értéktörvény hatókörét és az elosztásért folytatott versengést is.

A mezőgazdaságban a földreform – a munkás-paraszt szövetség elsőrendű feltétele – megszabadította a falut a földesúri igától, de a nyomorúságtól nem; felgyorsította a parasztság vagyoni differenciálódását, a mezőgazdasági árutermelést pedig, amely döntően a spekuláns felső rétegek ügyévé lett, oly mértékben csökkentette, hogy a kollektivizálás nem lehetett halogatni. A szövetkezeti szektor kiépülésével megjavult a városok ellátása, erősödtek a szocializmus elemei. Ezzel egyidejűleg új polgári-magántulajdonosi tendenciákat nevelgetett a táguló piac, a sajátos formákban reprodukálódó vagyoni differenciálódás.

Az értelmiség mind szociális összetételében, mind a lakossághoz viszonyított arányában jelentősen átalakult. Létszámát megsokszorozta a kulturális forradalom, tagjai zömmel nem a polgári vagy földesúri osztályból kerültek ki többé, egyre nagyobb rétegei végezhettek alkotó jellegű munkát. Az értelmiség azonban szociális gyökereinek kicserélődése esetén sem válik automatikusan szocialistává: a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye, magasabb műveltsége és életmódbeli igényei elidegeníthetik az átmenet két alapvető osztályától. A '30-as évek Szovjetuniójában több tényező kedvezett ennek a negatív fejlődési iránynak. a) Az értelmiség bizonyos rétegei (vezető tudósok, mérnökök, művészek, diplomaták, újságírók, a fegyveres erők tisztjei stb.) kiváltságos helyzetet élveztek. b) A helyzeti előny birtokosainak gyermekei jobb feltételekkel pályázhattak közép- és felsőfokú végzettségre, mint a munkás- és parasztfiatalok. c) A régi polgári értelmiség szellemi vonzása továbbra is érvényesült. d) A poli-

tikai hatalom megszilárdulása után az egykori uralkodó osztályok leszármazottai sem voltak többé kirekesztve az egyetemekről, és családi környezetükből adódó nagyobb műveltségükkel a szocializmustól idegen gondolkodásmód befolyása alá vonhatták az új értelmiség tagjait is. Mindez magában hordta a veszélyt, hogy az értelmiség egy része kasztvá merevedik, és újratermeli kapitalizmusbeli jellemzőjét, a szervezeti fegyelemmel ellentétes, individualista ideológiát.

Az átmeneti társadalom értelmiségének különleges csoportját alkották a politikai és gazdasági apparátusok. Vezető magjuk – elsősorban a pártapparátusoké – hivatásos forradalmárokból állt (egy részük már a forradalom előtt csatlakozott a mozgalomhoz), de soraik természetesen kiegészültek a rendszerhez hű, vagy annak mutatózó, különböző rátermettségű emberekkel. Hierarchikus felépítésüknél fogva, az apparátusok eleve hajlottak a bürokratizálódásra, a tömegektől való elidegenülésre – annál is inkább, mert a jövedelmek elosztása és újraelosztása részben a politikai és gazdaságirányítási hierarchiában elfoglalt helytől függött. Külön kell említenünk az erőszakos szerveket, az állam belső és külső biztonságának fegyveres őrzőit: ha kicsúsznak az ellenőrzés alól – ami munkájuk természete folytán könnyen megtörténhet –, akkor önkényeskedésükkel meghiúsíthatják a szocialista építéshez elengedhetetlen tömegdemokrácia létrejöttét.

Végül, a korrupció és belső bomlasztás gócai voltak az egykori uralkodó osztályok tagjai, akik gyökeret vertek a gyárakban, intézményekben, kereskedelmi szervezetekben, de az állami és pártapparátusban is, és mindenhová magukkal vitték a forradalommal szemben ellenséges érzületüket. Ma már, a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista irányultságú rendszerek bukása után, tapasztalatból tudjuk, hogy ezeknek az elemeknek a befolyása mennyire számottevő, és milyen makacsul tartja magát nemzedékeken keresztül.

Az átmeneti korszak egyik legfontosabb tanulsága, hogy a magánemberi elkülönültséggel összefüggő áru- és pénzviszonyok, amelyek a szocialista építés előrehaladtával bizonyos területeken még bővülnek is, tendenciájuk szerint újratermelik az értéktobblet-kisajátítás rejtett objektív lehetőségeit és szubjektív hajlamát. Ez a különleges kisajátítás nem a termelőeszközök magántulajdonán, hanem az egyéneknek a társadalmi munkamegosztásban és a hatalmi hierarchiában elfoglalt helyén, illetve végső fokon a *termelőkenység elégtelenségein* (a termékek és szolgáltatások viszonylagos szűkösségén) alapul, és az újraelosztás csatornáin keresztül valósul meg, hol illegálisan (korrupció, lopás), hol legálisan (összefonódások, lobbik, juttatások, kiváltságok); mértéke a termelők és a kisajátítók közötti erőviszonyoktól függ, megoszlása pedig a kisajátítók erőviszonyaitól. Lehet az ilyesfajta kisajátítás összességében jelentéktelen – a lényeg az, hogy *munka nélkül szerzett jövedelmet* állít szembe másvalakinek a meg nem fizetett munkájával, s ha megszokott jelenséggé épül be a mindennapokba,

és szinte észrevétlenül „nagybani” méreteket ölt, akkor szép lassan, „bársonyosan” szétörlí az állam proletár jellegét.

Az átmenet idején tehát az uralomból kivetett régi burzsoázia maradványai mellett számolni kell a csírázó *újburzsoáziával* is, amelyet a formáció *saját termelési módja*, saját áru- és pénzviszonyai tenyésztenek ki (részint a hatalom politikai bázisát alkotó munkásság és parasztság felső rétegeiből). A korszakot minőségileg különbözteti meg a szocializmustól az a jellegzetessége, hogy *kettős arculatú*; fejlődésének szocialista vagy kapitalista irányát az osztályharc határozza meg. A szocialista iránynak kedvez az a tény, hogy a tulajdonviszonyok megváltoztatásával a forradalom hatalmas népi energiákat szabadít fel, és megteremti az erőforrások összpontosított, tervszerű felhasználásának előfeltételeit; ez a lehetőség nyilvánult meg az eddigi átmeneti formációk kezdeti időszakának példa nélküli lendületében és történelmi vívmányaiban. A kapitalista iránynak – az értéktörvény logikájának – kedvez (az ellenséges külső környezetet nem számítva) az a tény, hogy a munkamegosztásos társadalmi egyenlőtlenségek hatására újratermelődnek a munkaerő árújegyei, a termelő egységek gazdasági elkülönültségéből fakadó áru- és pénzviszonyok, a „fű alatt” kizsákmányolás lehetőségei.

A „ki kit győz le” kérdése tehát *nincs eleve eldöntve*, a fejlődés éppúgy tarthat a szocializmus felé, mint ahogy vissza is fordulhat a kapitalizmus felé. Ezt a meghatározatlan, *alternatív* fejlődési lehetőséget politikai szemszögből a munkáshatalom labilitásaként írhatjuk le. Bármely más típusú politikai hatalom szilárdnak mondható, mihelyt kiépítette államgépezetét, a belső rend megvédelmezésére alkalmas hatalmi és igazgatási szerveket; a munkáshatalomhoz ez kevés, szilárdsága különleges viszonyt feltételez a tömegek és az állami szervek között. Amíg léteznek ilyen szervek – és az osztályok, valamint az ellenséges külső környezet megszűnéséig elkerülhetetlenül létezniük kell –, addig lesznek különérdekeik is, amelyeket a körülményektől függően a tömegek rovására érvényesíthetnek. Ezért mondta Lenin, hogy a munkásosztályt meg kell védeni saját államával szemben. A legjobb módja ennek a védelemnek a tömegek mozgósítása az *önvédelemre*, az államgépezet, a gazdasági vezetők, az egész társadalmi élet ellenőrzésére, az állam és a társadalom elkülönültségének csökkentésére. Nem arról a polgári-demokratikus követelésről van szó, amely a „civil társadalmat” kívánja erősíteni az állam ellenében, szentesítve a kettő elválasztottságát, ellenkezőleg: az állam *társadalmasítása*, az *önigazgatáshoz* való közelítése a feladat. A munkáshatalom szilárdsága azon múlik, hogy van-e olyan *tömegmozgalom*, amely hatékonyan harcol az ésszerű, gazdaságos munkaszervezésért, a teljesítmény szerinti elosztásért, a lobbik és maffiák, a sógorkomacság, korrupció, lopás, pazarlás és mindenfajta érdemtelenül szerzett kiváltság ellen; mozgalom, amely képes visszaszorítani a bürokratizmust, biztosítani a jövedelmek, juttatások, reprezentációs költségek

nyilvánosságát, a szociális ügyek igazságos intézését, a tényleges lakóhelyi önkormányzatot, egyszerűen azt, amit – az állam elhalásáig – a demokrácia szocialista formájának nevezhetünk.¹¹ Nyilvánvalóan nem egyszeri aktus ez, hanem állandó, rendszeres tevékenység. A munkáshatalmat nem elég egyszer megszerezni: a tömegeknek kell nap nap után, újra meg újra meghódítaniuk, saját általános érdekeik képviselőivé, harci eszközévé tenniük. Más típusú államok, ha létrejöttüket és megszilárdulásukat a néptömegek harcának köszönhetik is, megszilárdulásuk után természetüknél fogva elidegenednek a tömegektől, és fölöttük álló hatalomként működnek; a szocialista államnak ellenben a léte függ attól, hogy sikerül-e a demokratikus tömegmozgalom szervévé válnia, különben céltalanságra és sorvadásra ítéli a tömegek ébredező aktivitását, ő maga pedig előbb-utóbb visszafordul a szocializmus irányából a burzsoá restauráció felé. Ilyen értelemben mondhatjuk a szocialista forradalmat folyamatosnak, permanensnek. Csak ez az újfajta osztályharc, a marxista értelemben vett állandó, permanens forradalom szoríthatja vissza az átmeneti korszakban a polgári tendenciákat, képezheti ki a tömegeket saját objektív érdekeik felismerésére és érvényesítésére – a köztulajdonosi magatartásra.

6. A köztulajdon az átmeneti korszakban.

A termelési viszonyok tudati meghatározottsága

A köztulajdonosi magatartás kialakulása nem egyszerűen a társadalmi tudatban lezajló felépítményi változás, hanem újfajta termelési kapcsolat, a termelők új viszonya egymáshoz és termelőeszközeikhez. A korábbi formációkban a társadalmi tudat csupán tükrözött és védelmezett vagy támadott bizonyos termelési viszonyokat, de nem határozta meg a minőségüket: az angol puritánok fanatikus vallási meggyőződése, a francia forradalmárok őszinte hite a szabadság–egyenlőség–testvériség hármasszavában, a burzsoázia egész antifeudális eszmei fegyvertára nélkülözhetetlen volt a polgári rend uralomra jutásához, mégsem határozta meg ennek a rendnek a gazdasági alapját, a tőke és a bérmunka viszonyát. A szocializmus gazdasági alapja ezzel szemben csak akkor valósulhat meg, ha kialakul a tömegek kollektív tulajdonosi tudata, és a demokratikus ellenőrzés különböző formáiban anyagi erővé válva, a termelési viszonyok meghatározó elemévé lesz.

A sorsdöntő kérdés tehát, most már konkrétabban, így fogalmazható meg: milyen feltételek mellett lehetséges, hogy a tömegek ne csak megbízottaikon keresztül, hanem *közvetlenül* is gyakorolják a hatalmat?

A közvetlen hatalomgyakorlás alapja az *ellenőrzés*: a termelésé, a közigazgatásé, a társadalmi élet legkülönbözőbb területeié. Ehhez persze az kell, hogy aki ellenőriz, érdekelt legyen abban, amit ellen-

őriz, és legalább nagy vonalakban értsen is hozzá. Lenin már igen korán rámutatott: a legöntudatosabb munkásoknak tanulniuk kell az üzemvezetést, mert csak a képzett munkások irányításával váltható valóra, „hogy a gépek, a gyárak, a legjobb modern technika, az emberiség legtökéletesebb vívmányai ne a kizsákmányolást, hanem az élet megjavítását, az óriási többség életének megkönnyítését szolgálják”. Azokét, „akiknek millióit be kell vonni e feladatok önálló megoldásába”, noha „kényszermunkát kell végezniük a gyárban, és nem marad sem idejük, sem lehetőségük arra, hogy szocialistákka váljanak”.¹² Az OK(b) P VIII. kongresszusán, 1919 márciusában elfogadott új pártprogram megállapítja: ha a termelékenység emelkedésével lehetővé válna a munkanap 6 órára való csökkentése keresetcsökkenés nélkül, akkor a felszabaduló két órában a munkások „tanulmányozhatnák a szakma és a termelés elméletét, az államigazgatás technikáját és gyakorlatát”.¹³

A Magyar Tanácsköztársaság vezetői szintén világosan látták a munkások termelési és igazgatási képzésének szükségességét. Hevesi Gyula, a szociális termelés népbiztosa, így beszélt erről 1919 júniusában, a Tanácsok Országos Gyűlésén: „Hogy... a munkásigazgatás érvényesülhessen – mert hiszen nemcsak a munkásellenőrzést, hanem a szó tágabb értelmében a munkásigazgatás elvét is meg kell valósítanunk –, ezt csak úgy tudom elképzelni, ha minden egyes gyárban a jövőben nemcsak munkástanácsok, hanem munkásiskolák is fognak működni, amelyek lehetővé teszik, hogy a munkásság bizalmi férfiai technikai áttekintést is nyerhessenek az üzemek felett, és megszerezhessék azokat az elméleti ismereteket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy műszakilag is megítélhessék és ellenőrizhessék a műszaki üzemvezetőség tevékenységét.”¹⁴ Ennek a programnak a jegyében indított a Közoktatásügyi Népbiztosság, a Szociális Termelés Népbiztosságával és a szakszervezetekkel karöltve, ipari, üzemviteli és műszaki üzemfelügyelői szaktanfolyamokat, ahol a szocializált üzemek irányítására alkalmas munkásvezetőket képeztek.¹⁵

Az ilyesfajta programok megvalósítására, bármennyire életbevágóak is, nem adódhat mindig erőforrás és energia. Amikor a forradalom számára közvetlenül a túlélés a tét, más feladatok kerülnek előtérbe. A szocialista irányú rendszerek bukása azonban kényszerítően rója ránk azt a kötelezettséget, hogy hatalmunkon kívüli külső okok helyett inkább saját mulasztásainkat firtassuk.

Mindent összevéve, a tulajdon szocialista jellegét és a társadalmi fejlődés szocialista irányát csak a *tömegdemokrácia* és az *állami centralizmus* kombinációja szavatolhatja; mind a kettőre együtt van szükség, külön-külön mindegyikük vízcsepp, amit beszippann a homok. (A centralizmus annyit veszít súlyából, amennyi az általa kiszorított demokrácia súlya; a demokráciának pedig ugyanúgy nyakát szegi a centralizmus hiánya, mint ennek szélső ellentéte, az önelégülten elterpeszkedő központi hatalom.)

Az átmeneten kívül nincs még egy korszak a történelemben, amelynek jellege és fejlődési iránya akár csak megközelítőleg ennyire függne a legszélesebb demokrácia és az erős központi hatalom kölcsönös feltételezettségétől, a tömegek és az irányító központ politikai gyakorlatától. A politika új funkciót kap, minőségileg különbözött attól, amit a polgári társadalmakban tölt be. Az utóbbiakat illetően Marx „a politika felhőregióiról” beszél: kormányok jönnek és mennek, pártok váltogatják egymást az állam élén, de a gazdasági alap, az uralkodó tulajdonviszony, a fennálló társadalmi-gazdasági alakulat lényegileg nem változik. Az átmeneti társadalomban viszont a politikára hárul az a feladat, hogy a tömegek osztályharca formájában visszaszorítsa az újratermelő burzsoá elemeket, ezzel pedig megteremtse az egyedüli alkalmas közeget a köztulajdonosi tudat kiforrásához, amely nélkül se a tulajdon szocialista jellege, se a rendszer szocialista fejlődési iránya nem realizálódhat. Az átmeneti társadalom gazdasági arculatát tehát egy politikai folyamat, a tömegek osztályharca határozza meg, és a politika, amely a tőkés formációban „felhőregió”, itt szervesen összenő a gazdasági alappal. Ez pontosabban annyit jelent, hogy a kor ellentmondásos gazdasági szerkezete, mint a szocialista és a kapitalista fejlődés egyidejű, alternatív lehetősége, megszabja a politika objektív mozgásterét; azt viszont, hogy a két lehetséges fejlődési irány közül melyik fog megvalósulni, a politika – a szubjektív osztálycselekvés – dönti el, nem a gazdaság.

7. Az átmenet két szakasza

A hagyományos marxista felfogás a NEP-et – helyesen – *nemzetközi érvényűnek* tartotta, kötelezőnek minden szocializmust építő társadalom számára: nélküle valóban nem biztosítható az átmeneti gazdaságban a tevékenységek és termékek cseréje. Túl szűkre szabta azonban ez a felfogás a NEP történelmi határait. Miután a Szovjetunióban a mezőgazdaság kollektivizálásával befejeződött a burzsoá tulajdon kiszajátítása, és a köztulajdon (állami vagy szövetkezeti formában) átfogta a termelés és a forgalom csaknem teljes területét, logikusnak tűnt az a helyzetmegítélés, hogy az átmenet (a NEP) időszaka lezárult, megvalósult a szocializmus. Így értelmezte ezt a valóban világtörténelmi jelentőségű változást – a termelőeszközök általános köztulajdonba vételét – az 1936-os szovjet alkotmány, és az értelmezést megerősíteni látszott az a tény, hogy sem kizsákmányoló magántulajdon, sem burzsoázia mint osztály nem létezett többé. Az elmélet akkor még nem ismerte fel, hogy a burzsoá tulajdon felszámolása nem azonos a burzsoázia *gyökereinek* felszámolásával, s amíg a termelőeszközök köztulajdonát nem támasztja alá a termelőerők olyan mérvű megsokszorozása, amely elegendő a kapitalizmusénál magasabb termelés-

kenységnek és az önkéntes együttműködés társadalmi viszonyainak megalapozásához, addig a fennmaradó hierarchikus munkamegosztás újratermeli a burzsoá viselkedési mintákat; ezek pedig, ha nincs megfelelő ellenállás velük szemben, restaurációs folyamatokat indítanak el, és előkészítik a burzsoá tulajdon és osztály újjászületését.

Az egész népgazdaságot átfogó köztulajdon természetesen *minőségi változást* hoz a szocialista építés folyamatában. A változás azonban nem lezárja, hanem két szakaszra osztja az átmeneti korszak, vagy – ami ugyanaz – a NEP történetét. Az első szakasz stratégiai célja a burzsoázia teljes kisajátítása (másként szólva, a szocializmus alapjainak lerakása), a másodiké a munkamegosztás és az általa gerjesztett gazdasági elkülönültségek megszüntetése (ami már valóban a szocializmus felépítésével egyenlő); az első szakasz a polgári tulajdonformákat is felhasználja (vagy éppen újjáéleszti, ahogy a szovjet országban történt) a polgári tulajdon felszámolása érdekében; a második szakasz, ahol már nincs polgári tulajdon, a piaci viszonyokat igyekszik felhasználni abból a célból, hogy az elosztást végül ne a piac vagy a munkamegosztásban betöltött hely, hanem a teljesítmény szabályozza¹⁶. Az első szakasz fő feladata a burzsoázia mint osztály aktív ellenállásának megfékezése; a másodiké az, hogy a forradalmi központok folyamatosan szervezzék és hatalmi eszközökkel is segítsék a tömegek mozgalmát az irányító apparátusok bürokratizálódása és általában a „szocialista kispolgárság” közösségellenes megnyilvánulásai ellen, mindenfajta elődiség ellen, még ha magának a proletariátusnak a soraiban mutatkozik is. Ez a hangsúlyváltás történelmi határpont, amely az extenzív növekedés kimerülésekor lezárja az átmenet erősen központosító első szakaszát, a hatalom megszerzésétől a termelőeszközök köztulajdonba vételéig tartó időszakot.

A fő csapás célpontja tehát – ismételjük – az első szakaszban a hagyományos városi és falusi burzsoázia, a másodikban az átmenet saját szerkezete által folyamatosan kitermelt „szocialista kispolgárság”, a frissen kihajtó „sarjú-burzsoázia”. A két szakasz együtt alkotja az átmenetet, amely teljes egészében a NEP időszaka, a „ki kit győz le” porondja. Közös tartalmuk a kettős szerkezet: a gazdaság új, szocialista elemeinek a burzsoá elemekkel való összekapcsolódása és harca az átmenet szocialista irányának biztosításáért; az értéktörvény – a piaci viszonyok – felhasználása maguknak a piaci viszonyoknak a kiszorítására a proletárállam felügyelete és céltudatos irányítása alatt.

Mindkét szakasz világosan mutatja, hogy a szocializmus nem spontán képződmény, nem is egy szűk csoport műve, hanem a tömegek tudatos politikai tevékenységéé, amely nem szerveződhet meg ösztönösen, pusztán „alulról”, központi irányítás nélkül. Az „állam-szocializmus” trockista fogalma, amellyel az egykori szocialista irányú rendszereket minősítik anarchista hajlandóságú kritikussai, enyhén szólva nincs következetesen végiggondolva. Nem mintha ne volna valóságalapja:

a maga módján annak a jogos követelménynek ad hangot, hogy a bürokratizmust vissza kell nyomni, különben a szocialista fejlődés befullad és elenyésszik. Az „államszocializmus” fogalma azonban eleve a diktatúra és a bürokratizmus, a diktatúra és a minden személyes vagy helyi kezdeményezést félresöpítő erőszakos központosítás *hazug azonosítására* épül, és valójában a proletárdiktatúra ellen irányul: azt a veszélyes előítéletet sugalmazza, hogy vagy állami beavatkozás nélkül, „alulról építkező” ösztönösséggel fog a szocializmus megformálódni, vagy sehogy. Mintha nem volna napnál világosabb, hogy a proletariátust, ha nem szerveződik önmaga védelmében kemény, következetes államhatalommá, pillanatok alatt eltáposszák belső és külső ellenségei, vagy megfojtják a rátelepedő elidegenült elemek.

A proletárdiktatúra és a tömegdemokrácia kölcsönös feltételezettsége és azonosulásig fejlesztendő egysége az átmenet második szakaszában lép elő a forradalom *létfeltételévé*. Nem valami magától értődő hatalomgyakorlási mód ez, hanem módszeresen, nap mint nap, újra meg újra megvalósítandó követelmény, amelyet – politikai tartalmának nyomatékosabb kiemelése végett – talán „a proletariátus demokratikus diktatúrája” névvel jelölhetnénk. A második szakasz éppen abban különbözik *minőségileg* a szocializmustól, hogy a köztulajdon és a munkamegosztás konfliktusokkal terhelt szövetségeként, a „ki kit győz le” harci terepeként olyan mezőre hasonlít, amelyről úgy-ahogy lekaszálták a gyomnövényeket, de a felszín alatt hangtalanul szétburjánzó gyökereik újra meg újra felfröccsentik a napvilágra zöld mérgüket.

Jegyzetek

- ¹ Marx eredeti mondata így hangzik: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül kétszen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják.” Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. *Marx és Engels Összes Művei* (a továbbiakban: MEM), 8. k., Budapest, Kossuth Kiadó, 1962, 105. (A szerk.)
- ² „Nem vagyunk utópisták. Nem »álmodozunk« arról, hogy miképp lehetne egyszerűen minden igazgatás, minden alárendeltség nélkül meglenni; ezeknek az anarchista álmodozásoknak, amelyek a proletárdiktatúra feladatainak meg nem értésén alapulnak, semmi közük a marxizmushoz, és valójában csupán azt a célt szolgálják, hogy elodázzák a szocialista forradalmat addig, amíg az emberek mások nem lesznek. Nem, mi a forradalmat olyan emberekkel akarjuk, amelyek ma vannak, akik alárendeltség és ellenőrzés, »felügyelők és könyvelők« nélkül nem tudnak meglenni.” V. I. Lenin: Állam és forradalom. *Lenin Összes Művei* (a továbbiakban: LÖM), 33. k., Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965. 44.
- ³ „Mit jelent az »átmenet« szó?” – teszi fel a kérdést Lenin egy 1918. májusi cikkében. – A gazdaságra vonatkoztatva azt jelenti, „hogy a szóban forgó rendben megvannak *mind* a kapitalizmusnak, *mind* a szocializmusnak az elemei, részei, darabkái”. Akkor milyen értelemben mondhatjuk az átmenetet

szocialistának? „Azt hiszem, nem akadt még olyan ember, aki Oroszország gazdaságának kérdésével foglalkozva, tagadta volna e gazdaság átmeneti jellegét. Azt hiszem, egyetlen kommunista sem tagadta, hogy ez a kifejezés: szocialista szovjet köztársaság – azt jelenti, hogy a szovjethatalomnak el-tökélt szándéka a szocializmusba való átmenet megvalósítása”; de semmi esetre sem jelenti azt, hogy az új gazdasági rendet szocialista rendnek tekintենék. Lenin: A „baloldali” gyerekeségről és a kispolgáriasságról. *LÖM* 36. k. Budapest, Kossuth Kiadó, 1972. 277.

- ⁴ A kifejtés egyszerűsítése kedvéért egyelőre az állami tulajdonra szorítkozunk.
- ⁵ Ha nincsenek meg a csereérték – végső fokon a magánérdekű elkülönültség – megszűnésének feltételei, a közvetlen termékelosztás központi szerve maga lenne kénytelen megállapítani „valamennyi áru csereértékét” (azt a munkaidőt, amely alatt ezek az áruk „az ipar átlagos eszközeivel előállíthatók”), s végeredményben a termelés és az elosztás „zsarnoki kormányként” működne. – Másként áll a dolog akkor, ha valóban közösségi termelés folyik, és nincs többé csereérték: ilyen körülmények között a termelés és elosztás központi szerve „nem lenne egyéb, mint a közösen dolgozó társadalom könyvelését és számvitelét végző testület”. Vö. Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Első rész. *MEM* 46/I. k. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972, 72–73.
- ⁶ Így történt a Szovjetunióban is a mezőgazdaság szövetkezetesítése után, amely éppen azért vált létkérdéssé a forradalom számára, mert a paraszti kisüzem nem tudta árugabonával ellátni a gyors iparosítás következtében megnövekedett városi lakosságot.
- ⁷ Ilyen légkörben az cselekszik ésszerűen, aki foggal-körömmel óvja önmaga, csoportja, vállalata, minisztériuma különérdekeit, értékes találmányokat sülylyeszt el, mert kevesli a feltalálóból kipróbálható részesedést stb. 1983-ban jelentek meg a következő sorok: „Ma a vállalatokat annyira lekötő belső bajaik takargatása, hogy orvoslásukra alig marad idejük.” Héthy Lajos: *Gazdaságpolitika és érdekelttség*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983, 26.
- ⁸ V. I. Lenin: A szakszervezetekről, a jelenlegi helyzetről és Trockij elvtárs hibáiról. *LÖM* 42. k. Bp., 1974. 200–201. Maga a gondolat már Engelsnél megtalálható: „A Kommünnek mindjárt kezdettől be kellett látnia, hogy... a munkásosztálynak, ha nem akarja éppen csak az imént meghódított uralmát megint elveszíteni, ...biztosítania kell magát saját képviselőivel és hivatalnokaival szemben oly módon, hogy kivétel nélkül, bármikor elmozdíthatónak nyilvánítja őket.” Friedrich Engels: Bevezetés a „Polgárháború Franciaországban” 1891-es kiadásához. *MEM* 17. k. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968. 576.
- ⁹ Antonio Gramsci: *Az új fejedelem*. Budapest, Magyar Helikon, 1977. 97., 145.
- ¹⁰ Az itt következő fejtegetéseket is *Forradalmi és ellenforradalmi Szovjetunió* c. könyvből vettem át (90–93., 269–275.).
- ¹¹ Legkönnyebben átlátható, a tömegek mozgósítására legközvetlenebbül alkalmas területnek látszik a szociális ügyintézés (lakáselosztás, segélyek, üdülési beutalások stb.) és a lakóhelyi önkormányzat. Utóbbi olyan elemi, bár korántsem egyszerűen megoldható dolgokat foglal magába, mint a kiskereskedelemnek vagy a környezetvédelemnek az ellenőrzése, a betegekről és öregekről való gondoskodás, étkezdék, varrodák, mosodák létesítése a helyi lakosság mindennapi életének megkönnyítésére stb.
- ¹² V. I. Lenin: *Előadói beszéd a jelenlegi helyzetről*. 1918. június 27. *LÖM* 36. k. Id. kiad., 421., 422., 425.

- ¹³ Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és KB-plénumainak határozatai. I. rész. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1954. 499. Lásd Szántó Lóránt: *A munka és a tulajdon viszonyának néhány történeti kérdése*. Politikai Gazdaságtan Füzetek, Budapest, Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1986. 27.
- ¹⁴ Hevesi Gyula: *A szociális termelés. A Tanácsköztársaság iparpolitikája*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959. 76–77.
- ¹⁵ Vö. Szántó Lóránt: i. m, 43.
- ¹⁶ Ehhez a módszerhez nem sok köze van az egykori ún. „anyagi ösztönzésnek”, amely alkalmas volt rá, hogy a munka szerinti elosztás ürügyén esetenként elleplezze – különösen a munkamegosztás felsőbb szintjein – az olykor aránytalanul magas jövedelmeket, az értéktöbblet-kisajátítás rejtett formáit, a konkurencia alattomoságait.

Van-e jövője a kommunizmusnak?

„Cseréld ki a jövődet, mielőtt a garancia lejár.”
Képaláírás Sipos Eszter kiállításán.

Bevezető

A történelem a múltból a jövőbe vezető feltartóztathatatlan eseményfolyamnak tűnik. A valóságban, a történelem minden pillanata alternatívákat nyit emberek, mozgalmak vagy akár országok előtt. Ezt a tényt H. Trevor-Roper angol történész így érzékeltette: „A történelem nem az, ami megesett, inkább az, ami történt, annak tükrében, ami történhetett volna.” (Marosán 2015) Megismerni a történelmet tehát azt jelenti: feltárni az alternatívákat, ráébredni, mit fogtak fel ebből a kortársak, milyen válaszokat adtak rá, és megérteni, hogyan jött létre a megvalósult változat. Visszatekintve, sokkoló szembesülni azzal, hogy – túl a jó-szándékon és reményeken – kinek adott igazat a történelem. Zavarba ejtő, hogy egy politikus vagy egy mozgalmat mennyire más-ként ítél meg a késői utókor, mint kortárs hívei vagy ellenfelei. A történelmi alternatívákra építő szemlélet éppen azért gyümölcsöző, mert megérthetjük belőle, mit rontottak el elődeink. Összevetve a kortársak által felismerni vélt trendet a valóságban lezajlott változásokkal egyben arra figyelmeztet: mi is történelmi alternatívák elágazási pontjában állunk, és egy évszázad múlva rólunk is így – a jövőből visszapillantva – mondanak majd ítéletet.

XX. század: vélt alternatívák és a valóságos történelem

A XX. század elején a történelem alakulásával kapcsolatban – milyen jövő áll a „Nyugat” előtt, és ebből fakadóan milyen alternatívák nyílnak a munkásmozgalom számára? – jellegzetesen eltérő nézetek fogalmazódtak meg. Ami a „Nyugat” jövőjét illeti, arra a kor gondolkodói alapvetően ellentétes választ adtak. O. Spengler, „A Nyugat alkonya” című művében borúlátó képet rajzolt a nyugati civilizáció esélyeiről. „A civilizáció a visszavonhatatlan vég, amely belső szükségszerűségtől hajtva újból és újból beköszönt” (Spengler 1994 I, 67). Ez a vízió a

fokozatos háttérbe szorulást, a lassú, de elkerülhetetlen lesüllyedést és a dinamizmus elvesztését sugallta. Mindez alapvetően behatárolta a „Nyugat” polgárai és közösségei előtt feltáruló lehetőségeket és a reményt, hogy ebből vajon kiemelkedhet-e valaha.

Spengler aggodalmához képest – bár azt sokan osztották a kortársak közül – M. Weber műveiből jóval optimistább jövőkép volt kiolvasható. Ő éppenséggel a „Nyugat” felemelkedését vetítette előre, azzal számolva, hogy a hatékonyan működő gazdaság, a racionálisan működő politika és az üzemszerűen működő állam demokratikus és méltányos társadalmat teremt. De rajta kívül mások is látni vélték a kapitalizmus „domesztikálódását”, az ellenmondások enyhülését, amely új perspektívát nyithat az emberek és mozgalmak előtt. A történelem, 2015-ből visszapillantva, M. Weberet igazolta. A XX. század a „Nyugat” történelmi sikerét: gazdasági felemelkedést, a liberális demokrácia diadalát, az egyéni jogok kiteljesedését és a jóléti állam korábban elképzelhetetlen kiterjedését hozta. Ez ugyan nem érv a siker folytatódása mellett, de legalábbis elgondolkoztató.

A munkásmozgalom vezetői által megfogalmazott alternatívák nem függetlenek a „Nyugat” elképzelt életciklusától. Abban ugyan senki nem kételkedett, hogy az elkövetkező korszak a szocializmus diadalútja lesz, ám a hogyannt illetően három, számottevően különböző stratégia bukkant elő. Az első – „alapértelmezett” – koncepció az ortodox marxizmusé volt, amelyet K. Kautsky és R. Luxemburg képviseltek. Ennek lényege: a kapitalizmus szükségszerű válságai megteremtik a forradalom feltételeit, amikor pedig az ellentmondások általános válsággá élesednek, a mozgalom aktív közreműködésével bátran végre kell hajtani a forradalmi fordulatot. A másik – ezzel vitatkozó – koncepciót a bolsevik forradalom teoretikusa, Lenin fogalmazta meg: a forradalomra nem várni kell, hanem előkészíteni és megcsinálni. A harmadik – E. Bernstein nevéhez kapcsolódó – irány lényegét a neki tulajdonított mondás foglalja össze: „A mozgalom minden, a végcél semmi.” Bernstein az 1890-es évek trendjében – nem egyedül – felfedezni vélte a kapitalizmus demokratikus átalakulásának lehetőségét, és úgy gondolta, ez megteremti a „szerves fejlődés”, akár a „békés átnövés” esélyét. Ebből a perspektívából a forradalom közvetlen előkészítésénél fontosabbnak tűnt képessé tenni a mozgalmat, hogy amint létrejönnek a változás feltételei, azt ki tudja használni.

Az elmúlt XX. század alapvetően bolonddá tette a jövőt vizionáló gondolkodók túlnyomó részét. Úgy köszöntött be, hogy legtöbbször a korábbi – történelmileg negatívnak ítélt – trendek folytatódását várták. A kényszerek és a nyomor enyhülését vagy a technikai haladástól, vagy az ellentmondásokat megszüntető forradalomtól remélték. Sokan gondolták azonban úgy, hogy a technikai és gazdasági fejlődés ellenére a szegénység és az egyenlőtlenségek növekedése lesz meghatározó. Emiatt a társadalmi és osztálykülönbségek élesedését

és a demokratizálódás lassú, visszaesésekkel megszakított előrehaladását vetítették előre. Így nem számítottak a politikát hosszútávon uraló *patrimoniális* hatalmi struktúra belső átalakulására, sőt, annak konzerválódásától tartottak. A történelem azonban – mint azt egész sor, az elmúlt évben született új szintetizáló mű bizonyítja – rácsófolta a várakozásokra.

A napjainkban legtöbbször hivatkozott, nemzetközi bestsellerré vált könyvében Th. Piketty az egyenlőtlenség trendjét elemezte (Piketty 2015). A legtöbbször arra a – statisztikai adatokkal alátámasztott – megállapítására hivatkoztak, hogy a XX. század végén az egyenlőtlenségek jelentősen növekedtek. Ugyanakkor Piketty azt is bizonyította, hogy a korábbi századok során növekvő egyenlőtlenség az 1910-es évektől kezdve a fejlett társadalmakban – a várakozásokkal ellentétben – csökkenni kezdett. A gazdasági növekedés felgyorsult, a technológia ugrásszerűen fejlődött, a termelékenység és a bérek is jelentősen emelkedtek. Így a társadalom alsó és felső osztályai közötti különbségek fokozatosan mérséklődtek. A társadalom túlnyomó részének fogyasztása és jóléte, korábban elképzelhetetlen szintre emelkedett. A járadékvdászok – a „szelvényvagdosók” – gazdasági és politikai szerepe visszaszorult, az előrejutásban *szabad pálya* nyílt szinte mindenki előtt, és a legtöbb területen érvényesült a verseny és a közteherviselés.

Az egyenlőtlenség csökkenése, a vagyoni helyzet javulása, az általános biztonság növekedése és a társadalmi mobilitás felgyorsulása a középosztály kialakulásához és politikai szerepének növekedéséhez vezetett. Az ide sorolhatók képzettsége jelentősen nőtt, gazdaságilag függetlenedtek, életesélyeik javultak, s politikailag önállóbbak és aktívvá váltak. Mindezek következtében a patrimoniális társadalom hatalmat birtokló családjainak politikai bázisa szűkült. Ezzel párhuzamosan fokozatosan kiformalódott a demokrácia intézményrendszere, és egyre hatékonyabban érvényesült a liberális demokrácia. Az állam mind szélesebb körben – az oktatásban, az egészségügyben, a vállalkozásokban és az újrakezdésben – fejthetett ki kiegyenlítő tevékenységet. Maga az állam egyre racionálisabban és szakmailag megalapozottan működött (Fukuyama 2014).

A polgári társadalom intézményei egészében a korábbi extraktív jellegűből inkluzív irányban tolódtak el (Acemoglu-Robinson 2013, 83–86). Ez azt jelentette, hogy egyre többek számára vált lehetővé az előrejutás, a kiválasztódás nyílt versenyben dőlt el, a verseny szabályai átláthatóak voltak. A korábban meghatározó pozícióban levő patrimoniális érdekcsoportok hatalma megrendült, és a felelős kormányzás koncepciója széles körben elfogadottá vált. A demokrácia intézményrendszere megszilárdult, az egyéni jogok kiszélesedtek, a média ellenőrző szerepe általános lett stb. Ezeknek az alapvetően pozitív tendenciáknak a tükrében leértékelődött a lenini bolsevik forradalom, és ez arra vezetett, hogy a kommunista forradalom – el-

lenállhatatlannak vélt – gondolata túlhaladottá, időszerütlenné vált. A kérdés: vajon a történelemnek ez az ítélete végleges-e, vagy a helyzet változhat a jövőben?

A XXI. század meghatározó trendjei

Választ keresve erre a kérdésre, próbáljunk visszapillantani a jövőből: milyen környezet veszi körül majd a XXII. század polgárát és társadalmát? Ha ugyanis a történelem minden pillanatában alternatív jövőszálak elágazási pontjában állunk, úgy mai lehetőségeinket is alapvetően 2115-ből visszapillantva tudjuk csak megítélni. Milyenek is látják majd késői utódaink a XXI. század elejének időszakát? Az egyik különös – sokáig nehezen észrevehető fordulat – az 1980-as évektől kezdett kibontakozni. Először „csak” az látszott világosan, hogy a „megvalósult szocializmus” csődöt mondott, majd ennek nyomán a Szovjetunió és a köré szerveződött szocialista világrendszer szétesett. Ehhez képest sokáig rejtve maradt egy másik fordulat: újra növekedni kezdtek a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek a fejlett tőkés országokban. Amilyen váratlanul köszöntött be a XX. század elején a pozitív fordulat, éppen olyan nem várt módon maradt abba a 70-es évek végén és bontakozott ki az 1980-as évek elején egy „visszarendezési” folyamat.

A 1970-as években lelassult a világgazdaság növekedése, de a nemzetközi kereskedelem tovább bővült. A globalizáció tehát szélesedett és ez egyre több területen érezte közvetlen hatását. Különösen a pénzügyi szférában kibontakozó átalakulás biztosított jelentős versenyelőnyt a multinacionális vállalatoknak. Ezzel a világ fokozatosan a kölcsönös függés új szintjére érkezett. Ennek a folyamatnak a politikai mozgatójaként és társadalmi következményeként haladt előre a gazdasági kapcsolatok további liberalizációja. Az ideológiai megalapozást az 1980-as évektől teret nyerő – részben R. Reagan, részben M. Thatcher nevével összekapcsolódó – *neokonzervatív* és *neoliberalis* gazdasági és társadalmi koncepció nyújtotta. Ennek nyomán a 1990-es évek elején – a szocialista világrendszer szétesését követően – mindenki vitathatatlan fejlesztési koncepcióként fogadta el a *washingtoni konszenzust*. A pozitív változásokat korábban kikényszerítő középosztály ugyanakkor elbizonytalanodott, anyagi biztonsága megrendült, majd politikailag érdektelenné vált. Ezzel párhuzamosan a legfelső 1% hatalma újraépült, és befolyása a politikában ismét meghatározó lett (Piketty 2015). A XXI. században lezajló folyamatokat az idézett szerzők, mint a járadékvadászok előretörését és a társadalom *újra-patrimonizálódását* írják le (Fukuyama 2014).

A XXI. század beköszöntével a korábban „szuverén” államokra és önálló nemzetgazdaságokra épülő világrendszer fokozatosan egyre

összetettebb lett, és mind erősebben összekapcsolódott. A globális rendszer komplexé és szorosan csatolttá vált (Helbing 2013, 51). Egy találó megfogalmazás szerint, olyan lett, mint egy dob: *bárhoz ütöd meg, mindenütt megrepeg.* A korábban földrajzilag, társadalmilag és funkcionálisan egymástól távoli területek elválaszthatatlanul összefonódtak. Ezzel egyidejűleg az internet és a szociális média közvetlen és szoros kapcsolatba hozta a világ távoli pontjain élő embereket, vállalkozásokat, szervezeteket és közösségeket. Az információk könnyen hozzáférhetővé váltak, a kapcsolatok kialakítása megkönnyebbedett, a folyamatok nyomon követésének költségei töredékére csökkentek. Ez az egyik oldalon lehetővé tette a globális összehangolást, a valós idejű ellenőrzést. A mások oldalán ugyanakkor, ez a szorosan csatoltság a komplex világban lavinaszerű válságokat váltott ki (Helbing 2013, 53). Szinte előre jelezhetetlenül – a pillangóhatás következményeként – egyetlen apró esemény távoli területeken és szférákban idézett elő összeomlásokat. Ez az önszerveződő kritikusságnak (*self-organized criticality*) nevezett jelenség a felelős a világban lezajló műszaki, gazdasági és társadalmi válságokért (Little 2002, 110).

Ennek a sokak által elemzett átalakulásnak volt még egy – többnyire rejtve maradó, mégis hosszú-távon meghatározó – hatása: a tranzakciós költségek átrendeződése. A tranzakciós költség bármely kapcsolat – és ezen keresztül bármely társulás és közösség – kialakításával, fenntartásával és működtetésével szükségképpen együttjáró ráfordítást jelent. Az régóta ismert, hogy a társulások formálódását – nemcsak az ember világában – a kapcsolat fenntartásának tranzakciós költségei vezérik (Clune, J. et al. 2013). A lények a tranzakciós költséget érzékelve és azt számon tartva hozzák létre vagy módosítják társulásaikat: alkotnak új szerveződéseket, új hierarchikus szinteket és ezzel egymásba „skatulyázott” közösség-modulokat. A globalizáció és az internet a XXI. században számottevően újrendezi – alapvetően csökkenti – az ún. tranzakciós költségeket.

A történelmi fejlődés során, a társadalmi evolúció eredményeként, egyszerre nő a változatosság, (a sokrétűség és a komplexitás), illetve a korreláció (az elemek „csatoltsága”, a „távoli” hatásokra való érzékenység). A történelem ugyanakkor arról (is) szól, hogy miként jönnek létre egyre újabb, részben a meglévőket befoglaló vagy hierarchikusan alacsonyabb szinten levő szerveződési „modulok”. Így pl. a veszfíliai békét követően a tranzakciós költségek csökkenése – az információk terjedésének, az utazásnak és a szállítás lebonyolításának megkönnyebbedése, olcsóbbá válása és gyorsulása – vezetett az államok Európájának létrejöttéhez, majd a francia forradalmat követően, a nemzetállami szervezet kialakulásához. A nemzet vált a gazdasági és a politikai szerveződés alapjává, és az emberek a nemzetállamok határai és keretei között szervezték meg életüket. A tranzakciós költségek változása mindig is erőteljes nyomást gyakorolt a társadalomra

alkotó szervezetek és intézmények működtetésére és újrászervezésére. Olyan új – a korábbi szinten nem életképes – szervezetek és hierarchikus szintek bukhatnak fel, amelyek új kereteket nyitnak az egyének és közösségeik előtt.

Az, hogy a XXI. században alapvetően megváltoznak – jelentősen csökkennek – a kapcsolatok szervezésében előbukkanó tranzakciós költségek, azt jelzi: újra el fog kezdődni az evolúciós „közösség-barkácsolás”. Minden kisebb és nagyobb közösségen és társuláson belül – a vállalkozásoktól kezdve, az egyesületeken és a politikai pártokon keresztül, a nemzetállamokig és a nemzetek feletti uniók szintjéig – újrakezdődik az egyesülés és szétválás folyamata. Újabb hierarchikus szintek képződhetnek, vagy éppen szűnhetnek meg, és új típusú közösségek formálódhatnak ki. Ez teszi lehetővé, egyben indokolttá, hogy újra feltegyük a kérdést, s egészen újszerű módon próbáljunk megválaszolni rá: *Van-e jövője a kommunizmusnak?*

A kommunizmus új perspektívája: a „közösség-barkácsolás” új korszaka

Ha a kommunizmus perspektíváját fel akarjuk mérni, két kérdés elemzése szükséges: 1. milyen általános trendje van a „közösség-barkácsolásnak”; 2. milyen tényezők formálják a konkrét közösségek tényleges „költség-haszon” viszonyait. Az első kérdés megválaszolásához a kommunizmus „alapértelmezett” logikájának újragondolása szükséges. Ezt a legújabb kutatások és tapasztalatok tükrében bizonyos alapvető kérdések újra-elemzése teszi lehetővé.

Mi is a forradalom?

Az első kérdés, amely a kommunizmus kapcsán felvetődik, a *forradalom* fogalma. A társadalomtudományokban és a politikában is általánosan elterjedt forradalomkép a *megszakítottságot* tükrözi. Arra utal: „kizökken” az idő, a folytonosság megszakad, és valami gyökeresen új keletkezik. A folytonosság és megszakítottság vitája régóta zajlik az evolúció elméletében. Az eredeti – darwini – elgondolás szerint az új fokozatosan jelenik meg, lépésről lépésre alakul ki, és nyer teret a versenyképes forma. Ugyanakkor a megszakított egyensúly (*punctuated equilibrium*) modellje – a társadalmi forradalom hagyományos modelljét jobban tükrözve – arra épített, hogy az új hirtelen fordulattal és váratlanul veszi át a hatalmat (Gould-Eldridge 1977, 117). A legújabb kutatások azonban egy kiegyensúlyozottabb képet támasztanak alá.

Egyrészt, általánosan szinten bizonyították, hogy az evolúciós folyamatokra alapvetően a folyamatos átalakulás jellemző, s ha hirtelen ugrást

tapaszalunk, azt is a környezet sajátos állapota vezérli (Hunt et al. 2015, 4886). Másrészt, a politikai evolúció is a történelem lépésenkénti, fokozatos változására utalt (Currie et al. 2010, 801). A kutatás legfontosabb megállapítása: a valóságos történelmet az apró lépésekre építő modellel lehet a legpontosabban leírni. Nem tagadva a sok lehetséges történelem-szálat, a vizsgálat tárgyául választott térség – a Csendes-óceán több száz szigete – politikai fejlődésében gyakorlatilag nem fordult elő „nagy ugrás”. Az átalakulás fokozatosan és egymásra épülő, döntően a környezet által vezérelt evolúciós folyamatként zajlott le. Az evolúciós változásoknak tehát az a modellje igazolódott, amelyben a környezet vezérli a rendszer változását. Az alapértelmezett megoldás, hogy a kiszámíthatatlan környezetben a populációk „véletlenszerűen bolyonganak”. Ha azonban a környezet rendszerszerű és irányokkal rendelkező kihívásokat támaszt, a szerveződések fokozatosan és folyamatosan meghatározott irányban evolválódnak.

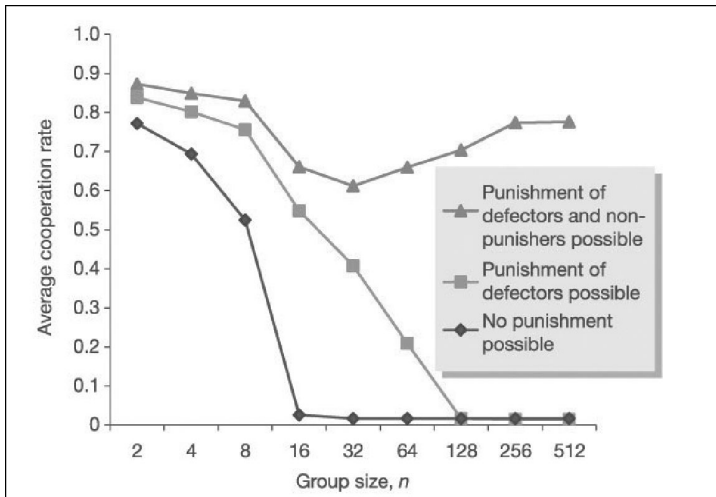
Az evolúciós „revolúció” modelljét támasztja alá Acemoglu-Robinson korábban hivatkozott könyve is, amely arra utal, hogy az elmúlt 500 év európai fejlődésére is alapvetően a folyamatos és lépésenkénti átalakulás volt jellemző. Az európai fejlődést és a „Nyugat” életörését mutató átalakulás, a „kizsákmányoló-befogadó” skálán történő folyamatos elmozdulással történt, és az esetek túlnyomó többségében fokozatosan, lépésenként ment végbe. A véletlenszerű sodródás az egyik oldalon, vagy a jakobinus terrorral jellemezhető erőszakos forradalom a másikon, csak a ritka végleteket mutatja. Vagyis, a forradalom – az új intézmények, az új technológiák, az új termelési viszonyok, az új kultúra, az új viselkedési és közösségi formák megjelenése, felhalmozódása, majd túlsúlyra jutása – nem annyira a megszakítottság, mint inkább a folyamatos átalakulás modelljét követi.

Ez azt jelenti: a forradalom nem szükségképpen kapcsolódik az erőszakhoz, az új győzelmét az alternatív szerveződések „békés vetélkedése” hozza el. Mindez új keretbe foglalja a kommunizmus létrejöttének folyamatát. Úgy tűnik, hogy a kommunista forradalom nem annyira megszakítottság modelljét követi: a kommunák, a meglévő közösségi formákkal együtt élve – azokkal versengve, de egyben azokkal együttműködve – is túlsúlyra juthatnak, ha az adott környezetben egyébként versenyképesek.

Lehet-e egy társadalmat pusztán az együttműködés előnyeire és az emberben az ösztönei szintjén is megmutatkozó szeretetre, illetve jó szándékra alapozni?

A kommunista társadalom hívei alapvetően építenek az ember – természetéből fakadónak gondolt – jószándékára és együttműködési készségére. Kérdés, hogy lehet-e stabil közösséget építeni pusztán

ezekre az előnyös tulajdonságokra? A vizsgálatok egész sora elemezte, hogy létrehozható-e és fennmaradhat-e valamely társulás *büntetés* alkalmazása nélkül. Az eredmények – lásd az ábrát – azt mutatták, hogy büntetés nélkül, vagyis pusztán a jószándékra alapozva, stabilan csak kisméretű, család nagyságú társulás létezhet. Ha viszont a szabályszegőket megbüntetik, a stabil társulás mérete megnő, de még mindig csak korlátozottan. Stabilan nagyobb méretű társadalom csakis akkor létezhet, ha a közösség norma típusú büntetést alkalmaz. Ez azzal a követelménnyel jár, hogy a közösség tagjai vállalják és be is tartják, hogy mindenkinek kötelessége a szabályszegők megbüntetése, függetlenül attól, hogy őt magát érte-e a kár, vagy sem. (Fehr et al. 2003 és Robert Boyd et al. 2003).

A büntetés és a másodlagos büntetés szerepe a potyautasság elhárításában

Ezeknek a vizsgálatoknak egybehangzó tapasztalata: már egy falu méretű közösség stabil létezéséhez is elkerülhetetlen a büntetés alkalmazása. A társas lét ugyanis eleve ún. *szociális dilemmával* jár együtt: együttműködni másokkal kifizetődő, de még előnyösebb *potyautasnak* lenni, vagyis élvezni a támogatás előnyeit, de nem viszonzni azt. Emiatt a potyautasság gyümölcsöző, s ezt felismerve elterjed a közösségben, emiatt pedig – lásd az ábrát – a társulás széteshet. Így végső soron mindenkinek alapvető érdeke megfegyvelmezni a potyautásokat, és biztosítani a magas szintű befektetést a közösségbe (Camerer et al. 2006).

Ám az ábra még meglehetősen meglepőbb következményekre is utal. Úgy tűnik, a szabályszegőknek – a kárt szenvedettek által való – reflexszerű

megbüntetése sem elegendő! A vizsgálatok azt igazolták, hogy a „másodrendű potyautasok” elterjedése – akik maguk betartják a szabályt, de saját pénzen nem büntetnek, ha idegenek csapnak be idegeneket – az elsőrendűekhez hasonlóan a társadalom széteséséhez vezet. Nagyobb közösség tehát csak akkor maradhat fenn, ha a „másodrendű” potyautasokat is megbüntetik! Ez viszont már intézményszerű büntetés alkalmazását követeli. Az intézmények – az állam, a piac, a tulajdon – a közösség által létrehozott, és működtetett szabályrendszerek, amelyek az emberek tevékenységét terelik. Figyelmet fordítanak a működés finanszírozására, a szabályokat ellenőrzők kiválasztására, a potyautasok „nyakon csípésére” és megbüntetésére, a közösség életében fontos szerepek meghatározására, betanítására és gyakorlásuk ellenőrzésére.

Amint ezt a problémát megoldották, a közösség méretei növekedhetnek, és érvényesülhet a növekvő méretek versenyelőnye. Minél nagyobb a közösség mérete, annál gyorsabb és stabilabb a kulturális evolúció. A nagyobb méretű közösség versenyképesebbé válik a munkamegosztás kiterjedésével is. Ám a közösség méreteinek növekedéséből problémák is adódnak. Heterogénebb lesz a társadalom, és ez gyengíti az együttműködést és szabálykövetést. Új intézményi eszközök kellene, hogy a növekvő méretekkel fakadó előnyöket ki lehessen használni. Nélkülözhetetlen a tulajdon, kell a piac és nem iktathatók ki az intézmények a magunk kénye-kedve szerint. Mindez azért fontos, mert a kommunizmus hívei gyakran gyanakodva tekintenek ezekre a modern intézményekre. Így az államot, a piacot, a tulajdont és a munkamegosztást is az embert megnyomorító társadalmi kényszereknek tekintették. A kísérletek viszont egyértelműen bizonyították, hogy nagyobb méretű közösség csak ilyen intézmények alkalmazásával maradhat fenn.

Az egyének azonban sem elszenvadni, sem gyakorolni nem szeretik a kényszerű fegyelmezést, s ha tehetik, inkább elkerülik az olyan közösséget, amelyek büntető intézményeket alkalmaznak. Ez egyértelműen kiderült abban a kísérletben, amelyben a résztvevők 70/30 arányban a „büntető” közösséget választották a „büntetés nélküli” szemben. Ám választásuknak meg is lett a következménye: a büntetés nélküli közösségekben a szabályok betartása és a közösségbe való befektetés hamar visszaesett. Rövid időn belül megtapasztalhatták, hogy a csoportokban terjednek az együttműködésbeli zavarok, és a közösségbe való befektetés lecsökken: az emberek kényük-kedvük szerint áthágják a szabályokat és nem fizetnek adót. Ezzel szembeülve azután, amint lehetőségük lesz rá – ezt a kísérletvezetők fel is kínálták – „feltalálták” és bevezették a büntető intézményeket (Güerker et al. 2006).

Elkerülhető-e a formális intézmények ellentmondásos hatása, és emiatt szét kell-e verni a meglevő államot?

A történelem során először a *peer-punishment* informális büntető intézménye formálódott ki. Ekkora büntetést *norma* vezérli: a közösségben elfogadott viselkedés kívánatos mintáját nemcsak betartani kötelező, hanem a büntetést akkor is gyakorolni kell, ha nem engem ért kár. A másik típusú büntető módszer a *pool-punishment* formális intézménye. Ebben a formában az egyének adóznak, cserében a közösség átvállalja a büntetés költségeit és gyakorlását. Olyan szervezeteket hoz létre, és olyan személyeket foglalkoztat, akik az ellenőrzés és a büntetés feladatát végrehajtják. A kutatók azt találták, hogy a kicsiny, és homogén közösségekben a *peer-punishment* megfelelő stabilitást biztosít, és olcsón működtethető. Amint azonban a közösség mérete, ezzel inhomogenitása és komplexitása egy küszöbszintet meghalad, kizárólag a *pool-punishment* eszközével tartható egyben (Sigmund et al. 2010).

A matematikai modellek megoldásai tehát visszaigazolják a történelmi tapasztalatokat: az idők során egész sor formális intézmény jött létre, a piac, a tulajdon, majd az állam és a vallás, később a vállalkozás, amelyek megalapozzák a társadalom hatékony működését. Ezek a részben jutalmazó, részben büntető intézmények lehetővé tették a közösségek méretének növekedését, ami a közösségek vetélkedése során komoly előnyt jelentett. A munkamegosztás kiterjedt, a szakosodás általánossá vált, ami nagyobb hatékonyságot, végső soron a közösségek és az egyének gazdagodását tette lehetővé. Másrészt, a nagyobb méretű közösségekben gyorsabb a kulturális evolúció és az adaptáció, aminek fontos jele, hogy sikeresebben szerepelnek háborúkban (Turchin et al. 2013). Ezek az előnyök késztették arra a társadalom tagjait, hogy elfogadják a „kleptokrácia” uralmát, vagyis azt, hogy az intézmények az egyéneket – akaratuk ellenére is – a szabályok betartására és adófizetésre kényszerítik.

Ugyanakkor az intézmények működésének nem szándékolt és a társadalom tagjait hátrányosan érintő mellékhatásai is vannak. Ezek egyike: az intézmények működtetése az együttműködés és a szabálykövetés ösztönyszerű motivációjának csökkenésével jár. Az intézményi büntetés *kiszorítja* az ösztönyszerű segítséget és szolidaritást. Attól a pillanattól kezdve, hogy a közösségek alkalmazni kezdik, a továbbiakban már nélkülözhetik az intézményeket. Ha ezek valami miatt szétesnek, a közösség is szétesik, és visszacsúszik egy korábbi szintre. Ezt a tényt egy okosan megtervezett és hús-vér emberekkel végrehajtott – a pénz bevezetésének hatását elemző – kísérlet meggyőzően bizonyította (Camera et al. 2014). Az elmondottak miatt célszerű óvatosan bánni a történelmileg létrejött intézmények kikapcsolásával. A hátrányok megszüntetésének vágya által vezetett, az „elnyomó” intézmények

kikapcsolása a közösség széteséséhez – vagyis még súlyosabb problémák jelentkezéséhez – vezethet.

Kialakulhatnak-e új típusú közösségek spontán módon, és hosszú távon versenyképes lehet-e egy „szelíd” közösség egy önző és versengő rendszerben?

A kutatók már több évtizede kutatják, milyen befolyást gyakorol a társulások belső szerkezetének alakulására, ha az ágensek – igényeik által vezérelve – elvándorolhatnak (Schelling 1991). Az elmúlt évtizedben egy sor olyan új modellt hoztak létre, amelyekben az ágensek nemcsak arról dönthettek „szabadon”, fenntartják-e vagy módosítják viselkedésüket a körülmények nyomására, de el is vándorolhattak, és új környezetben, új viselkedéssel is megpróbálkozhattak. A kutatók azután az ágenseket különböző tulajdonságokkal – eltérő együttműködési készséggel, „mohósággal” és szabálykövetési hajlandósággal – ruházták fel, és ilyen általános feltételek mellett vizsgálták az „önző”, vagy ellenkezőleg, „jóindulatú” lények által létrehozott társulások dinamikáját. A vizsgálatok igazolták: ha az egyedek elvándorolhattak, tanulhattak és saját közösséget hozhattak létre, akkor egy piacos, magántulajdon által uralt meta-populációban is kialakulhatott és fennmaradhatott a környezettől kulturálisan számottevően eltérő közösségtípus.

Ezt az eredményt a valóságos emberek globális társadalmi hálózatainak – részben magyar kutatók által végrehajtott – elemzése is megerősítették (Palla et al. 2007. 644). Az eredmények arra utaltak, hogy a dinamikus hálózatoknak – bizonyos általános feltevések mellett – két stabil állapotuk van. Az egyik „végállapot”: nagyszámú aktort tartalmaz, óriási méretű, gyorsan változó, inhomogén és magas-fokú mobilitással (sok kilépő és csatlakozó egyed alkotja) jellemezhető. A másik „végállapot”: kevés tagból áll, kicsiny, alacsony mobilitású (ritka a be- és kilépés), kevésbé változékony, ugyanakkor homogén közösség. A nagy elemszámú és heterogén társadalmi hálózatokon belül tehát, a bennük zajló dinamikus folyamatok eredményeként, homogén és stabil „fürtök” jönnek létre.

A kutatók végül választ kerestek az ún. „sikerkereső” stratégia által vezérelt résztvevőkből felépülő közösség dinamikájára (Helbing-Yu 2011). Vajon képesek-e és hajlandók-e közösséget alkotni olyan önzés-vezérelt, *individualista* egyedek, akik szabadon választhatnak az együttműködő vagy a család viselkedés között, és akik egyébként nem tudhatják, találkoznak-e még egyáltalán korábbi partnerükkel. A vizsgálatok arra utaltak, hogy – ha egyidejűleg fennáll a migráció lehetősége és a sikeres viselkedés másolása (tanulása) – az altruista viselkedést választó egyedek stabil térségeket hozhatnak létre. Kérdés azonban, hogy az eredeti értelemben vett kommunákra emlékeztető, „jó lelkű”

és megértő ágensekből álló populáció, vajon hosszú távon is életképes lesz-e az önző, sikerkereső, csalásra hajlamos egyének világában.

A kérdés megválaszolására – tehát, hogy egy rideg, kihívásokkal és csábításokkal teli környezetben, a jó-szándék által vezérelt egyedekből „összeálló” térség nem esik-e szét újra és újra – az elmúlt időben alapvetően új kutatási eredmények születtek. Press és Dyson az „isméltéléses fogoly dilemma” játékok új – zéro-determináns stratégiának nevezett – osztályát fedezte fel (Press és Dyson 2012). Ennek nyomán a közösségi stratégiák egy egészen új típusát azonosították. Világossá vált, hogy – szemben a korábbi várakozásokkal és a „józan-ész” feltételezésével – a nagy populációkban éppenséggel a nagylelkű és empatikus viselkedésű ágensek alkotnak sikeres és evolúciósan stabil közösséget, míg hozzájuk képest kevésbé sikeresek az önző és kizsákmányoló egyedek alkotta hálózatok (Stewart-Plotkin 2013). Mindez arra utal, hogy – legalábbis a számítógépes aktorok világában – a szokásosan kommunaként leírt közösségtípus versenyképes lehet az önzés és mohóság vezérelte egyedek közösségeivel (Hilbe et al. 2014).

Ezzel – igaz, csak a matematika birodalmában – tulajdonképpen igenlő választ kaptunk arra a kérdésre: életképes lehet-e és stabilan létezhet-e egy kommuna, a piacos, versengő, és a munkamegosztást preferáló politikai és gazdasági környezetben? Ez a kérdés egyben egy további lényeges problémára is választ kínál: nem szükséges, hogy mindenütt kommunizmus legyen, illetve már induláskor túlnyomórészt kommunisztikus közösségek vegyék körül a kommunát!

Kell-e vízió vagy részletes útiterv a végrehajtáshoz, vagy inkább hagyatkozzunk a folyamatos evolúciós szelekcióra?

Sokan és sokat hivatkoznak – magam is megteszem – Marxnak azokra az ismert soraira, amelyben elhárította, hogy „receptet adjon a történelem lacikonyhája” számára, illetve visszautasította a „jövőkonstrukciót”. Ez az elutasítása nem véletlen elszólás, hanem Marx – korai és késői munkáiban egyaránt megjelenő – megközelítésének lényege. Úgy tűnik az „evolúciós barkácsolás” modellje alátámasztja ezt a szemléletet. Ez azt tanácsolja: ne játszd az istent, ne akarj tökéleteset alkotni, elégedj meg egy működőképes változat létrehozásával, majd helyezd ezt olyan feltételek közé, ahol a környezet kihívásaival és más szerveződések versenyével kell szembesülnie, de ahol lehetősége van folyamatosan tökéletesedni. A valóságos történelem a folyamatos „közösség-barkácsolás” modelljét követi. A történelmileg létrejött közösségek – törzsek, falvak, államok és ezeken belül létező kisebb társulások – folyamatosan újraformálódnak a működésükkel kapcsolatos költségek és haszon figyelembe vétele alapján. Európa sikere az elmúlt évezredben éppen

ennek az – *evolúciósan adaptív környezetnek* nevezett – alkalmazkodásra és változásra kényszerítő, ugyanakkor annak lehetőségét is megteremtő feltételrendszernek volt köszönhető.

Az elmúlt század, az előbb a nemzetállamokon belül szerveződő, majd globálissá váló kapitalizmus számára teremtett ideális feltételeket. Ilyen körülmények között a létrejövő kommunisztikus közösségek – pl. az izraeli kibucok vagy az USA-ban az amishok – szükségképpen visszaszorultak, de békésen beilleszkedtek a polgári társadalomba. A XXI. század azonban – mint láttuk – megváltoztatja a közösségek fejlődését meghatározó feltételrendszert. Az emberiség egyre súlyosbodó – gazdasági, társadalmi, ökológiai, politikai és identitásbeli – zavarokkal kényszerül szembesülni. E zavarok a globális rendszer átalakulásával – a szorosan csatoltság és a komplexitás új szintjének kialakulásával – függnek össze. Ebben az állapotban globális válság ki-robbanásához nem szükséges valamely hatalom rosszindulatú akciója. Még a másokra tekintettel nem levő, önző viselkedés sem előfeltétele a „közlegelő tragédiája” jellegű összeomlásnak. A globális rendszer kaotikus jellege miatt, egymástól távoli és elhanyagolhatónak látszó helyi jelenségek váratlan összekapcsolódása lavinaszerű katasztrófák ki-robbanását idézheti elő. Ebben a helyzetben a történelmi fejlődés során létrejött államokon, illetve ezek integrációin belül újabb társadalmi „fázisátalakulás” mehet végbe: a globális rendszerben kialakulhatnak autonóm térségek és önigazgató közösségek.

A XXI. század: a kommunizmus százada

Kérdés: a matematika általános trendjén túl, vannak-e jelei a változásnak valóságos világunkban? Korunk embere számára ugyanis az a fontos, hogy vajon az előttünk álló évtizedekben azonosíthatók-e olyan hatások, amelyek az embereket valóságosan közösségeik újraformálására készítetnék? Állítjuk, hogy a XXI. században egy sor olyan hatás bukkant fel, amelyek alapvetően megváltoztatják a „költség-haszon” mértékét. Az első hatás az ember elmúlt évszázadok során kialakult és rögzült motivációjával kapcsolatos. A fejlett társadalmakban élők hozzászoktak és elfogadták, hogy viselkedésük fő motívuma: növelni az elérhető jövedelmet és a megvásárolható dolgok mennyiségét. A „boldogságot” a fogyasztás növelésével lehet maximalizálni. A szociológiai kutatások viszont arra utalnak, hogy az elmúlt évtizedek során, amikor egyre többen érték fel a *Maslow-piramis* tetejét, a fogyasztás „határboldogsága” 0-hoz tart. (Marosán 2004, 12. fejezet). Az önmegvalósítás szintjét elérve, a fogyasztás előidézte boldogság-növekedés automatikusan lecsökken, és ez gyengíti a munkaidő növelésére, illetve a „nemszeretem, de jól jövedelmező” munka elvállalására irányuló ösztönözöttséget.

A második hatás abból ered, hogy a növekedés beleütközött az ökológiai rendszer korlátaiba. Ennek jele, hogy az emberiség ökológiai lábnyoma – az egyébként elviselhetetlennek érzett vagyoni egyenlőtlenségekkel jellemezhető Glóbuszon – meghaladja a Föld méreteit (Bradwhow et al. 2014). Emiatt már pusztán a fogyasztás jelenlegi szintjének a fenntartása és a kezelhetetlenné szélesedett egyenlőtlenségek kiegyenlítése is csak alapvető viselkedés-módosulással lehetséges. Itt most többről van szó, minthogy mindenki – a Pápa és a Világbank elnöke, a demokrata elnökjelölt és a konzervatív brit miniszterelnök, a dán kommunisták és A. Merkel, az izraeli ortodoxok és a norvég liberálisok – a fogyasztás-orientált életmód visszásságai ellen száll síkra. Sokkal jellemzőbb, hogy terjed a *visszafogott* fogyasztás (*voluntary simplicity*) mozgalma (Elgin 1973), a közös használat és megosztás gazdasága (*sharing economy* vagy *peer-to-peer economy* – Botsman, et al. 2010 és Friedman 2013), az egyének önkéntes cseréjén alapuló szívesség-gazdaság (*economy of regard* – Halpern 2010) és a mindezeket önfenntartó rendszerré formáló, LETS-típusú (*local exchange trading system*) szerveződések. Ezeket a hatásokat kiegészíti a tranzakciós költségek átrendeződéséből fakadó nulla marginális költségű gazdaság kibontakozó trendje (*Zero marginal cost society* – Rifkin 2014), illetve a „szabadúszók” gazdasága (*economy of freelance workers* – *The Economist*, 2015. jan.3).

Más oldalról, elkezdődött a kialakult politikai egységek újrászerveződése. A tranzakciós költségek változása miatt folyamatosan erősödik a költségnyomás, hogy a történelmileg rögzült közösségek – részben hierarchikusan alacsonyabb, részben magasabb szinten létező – szerveződési modulokat hozzanak létre. Erre utalnak a nemzetállamokon belül megfogalmazódó – de eddig többnyire elutasított – „válási” szándékok, gondoljunk csak a legutóbbi európai fejleményekre. De ennek jele a „szabad városok” (*chartered city*) létrejöttének mozgalma is (Mallaby 2010). Úgy tűnik tehát, hogy – legalábbis a világ fejlett és demokratikus részein – a társadalom és az egyén is kénytelen-kelletlen hozzászokik: nemcsak a házastársak költözhetnek szét, hanem egy közösségek is „elválhatnak”. Fokozatosan létrejönnek azok a jogi és politikai mechanizmusok, amelyek lehetőséget nyújtanak új, autonóm közösségek létrejöttére.

A globális rendszer újabb „fázisátalakulása” arra utal: a létező politikai egységeken – a nemzetállamokon – belül öngazgató kisközösségek formálódhatnak, és persze bomolhatnak fel. Ezek a kommuna típusú közösségek, az őket körülvevő – és lehetséges életprogramjaik szempontjából áttekinthetetlenül heterogén s jórészt önző, versengő egyének által alkotott – nemzeti és globális társadalomban „úsznak”. A kommuna típusú közösségeken belül magas szintű a bizalom, ösztönyszerű a szabálykövetés, a feltétlen együttműködési készség és toleráns a konfliktuskezelés. Kiemelkedő mértékű a közösségi aktivitás,

viszonylag alacsony a kockázat szintje, magas a közösségbe való befektetés mértéke – így gyorsan halmozódhat fel a társadalmi tőke. Más oldalról viszont, a globális társadalom kínálta lehetőségekkel összevetve, korlátozott a hozzáférhető javak választéka, és nagy közösségi nyomás nehezedik az egyénre, hogy tartsa magát a közösség elvárt viselkedésmintájához és életmodelljéhez. E kommunák fokozatosan hálózattá szerveződő rendszere tekinthető a XXI. század *kommunista társadalmának*.

Befejezés

Az 1970-es években „Megkérdezték a jereváni rádiót” címmel önálló viccfajta született: a „jereváni rádióhoz” intézett (ál)naív vagy provokatív kérdéseké és poénos válaszoké. Ezek két „gyöngyszeme” éppen a kommunizmusra utalt. Az első: *Kérdés: „Lesz-e pénz a kommunizmusban?” Válasz: „Lesz, akinek lesz, s lesz, akinek nem lesz!”* A második: *Kérdés: „Lehetne-e Svájcban kommunizmust csinálni?” Válasz: „Lehetne, persze, de minék?!”* Talán nem követek el szentségtörést, ha azt állítom: tanulmányomban részben a mottóként idézett gondolatra, részben a fenti két viccre kerestem meggyőző választ. Íme, az eredmény: a mottó – legalábbis engem – arra figyelmeztet, hogy *a kapitalizmus által kínált jövőkép garanciája lejárt!* Az eddigi századok során – beleértve a legutóbbi is – nem volt lehetséges, az előttünk álló évtizedekben viszont nemcsak lehetséges, de kívánatos is újragondolni az előbukkanó jövőket. A továbbgondolás irányára viszont – bármennyire különös is ez – a két jereváni vicc kínál megszívlelendő tanulságot. A kommunák hálózataként elgondolt kommunizmus még évszázadokon át együtt él majd a globális világ sokféle társadalmával, így a jövődőlés – „Lesz, akinek lesz, s lesz, akinek nem lesz pénz” – a valóságos helyzetet írja le. Pusztán, akinek nem lesz (olyan sok), azt ez nem fogja szükségképpen boldogtalanná tenni. Legalább ilyen meghökkentő azonban a második vicc üzenete is: a kommunák létrejöttéhez a legjobb feltételeket a – Svájchoz hasonló – gazdag, szabad, demokratikus és magas kultúrájú társadalmak nyújtják. Ott, ahol a polgárok bármely csoportja szabadon megválaszthatja azt a közösségi formát, amelyben élni akar.

Ennek az állításnak az igaza Moldova György három évtizeddel ezelőtti novellája alapján érthető meg. Ebben az egyik pesti bérház lakói úgy döntenek, hogy elszakadnak a magyar államtól, mondván: „[...] az állam nem teljesítette a kötelességét velünk szemben, tehát a mi kötelességünk is megszűnt vele szemben. A lakóbizottság úgy döntött, hogy házunk azonnali hatállyal kilép a Magyar Népköztársaság állami kötelékéből, és Rottenbiller utca 93/A néven alkotmányos köztársasággá alakul.” A ház lakóit – az 1970-es évek szocializmusában – az dühítette fel, hogy az állam nem törődött a ház rendben tartásával – ezért

döntöttek a „kilépésről”. Ugyanakkor minden olvasó tudta, hogy ez az elszakadás természetesen elképzelhetetlen egy – mégoly puhának minősített – diktatúrában. Pontosan ezt teszi lehetővé a demokrácia: szabadon alkothatsz a magad számára közösséget, legfeljebb az azzal járó felelősséget is vállalnod kell. S ha ezt elfogadod, ez lehet a kommunák – ezzel pedig a kommunista társadalom – létrejöttének alapvető mechanizmusa.

Felhasznált irodalom

- Abergel et al. (eds) 2014: *Econophysics of Agent-Based Models*. Springer.
- Acemoglu, D. – Robinson, J. 2013: *Miért buknak el nemzetek?* Budapest, HVG Könyvek.
- Botsman, R. – Rogers, R. 2010: *What's Mine Is Yours: The Rise of Collaborative Consumption*. New York, Harper Business.
- Bradshaw, C. – Brook, B. 2014: Human population reduction is not a quick fix for environmental problems. *PNAS*. Vol. 111. (46).
- Boyd, R. et al. 2003: The evolution of altruistic punishment. *PNAS*. Vol. 100 (6).
- Camerer, C. et al. 2006: When does „Economic Man” Dominate Social Behavior? *Science*. Vol. 311.
- Camera, G. et al. 2013: Money and trust among strangers. *PNAS*. Vol. 110 (37).
- Clune, J. Mouret, J. Lipson, H. 2013. *The evolutionary origins of modularity*. *Proc. R. Soc. B*. jan.30.
- Currie, T. et al. 2010: *Rise and fall of political complexity in the island South-East Asia and the Pacific*. *Nature*. Vol: 467. 801-804.
- Elgin, D. – Arnold. M. 1977: Voluntary Simplicity. *The Co-evolution Quarterly*. Summer.
- Fehr, E. – Fischerbacher, U. 2003: The nature of human altruism. *Nature*. Vol. 425. 785-790.
- Friedman, Th. 2013: Welcome to the Sharing Economy. *New York Times*. 20 July 2013.
- Fukuyama, F. 2014: *Political Order and Political Decay*. Farrar Straus Giroux.
- Gürerk, Ö. et al. 2006: The Competitive Advantage of Sanctioning Institutions. *Science*. Vol. 312.
- Gould, S. – J. Eldredge, N. 1977: Punctuated equilibria: the tempo and mode of evolution reconsidered. *Paleobiology* 3(2): 115-151.
- Halpern, D. 2010: *The Hidden Wealth of Nations*. Polity Press.
- Helbing, D. 2013: Globally networked risks and how to respond. *Nature*. Vol. 497. 51-59.
- Helbing, D.-Yu, W. 2009: *The outbreak of cooperation among success-driven individuals under noisy conditions*. *PNAS*. Vol. 106. (8).
- Hilbe, Ch. – Wu, B. – Traulsen, A. – Nowak, M. 2014: *Cooperation and control in multiplayer social dilemmas*. *PNAS*. Vol. 111. (46).
- Hunt, G. – Hopkins, M. – Lidgard, S. 2015: Simple versus complex models of trait evolution and stasis as a response to environmental change. *Dryad*. Vol: 112. 4885-4890.

- Little, R. 2002: Controlling cascading failure: understanding the vulnerabilities of interconnected infrastructures. *Journal of Urban Technology*. Vol. 9. 109-123.
- Mallaby, S. 2010. The Politically Incorrect Guide to Ending Poverty. *Atlantic Magazine*. July–August.
- Marosán György 2012: A kommunizmus matematikai elmélete. *Mozgó Világ*, 7.
- Marosán György 2004: *Hogyan készül a történelem?* Money Plan Kft.
- Marosán György 2015: Tárgyaljuk újra Trianont (blogbejegyzés, 2015. február 14.). <http://blog.marosan.com/?m=201502>
- Palla, G. – Barabási, A. – Vicsek, T. 2007: Quantifying social group evolution. *Nature*. 446.
- Piketty, Th. 2015: *Tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Press, W., – Dyson, F. 2012: Iterated Prisoner's Dilemma contains strategies that dominate any evolutionary opponents. *PNAS*. Vol. 109. 10409-10413.
- Rifkin, J. 2014: *The Zero Marginal cost Society: The Internet of things, the Collaborativ Commons, and the Eclipse of Capitalism*. PalgraveMacmillan.
- Schelling, Th. 1969: Models of segregation. *American Economic Review*. Vol. 59. 488-493.
- Sigmund, K. et al. 2010: Social learning promotes institutions for governing the commons. *Nature*, aug. 12.
- Spengler, O. *A nyugat alkonya I-II. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Budapest, Európa Könyvkiadó 1994.
- Stewart, A. – Plotkin, J. 2013: From extortion to generosity evolution in the Iterated Prisoner's Dilemma. *PNAS*. Vol. 110. 15348-15353.
- Stiglitz, J. 2013: *The Price of Inequality*. W. W. Norton & Company
- Traulsen, A. et al. 2012: An economic experiment reveals that humans prefer pool-punishment to maintain the commons. *Proceedings B*.
- Turchin, P. – Currie, T. – Turner, E. – Gavrillets, S. 2013: War, space, and the evolution of Old World complex societies. *PNAS* 110 (41)

Forradalom vagy szovjetizáció?

*Magyarország a II. világháború után
(1944. szeptember – 1947. szeptember)*

A náciizmus katonai veresége és a Vörös Hadsereg által felszabadított területek szovjet megszállása a II. világháborút követően mozaikszerű helyzetet teremtett Közép- és Délkelet-Európában.¹ A térség országainak ugyanis – gazdasági és társadalmi szerkezetük hasonlósága ellenére – sem a háborúban betöltött szerepük, sem geopolitikai jelentőségük nem volt azonos Németország, majd a szövetséges hatalmak szempontjából. Ha ez utóbbiaknak az 1943-as vízváltató év óta lezajlott értekezletein a katonai megfontolások a kontinens minden hadviselő országát érintették, az észak-európai német-lengyel „folyosó” és a balkán-mediterrán térség szerepe és jövője különleges fontossággal bírt. Ugyanakkor, a Kárpát-medence jóformán a hidegháború kezdetéig nem volt központi témája a kezdődő ellentéteknek. Kiténik ez I. Majszkij 1944 elején megjelent tervezetéből, amelyben a szovjet külügyi népbiztos-helyettes igen röviden foglalkozott Magyarországgal, ennek csupán néhány évre szóló nemzetközi elszigetelését helyezte kilátásba.² Az ország másodlagos jelentőségét Balogh Sándor történész is több ízben megemlíti:

A jaltai értekezletet követő hetekben-hónapokban Magyarország viszonylatában – Bulgáriától és Romániától, sőt Olaszországtól is bizonyos fokig eltérően – nem annyira a kormányhatalom összetételével és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság működésével, hanem elsősorban az Ideiglenes Nemzeti Kormány intézkedéseivel és az Egyesült Államok önálló kezdeményezéseivel kapcsolatosan merültek fel komolyabb nézeteltérések a szövetségesek között. Valójában azonban ezek korántsem voltak olyan élesek, mint a szövetséges nagyhatalmak Lengyelországgal vagy akár Bulgáriával és Romániával összefüggő ellentétei. Ennek nyilván az lehetett az oka, hogy sem az Egyesült Államoknak és Nagy-Britanniának, sem a Szovjetunióknak nem fűződtek különleges érdekei Magyarországhoz. [...] főleg Bulgária és Románia került az amerikai-brit támadások középpontjába, hiszen ezekhez az

országokhoz a Szovjetuniónak életbevágó biztonsági érdekei fűződtek.³

Méginkább ez utóbbi érdekek táplálták a lengyel kérdés körüli vitákat, mivel az északnémet-lengyel alföld „klasszikus” útvonala volt az Oroszország, illetve Szovjetunió elleni invázióknak. A mozaikhelyzet valóságát azonban hamarosan homogén kép váltotta fel, elszűrkitve a szovjet megszállás alá került országok eredetiségét.

Demokratikus átmenet és sztálinizmus: az azonosítás okairól

Az eljövendő népi demokraciák sokszínűsége ugyanis mindjárt összemósodott a „keleti országok” általánosító és hozzávetőleges fogalmában. Közrejátszottak ebben olyan tényezők, mint a Szovjetunió súlya a nemzetközi politikában, Közép- és Délkelet-Európa helye a hidegháború genezisében, valamint azoknak a tényeknek, eseményeknek a bizonytalan ismerete, amelyek itt a háború utáni években lejátszódtak. Maga Truman azt állította a potsdami konferencián, hogy a szovjet megszállás alatti területeken a szólásszabadság legegyszerűbb gyakorlását is megszorítások akadályozzák.⁴ A legnagyobb hatalom elnökének és más politikusoknak ilyen kijelentéseit azután készpénznek vette a nyugati közvélemény, mit sem tudva arról, hogy nevezetesen Magyarország ritka alkalommal ismert történelme során olyan vitalitást a közéletében, mint 1944 és 1947 ősze között. Még az 1990-es években is egy francia, egyetemi státusú szerző egy átfogó jellegű könyvben 1945-tel kezdi „A sztálinista rend” c. fejezetet.⁵

Ha a demokratikus átmenet nem is ért véget egyik napról a másikra, befejezettnek mondható ugyanazon év szeptemberében, az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés ratifikálásával. Ezzel szinte egy időben (1947. október 5-én) Moszkva létrehozta a kommunista pártok együttműködését szolgáló *Kominformot* azzal, hogy a világ ezentúl két táborra oszlik, mintegy megerősítve Churchill szovjetellenes fultoni beszédét a vasfüggönyről (1946. március 5.), ami bizonyára sugallmazás volt a Kreml felé. Ezt követte a *Truman-doktrina* (1947. március 12.) és a *Marshall-terv* (1947. június 5.) meghirdetése.

Magyarországon nagy fontosságúnak tekintjük az 1947-es őszi események találkozását, egyrészt mert a Kominform szakítást jelentett a Komintern VII. Kongresszusán, 1935-ben elfogadott népfrontpolitikával, másrészt pedig annál fogva, hogy a békeszerződés ratifikálása magában foglalta a megszálló szovjet csapatok távozását. Mint látni fogjuk, ez a távlat katalizálta a polgárháborús helyzetet. Mindenestre, a megszállás állandósulása, egyidejűleg egy monolitikus politikai rendszer kiépülésével, elhomályosította a fenti események közötti összefüggéseket, és az elkövetkező évek folyamatában nagyban

hozzájárult a demokratikus átmenet beolvasztásához. Annál is inkább, mert a kommunista párt erre az átmenetre úgy hivatkozott, mint hatalmának megalapozó korszakára, holott a Szovjetunió és a polgári pártok közreműködésével kiépített államhatalom éppen tagadása volt az 1944–1947-es évek forradalmi aspirációinak. Paradox módon, a rendszer ellenségei megerősítették a pártállamnak ezt a hivatkozását, akkreditálva azt a nézetet, hogy a demokratikus átmenet a „szovjetizáció” alapkövei lerakásának korszaka volt.

A debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlésre és Nemzeti Kormányra emlékezve írta Balogh Sándor:

Az 1980-as évek derekától ez az esemény – nem utolsósorban a történeti kutatásnak köszönhetően – kezdte elfoglalni méltó helyét a társadalmi, politikai életben, hogy azután 1990-től, közelebbről a rendszerváltás idején a feledés homályába merüljön. Ezekben az években a fél évszázaddal korábbi debreceni események úgyszólván már csak negatív példaként jöhettek szóba. A hivatalos politikai megnyilatkozásokban és a törvényjavaslatokban a megszállás, a felelősségrevonás, a törvénysértések stb. kiindulópontjaként hivatkoztak rájuk.⁶

Általában: a háború utáni évek ismeretének igényét hatterbe szorította az a felfogás, hogy a „keleti országok” sorsát Moszkvában előre kidolgozták, illetve eldöntötték.⁷ Ennek a hiedelemnek lett a terméke a „szovjetológia” vagy „kremolinológia”, amelyet a történelem csakis annyiban érdekelt, amennyiben anyagot szolgáltatott elméleti és ideológiai konstrukcióihoz. Ilyen volt pl. Sztálin ún. „koncentrikus” terjeszkedési politikája vagy „világforradalmi szándéka” a Vörös Hadsereg győzelmét követően. Tézisek és „iskolák” születtek, lényegében vitatva azt, hogy Moszkva vagy Washington volt-e felelős a bekövetkezett nemzetközi feszültségért.⁸

Az 1944–1947-es időszak közéléte különösen gazdag volt Magyarországon: megtermékenyítette az ígéretes jövő, de az is fontos tényező volt, hogy az *ancien régime* összeomlása ellenére helyben maradt vagy visszaözlött a régi rend védelmezőinek elég nagy tömege, amelyek számottevő nemzeti és antifasiszta ellenállás híján nem szorultak ki a politikai és társadalmi küzdőtérrel.

Legitimitás és hatalom a háború utáni Magyarországon

A hazai eseményekből és a nemzetközi helyzet adottságaiból kiindulva, három kérdéscsoport keretében próbálok meg választ adni arra, hogy forradalmi átalakulás vagy az ún. szovjetizáció határozta-e meg az 1944-1947-es évek „sorsforduló”-jellegét, azaz: melyek voltak a a

magyar demokratikus átmenet fő sajátosságai, miért volt ez lehetséges, és miért nem válhatott permanens állottá. Egy mellékkérdés lehet az, hogy mennyiben járulhat hozzá a magyar helyzet tanulmányozása a hidegháború eredetének megértéséhez.

A kor szereplői tudatában voltak annak, hogy 1944 őszén politikai úr keletkezett Magyarországon. A kisgazdapárti Saláta Kálmán írta 1945 augusztusában egy belső használatra készült tanulmányban: „a magyar nép abban a helyzetben van, hogy jövőjét saját maga alakíthatja ki. A háborúvesztés és a forradalom következtében a régi magyar vezető osztály összemorzsolódott, helyén úr van. A belpolitikai küzdelem lényegében a körül a kérdés körül folyik, hogy ezt az úrt ki foglalja el”⁹.

Valójában, az „ezredéves Magyarország” romjain három legitimitás született, e fogalom emberi és társadalmi értékrendet és történelmi méltányosságot felölelő jelentésében (tehát eltérően a jogi normákat érintő legalitás fogalmától): 1. a megszálló szovjet hadseregé, amely a náciizmus széttűzésében hozott áldozatokon alapult, és dimenzióját tekintve az európai civilizáció sorsával volt mérendő; 2. a második legitimitást a változatos formájú népmozgalmak alkották: ezek a helyi hatalmak gyakorlásával előrevetítették egy aluról felépíthető köztársaság lehetőségét; és 3. létezett a korlátolt szuverénitással rendelkező, moszkvai eredetű Ideiglenes Nemzeti Kormány legitimitása.

Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény legalizálta a korlátolt szuverenitást és ezzel együtt a szovjet túlsúlyú *Szövetséges Ellenőrző Bizottságot* (SZEB), Vorosilov marsall elnökletével. Elvileg a SZEB semleges volt a magyar belügyekben, de vezetői és helyi megbízottai elég gyakran és olykor ellentmondásosan beavatkoztak a közélet dolgaiba. A SZEB angolszász tagjait rendszeresen tájékoztatták a különböző hivatalokban dolgozó magyar barátaik.¹⁰

A fegyverszüneti egyezmény végrehajtásának ellenőrzése, amire a SZEB hivatott volt, lényegében igazolta a szovjet szervek beavatkozását a legtöbb területen. Katonai okokból kifolyólag sürgették a földreform végrehajtását, majd közbeléptek olyan kérdésekben, mint a választások előkészítése, a kormány összetétele és a minisztertanácsi ülések napiendje, vagy mint a magyarországi németek kitelepítése és a koalíció nagyobb válságai.¹¹

Nagy esemény volt és megrökönyödést váltott ki az ún. *köztársaságellenes összeesküvés* és a kisgazdapárti politikus, Kovács Béla letartóztatása a szovjet szervek által, 1947. február 25-én; annál is inkább mert sokan szem elől tévesztették, hogy a régi rendszer erőinek előtörése szította a polgárháborús helyzetet, veszélyeztetve a Szovjetunió tekintélyét, a (300 millió dollárba rúgó) jóvátétel rendezését, valamint a SZEB és a megszálló csapatok ellátását.

Ezek a tényezők és a magyarországi német javak devolúciója hozta létre azokat a mechanizmusokat, amelyek a megszállt ország és a megszálló hatalom közötti viszonyokat kölcsönösen függővé tették,

s amelyek sok szerző szemében utólagosan azt a látszatot keltették, hogy ürügyről vagy előre kidolgozott terjeszkedési program megvalósításáról lett volna szó. Borhi László írja például:

[...] a Szovjetunió drasztikus és gyors gazdasági térnyerését Magyarországon kettős szerepben használta. Kulcspozíciót szerzett a magyar gazdaságban azáltal, hogy szovjet és szovjet-magyar vállalatokat hozott létre. Visszaélt Magyarország jóvátételi kötelezettségeivel, a maga irányába állította át a külkereskedelmet, és a kommunista irányítás alá helyezett Gazdasági Főtanács felállításával megvetette a szovjet típusú tervutasításos gazdálkodás alapjait. Ezekkel az eszközökkel Moszkva megingatta a magyar függelenség gazdasági pilléreit, és elmélyítette Magyarország politikai alárendeltségét.¹²

Ez a felfogás nem veszi figyelembe a nagyhatalmi szándékok és a belpolitikai, társadalmi helyzet kölcsönösségéből származó komplexitást. A nyugati olvasó többet tudhatott meg pl. Harry Hopkins összegyűrhető kalapjáról, mint a „keleti országok” népeinek forradalmi kezdeményezéseiről, amik legfeljebb a kommunisták ármánykodása-ként formálták a közvéleményt...

Mihelyt a szovjet csapatok az ország területére léptek, a lakosság különböző funkciójú szerveivel és a gyárakban az üzemi bizottságokkal volt dolguk. Így mielőtt az államgépezet újjászervezése megtörtént volna, a helyi parancsnokságoknak a népi hatalom és a szervezett munkásság voltak a leghivatottabb tárgyaló felei, amelyek egyáltalán nem voltak felkészülve feladataikra; legtöbbször saját képzettségük és temperamentumuk szerint jártak el. Úgy tűnik egyébként, hogy az angolszászok inkább készültek Magyarország megszállására, mint a szovjetek.¹³

Az 1945 tavaszán induló földreform és földosztás, főként a Tiszántúlon, a népi szervek örököseként a koalíciós kormány mintájára megszervezett nemzeti bizottságoknak – és olykor az üzemieknél is – új lendületet adott. Vitathatatlan, hogy itt nagy szerepet játszottak a kommunisták és a nemzeti parasztpártiak. A földosztó mozgalom sodrában született bizottságok akciója nagyban hozzájárult a régi rendszer alapjainak végleges felszámolásához, és eldöntötte a magyar parasztság „ezeréves perének” kimenetelét. „A francia forradalmat a Bastille lerombolásától számítják, az új Magyarország a földnagybirtok megsemmisítésével kezdődik” – írta Károlyi Mihály 1945 áprilisában.¹⁴

Általában véve, a demokratikus átmenet közéletét a politikai pártokba történő tömeges belépés, a választások iránti nagyfokú érdeklődés és a sajtó rendkívüli gazdagsága jellemezte. Az új rendszer az 1848-as és 1918-as forradalmakat tekintette elődeinek: hozzáfogott az állam és a közoktatás laicizálásához, és – a Mindszenty hercegprimás vezette

royalista és klerikális erők tiltakozása ellenére – kikiáltotta a köztársaságot. A társadalmi szervezetek burjánzása, beleértve a katolikus egyház befolyása alatt álló társulatokat is, valamint a rendkívül liberális választójogi törvény, amely lehetővé tette a horthysta és nyilas propagandával átítatódott tömegeknek is, hogy a közéletben megszólaljanak, mindez arról tanuskodott, hogy a szovjet megszállók igen elnézők voltak az ideológiák iránt.

Közvetlen demokrácia és képviselői demokrácia

Ez a közhangulat bátorítón hatott azokra, akik nem hittek a régi rendszer végleges összeomlásában. Másrészt, a korra oly jellemző koegzisztencia a közvetlen és képviselői demokrácia között távolról sem volt derűs. Még a közhatalom legkisebb parcellája s az alsóbbrendű beosztások odaítélése körül is folyt a rivalizálás, lévén a két legfontosabb ügy a gazdasági élet és a rendőrség fölötti ellenőrzés volt. Nagy szerepet játszott itt az, amit egyes szerzők *forradalmi túlzásnak* neveznek, hisz a változásokban érdekelt lakosság mozgósítása nélkül bizonyára nem lett volna demokratikus átmenet. A tények alapján joggal feltételezhető: az 1947-es sztálinista fordulat hamarabb bekövetkezett volna amiatt, hogy a Szovjetunió nem tűrte volna el, hogy a fegyverszünetben biztosított jogait a régi rendszer visszatérése veszélyeztesse. Magyarország maradhatott volna a „szabad világ” kötelékében, vetették fel „mérsékelt” politikusok, akik többször javasolták, hogy a nyugatiak vegyék át az ország adósságait, lehetőséget teremtve a Szovjetunióval fennálló közvetlen kapcsolatokat megkerülésére. Az angolszászok azonban egy ilyen megoldás elől mereven elzárkóztak.

1945 nyaráig a közvetlen demokrácia uralta a helyzetet. „A valóságban a nemzeti bizottságok hatalma 1945 tavaszán kizárólagos volt” – írja az egyik történész.¹⁵ Különösen mély volt az ellentét az 1944. december 22. óta Debrecenben üléselő Ideiglenes Nemzeti Kormány és a főváros ostromának kellős közepén, 1945. január 21-én létrehozott *Budapesti Nemzeti Bizottság* között: sem legitimitásuk, sem működési elveik, sem pedig politikai és társadalmi beágyazottságuk nem voltak azonosak. Pillantás a hangulatra: a kormány Budapestre költözését megelőző napon, 1945. április 11-én tartott ülésén a Nemzeti Bizottság minden tagja egyetértett azzal, hogy fogadni kell a kormányt, ám „minden tetszésnyilvánítás nélkül”, tette hozzá Gerő Ernő a jelenlévők hallgatólagos beleegezésével.¹⁶

A kormány és a nemzeti bizottságok közötti konfliktusok során Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök kijelentette, hogy ezek a szervek nem alkothatnak államot az államban, sem mellékkormányt, s ezt követően a SZEB is igen erélyesen közbelépett.¹⁷ A koalíció mindegyik pártyja egyetértett a nemzeti bizottságok háttérbeszorításával és ellehetetlen-

nítésükkel. Noha az üzemi bizottságok hosszabb ideig fennmaradtak, a hanyatlás itt is bekövetkezett, egyrészt mert a munkásság belefáradt az újjáépítés terén hozott áldozatokba – miközben hatalmi téren kihúzták a talpa alól a szőnyeget –, másrészt pedig mert legjobb elemeit a központi adminisztrációk szívták el a szakosított hivatalok szervezéséhez.

A végrehajtó hatalmak túlsúlya

Igy a politikai erők mozgása eltolódott a restaurált állam pozíciói felé. A konfliktusokat táplálták a jóvátétellel, újjáépítéssel és közellátással járó nehézségek, amelyeket nem lehetett megoldani irányított gazdálkodás bevezetése nélkül. Az összecsapások másik forrása a rendőrség kérdése volt, a társadalmi ellentétek kiéleződése miatt. Az állam felső régióiban a közhatalmak újjászervezése körül dúlt, úgyannyira, hogy előállt egyfajta „hatalmi dualizmus”¹⁸ a törvényhozó és a végrehajtó hatalom között.

Az 1945. november 4-i választások és a köztársaság kikiáltása véget vetettek az intézmények ideiglenességnek; a Kisgazdapárt választási győzelmét követően magának igényelte a Belügyminisztériumot, és követelte a közigazgatási pozíciók (ispánságok, alispánságok, rendőrpáncsnokságok, községi és városi tanácsok stb.) arányos elosztását: ezeket ugyanis a régi rendszer összeomlásakor legaktívabb, és a változások természetéből logikusan következően legérdekeltőbb munkáspártok, a kommunisták és a szociáldemokraták tartották kézben. Ugyanakkor a megoldásra váró problémák súlyossága a végrehajtó funkciókat és a munkásosztályt helyezték előtérbe: dinamizmusánál és szervezettségénél fogva a magyar társadalomnak ez a rétege volt az újjászületés fő ereje, jóllehet a parasztság számbelileg többségben volt. Parlamenten kívüli politikai ellenzék nem lévén, a törésvonalak magán a koalíción belül jelentkeztek. A minimális konszenzus, ami 1946 közepe tájáig a pártokat összetartotta, átadta helyét a kisgazdák és a kommunisták közötti konfrontációnak. Ez utóbbiak maguk mögött tudhatták a szociáldemokratákat és a nemzeti parasztpártiakat is.

A békeszerződés hatása és a népfrontpolitika

Ezt a folyamatot felgyorsította a szovjet csapatok kivonulásának távlatja. Az 1947. szeptember 15-én életbe lépett békeszerződés 22. cikkelye előírta, hogy 90 napon belül minden szövetséges haderőnek el kell hagynia Magyarországot. A Szovjetunió jogot formált „összekötő egységek” fenntartására Ausztriával való közlekedési vonalainak biztosítása céljából. 1947. december 14-én a szovjet kormány közölte, hogy csak ezek az egységek állomásoznak az országban. Békülékenyebb

politikai körök, Barankovics tábora például, reménykedtek egy Finnországhoz hasonló megoldásban: fenntartani a jószomszédi viszonyt a Szovjetunióval, és elismerni az alapvető társadalmi és gazdasági átalakulásokat. A jezsuita Nagy Töhötöm egy hosszú levélben már 1946 nyarán azzal fordult Mindszentyhez, hogy a katolikus egyház mondjon le – többek között – a polgárháború szításáról.¹⁹ Egy angol szerző szerint „Roosevelt elnök megértette Sztálin győtrődését, amikor örökre biztosítani akarta az orosz határok sérthetetlenségét. Talán ha [Roosevelt] még élt volna, Sztálin elfogadta volna, hogy Csehszlovákia és Magyarország egyszerűen a szövetségesei és ne gyarmatai legyenek.”²⁰ Azonban a magyar társadalom jelentős szektorai csak arra vártak, hogy leszámoljanak a kommunistákkal és egyéb földosztókkal.

Se szeri, se száma nem volt azoknak a plakátokon, elszólásokban és főleg a nagyközönség előtt tett kijelentéseknek, nyilatkozatoknak, amelyek lincselést, akasztást, szemek kiszúrását és hasonlókat ígértek a kommunistáknak. Leginkább azok a rétegek voltak felbőszülve és tették felelőssé a munkáspártokat a háború szörnyű következményeiért, amelyek a háborús kalandért felelős Horthy-rendszer elsőrendű társadalmi és politikai alapját képezték. Már az 1945-ös választási kampány idején a politikai témák mellett hemzsegték az ilyen kijelentések: „Ha mi győzünk a választásokon, minden kommunistát agyonlövünk”; „Az oroszok helyett aztán jönnek az angolok, s üldözni fogják a kommunistákat”; „Két hét múlva itt az ünnep, utána pedig minden kommunistát felakasztanak”; „Somogy megyében [...] a kommunistákat megfenyegették, hogy agyonlövök, felakasztják és más módon megbüntetik őket, ha nem távoznak időben a Vörös Hadsereggel együtt”, és így tovább.²¹ Egy egész sor megyében röpiratokon terjesztették a jelszót: „Ne vágjátok ki a fákat, mire aggatjuk a kommunistákat?”, és sok vidéki helységben egymást követték a politikai merényletek.²²

Magasabb szinten, a nagy társadalmi és ideológiai befolyásnak örvendő Mindszenty azt hirdette, hogy „a volt Nyugati Szövetséges Hatalmak az Egyesült Államokkal az élen »keresztes háborúban leverik a Szovjetuniót«. Ekkor katolikus szövetséges állammá válik Bajorország, Ausztria, Magyarország. Ő, Mindszenty hercegecske teszi Habsburg Ottó főherceg trónörökös fejére a magyar szentkoronát”.²³

A kommunisták és támogatóik egy olyan helyzet körvonalait látták kirajzolódni, mint amely 1919-1920-ban a Tanácsköztársaság bukása után állt elő; egyáltalán nem érezték magukat biztonságban, s felvetődött az illegalitásba vonulás lehetősége is. Több alkalommal fordultak Szvirdivhoz, a SZEB alelnökéhez, hogy adjon nekik fegyvert. Egy 1947. április 29-én Molotovval tartott megbeszélés során Rákosi, összefoglalva ezt a kérdést, ilyeneket mondott: „Lényeges probléma, ezért szeretnénk felvetni, a felfegyverzés kérdése... tízezres rendőrségünknek nincs fegyvere. [...] Nincs fegyvere a munkásoknak. A fasisztáknak ugyekkor van fegyvere, ez kétségtelen. Elvtársaink

két év alatt például több mint 200 ágyút találtak különböző helyeken elrejtve. [...] Meg kell mondjam, hogy a Szovjet Hadsereg egységeitől kaptunk zsákmányolt fegyvereket, de azok teljesen használhatatlanok voltak. Bizonyos idő múltán a SZEB távozik Magyarországról, s akkor – félek – a demokráciánk a levegőben fog logni.”²⁴

A „nagy koalíció” szellemének megfelelően, és a szovjet Nemzetvédelmi Bizottság 1944. október 27-i határozatának értelmében, a Malinovszkij marsall parancsnoksága alatt álló 2. *Ukrán Front* katonai tanácsa előírta, hogy a front mögött, a felszabadított területeken, egy 50-100 km-es zónában fokozatosan helyre kell állítani a régi közigazgatást és a régi társadalmi rendet, különösen megtiltva szovjet mintájú tanácsok létrehozását. „Ez a gyakorlati politika viszont nem egyezett teljesen a felszabadult magyar népi-forradalmi erők törekvésével. Ezek az erők gyorsan, szinte egyszerre kívánták elérni az idegen megszállás és a faszizmus alóli felszabadulást, valamint a gyűlölt, reakciós Horthy-rendszerből történő megszabadulást”, írja a kor egyik történésze.²⁵

Eleinte valóban úgy tűnt, hogy a hadműveletek és a termelés megkívánta gyakorlati kérdésekről volt szó, de a szovjet hatóságok megerősítették: helyre kell állítani a régi államhatalmat, megelégedve a „fasiszta” elemek eltávolításával. Az „újjászervezett” állam legalitása szerint végrehajtott igazoló eljárások azonban nevenséges eredménnyel jártak (a régi hivatalnoki apparátus 96,7%-a helyén maradt), ami felhergelte a magyar társadalom dolgozó rétegeit. Az ezt követő B-listázás és a „népítéletek” során végrehajtott tisztogatások viszont olyan méreteket öltöttek, hogy veszélybe került az adóbehajtás és a jóvátételt érintő szolgáltatások lebonyolítása. A szovjetek ezért reagáltak oly vehemesen a kommunisták „súlyos baloldali túlzásaira”, és denunciálták, egyetértésben a magyar „mérésélt” képviselővel, Rajk László belügyminiszter „illegális és önkényes” eljárását.

Moszkvának tehát nehéz volt beilleszteni a népfrontos-demokratikus vonalat abba a történelmi roppanásba, ami Magyarországon az állam széttzilálódásával és a régi társadalmi rend összeomlásával bekövetkezett. Paradox módon, a napóleoni hadseregekhez hasonlóan, amelyek a szoldateszka ellenére magukkal vitték és Európa szerte elhintették a Nagy Forradalom eszméit, a Vörös Hadsereg akarata ellenére is terjesztette a megszállt területeken 1917 októberének forradalmi ígérését. Ezért menekült el gyakran zárt sorokban a régi Magyarország államgépezetének legkompromittáltabb része, és ezért mondta Sztálin szinte sajnálkozva: „Ez a háború nem hasonlít az előzőek egyikéhez sem; aki elfoglal egy területet, odaviszi saját társadalmi rendszerét. [...] Ez nem lehet másként”.²⁶ Ilyen értelemben írja pl. a földosztás történetének kutatója is: „A dél-olaszországi latifundiumok túléltek a faszizmust és a háborút, holott az olasz nagybirtokos osztály nem kevésbé volt kompromittált ebben is, abban is magyar osztályos társainál.

[...] Kelet-Európa népeit azonban a Vörös Hadsereg szabadította fel, [és] jelenléte ezekben az országokban olyan tekintetben befolyásolta a reform méretét és végrehajtását, hogy a volt uralkodó osztályok számára kilátástalanná tette a radikális reform meggátlását.”²⁷

Természetesen Sztálin nem pendült egy húron a népek történelmi emlékezetével, nem is beszélve az angolszászokról, akik rettegetek, hogy ez a háború is egy akkora forradalmi hullámba fog átcsapni, mint az előző, 1917–1923-ban. Éppen ezért – és eltérően a „szovjetológia” legtöbb művelőjétől, akik átnéznek az 1945–1947-es évek társadalmi mozgalmai fölött²⁸ –, a szövetséges hatalmak vezetői látták és mély-ségesen átértékelték, amit a kérdés egyik nagyon is illetékes ismerője, Metternich, már 1832-ben megfogalmazott: „Egy komoly dolog létezik Európában, és ez a dolog a forradalom”.

Sztálin és a proletárforradalom

A Sztálinnak tulajdonított és sokat hangoztatott terjeszkedési politikát és forradalmi terveket ezidáig semmilyen jelentős dokumentum nem bizonyította. Röviden azt lehet mondani, hogy a témának szentelt tengernyi irodalom a szovjetológia főként „logikai” konstrukciókból álló téziseinek gyűjteménye. Amint az a kor kvalifikált történészeinek munkákból kitérő²⁹, a tényekhez legközelebb az áll, hogy a szovjet diktátor nyugati szövetségeseihez idomulva, egy-egy adott helyzetnek megfelelően alakította ki politikáját, legtöbbször reakcióként ez utóbbiak magatartására és kezdeményezéseire. Mindenesetre Sztálinnak 1945 után olyan szándékokat tulajdonítani, mint a „bolsevizálás”, az ennek szinonimájaként használt „szovjetizálás” és a forradalom európai kiterjesztése, ellentmondásoktól terhes feltételezés. E felfogás eleve nem ismeri a Szovjetunióban az 1920-as években lezajlott politikai viták jelentőségét, nem veszi figyelembe a bolsevizmust elpusztító moszkvai pereket, az Internacionale VII. Kongresszusát, majd a Komintern feloszlását, és egyáltalán a „szocializmus egy országban” elvének meghirdetését az 1920-as évek nagy vitáit követően, ami a nemzetközi munkásmozgalmat alapvetően (strukturálisan) az „elárult forradalomból” kinőtt társadalmi rétegek igényeihez és a Szovjetunió nemzeti érdekeihez igazította.

Mivel 1990-nel bezárólag a Szovjetunió és a sztálinizmus története egyetlen „korpuszt”, zárt rendszert képez, nem követjük el a teleológia módszertani hibáját, ha emlékeztetünk arra, hogy Sztálin forradalmi ellenzéke szerint a sztálinizmus „génjében hordozta” a tőkés rendszer visszaállítását; ez volt az 1920-as évek bolsevik vitáinak epicentruma. 1990-nel a kör bezárult, igazolva mintegy a bolsevik ellenzék érveit és előrelátásait. A „menetrend” fogalma tehát,³⁰ még idézőjelben is, nemcsak történelmietlen, de 360 fokos tévedés: ha egyáltalán volt

„menetrend”, azt egyszerre kondícionálta a „dolgok ereje”, s határozta meg az emberi és társadalmi akaratok, illetve véletlenek (röviden: ezek képezik a történelem „nyersanyagát”, és nem az isteni gondviselés szerinti predesztináció); a „célállomás” azonban nem a forradalmi terjeszkedés, hanem a tőkés rendszer restaurációja lett.

Még ha vitathatatlan is Sztálin cinizmusa, helyénvalóbb tehát dokumentált nyilatkozatait és elszólásait idézni. A legismertebb bizonyára a '30-as években egy külföldi vendégnek tett kijelentése, miszerint a világforradalom kirobantása soha sem állt szándékában: „komikus, vagy ha tetszik, tragikomikus félreértésről van szó” – mondotta.³¹ Egy másik alkalom: találkozásukkor, 1944. október 14-én Churchill felvette, hgy a kis európai országok mennyire meg vannak rémülve a bolsevik forradalomtól, s emlékeztetett arra, hogy „1919-1920-ban az egész világ (azaz a tőkés világ) rettegett a világforradalomtól.” Amire Sztálin kapásból azt felelte, hogy „a világ nem fog rettegni. A Szovjetunióknak nem áll szándékában bolsevik forradalmakat csinálni Európában.”³² És a vérbe fojtott (kommunista és nem kommunista) görög ellenállás bizonyította, hogy Sztálin kijelentése távol állt a cinikus hazudozástól. A Moszkvába emigrált francia kommunista párt vezetőjét, Maurice Thorez-t is azért adta ki 1944 decemberében de Gaulle-nak, hogy leszerelje a forradalomba torkolló francia ellenállást, kiváltva a kommunista és nem kommunista ellenállási mozgalmak országos méretű felháborodását. Idézzük még a Titó vezette jugoszláv delegáció 1945 áprilisi látogatását: „Manapság a szocializmus lehetséges még az angol monarchiában is. Sehol nincs szükség forradalomra”,³³ erősítette meg szándékát Sztálin (aki egyébként – minden látszat szerint – temperamentumánál és szeminarista neveltetésénél fogva jobban érezte magát konzervatív és a szeszes italt jól bíró személyek társaságában, mint a világforradalom megszállottaiában).

A moszkvai perekkel szinte egy időben meghirdetett népfrontpolitika nem a forradalmi nemzetköziségre, hanem a szovjet állam védelmére vonatkozott. Jóllehet a III. Internacionálé történetében elretentő példa volt a nacionalista Csang Kaj-sekkel való paktálás – ami a kínai kommunistákat a Kuomintang túszává tette, és 1927-ben legalább félmillió munkás és paraszt legyilkolásával végződött³⁴ –, a sztálinista politika szerint, a Szovjetuniót fenyegető egyre nagyobb veszély miatt el kellett söpörni azokat, akik a legkisebb mértékben is kétségbe vonták a polgári pártokkal való együttműködés helyességét. A népfrontpolitikát „csak új emberekkel lehet[ett] megcsinálni a KMP-ben is”, amint azt Kun Béla biográfusa írja „a vádak tendenciózus csoportosítása” kapcsán.³⁵ Meg kellett tehát tisztítani az Internacionálét a bolsevizmus által „kompromittált” vezetőktől, és előtérbe állítani az új kurzus elfogadására hajlamosakat.

A „moszkovita” magyar kommunista vezetők – Rákosi, Gerő, Révai – „azzal az utasítással jöttek vissza Magyarországra, hogy egy hosszú népi demokratikus korszakra kell berendezkedniük. [...] Erről sokszor beszéltem Révaival, aki elmondta: nagyon meglepte őket ez az egész 1947-es fordulat”, beszélte el Hegedüs András „történelmi jelentőségű” vallomásában.³⁶ Vas Zoltán visszaemlékezései is mutatják, hogy a rendőrség ellenőrzéséhez való ragaszkodást nem a hatalom erőszakos megragadásának valmi titkos szándéka diktálta, hanem az 1919-1920-as fehérterroret idéző fenyegetések okozta félelem:

Mindenütt, ahol eddig a Tiszántúlon jártam, az elvtársak szívére kötöttem, kommunista kötelességükévé tettem: a rendőrség vezetése feltétlenül kommunista kézben legyen. Azzal a tréfás megjegyzéssel indokoltam, amit nagyon is komolyan vettem: bármiként is következzen az új Magyarországon a politikai államforma és ebben a kommuisták szerepe, a mi kezünkben legyen a rendőrség. Nehogy előforduljon bármikor is a jövőben, hogy kommunistákat zárjanak be. Inkább mi az ellenségeinket.³⁷

A sztálini népfrontpolitika szükségszerűen „exportálta” a sztálinizmust, amely magától értetődően érvénybe lépett, mihamarabb a népfrontból polgárháborús rendszer lett. A nyugati kapcsolatokban természetesen megmaradt Sztálin csendőr-szerepének közös nevezője: Churchill jól tudta, miről beszélt, amikor Spellman amerikai bíborosnak kijelentette, hogy „Európa nagy részében egyedül Sztálin képes a rendet fenntartani”.³⁸ De a „játékvezető” és telhetetlen Egyesült Államok nem számíthatott egyszerre Sztálinra mint csendőrré és a romba döntött Szovjetunió újjáépítésének mannájára, azaz a „nyitott kapuk” elvére, kérdésessé téve a rendszer társadalmi-gazdasági alapjait és nemzeti tekintélyét, amelyekért milliók áldozták életüket. Sőt, mi több, a nyugatiak magatartása pszichológiai hálátlanságként hatott, miután Sztálin a forradalmi internacionalizmust – a tőkés világ nagy megkönnyebbülésére – „emléktárgyként” fosszilizálta. Szóval, több tényező magyarázhatja a hidegháború olykor viharos koegzisztenciáját.

Az országban belül a népfront – mint a hatalom békés meghódításának stratégiája – tehát az állandósult válság rendszerének bizonyult. Magyarországon a polgári erők még törekenyebbek voltak, mint a háború előtt, részben a zsidóság üldözése és legyilkolása miatt, akik ezeknek az erőknek jelentős részét képezték. Olyan személyiségek, mint Csécsy Imre, Dabis László, Kende Zsigmond vagy Zsolt Béla szinte légüres térben lézengtek, és jóformán csak magukat képviselték, úgyhogy a kommunisták közvetlenül az archaikus, obskurantista Magyarországgal találták magukat szembe. Egy szovjet jelentés szerint

„a magyarországi katolikus egyház Európa legszervezettebb egyháza. A magyar katolikusok a legfanatikusabbak, s nagyon egységesek. [...] A katolikus egyház komoly erő, amellyel a kommunisták összeütközésbe kerültek, és a kommunista párt egyelőre nem találta meg annak módját, hogyan vegye fel ellenük a harcot.”³⁹ Nem véletlen, hogy a kor két emblématis személyisége Mindszenty és Rákosi volt.

Ami a kommunista pártot illeti, ez – részben a tagtoborzás növelése miatt –, hagyta magát felhígítani a tülekedők, illetve a klerikális, irredentista és antiszemita propagandával megmérgezett proletárság áradatában.

A jóvátétel, amelyből a Szovjetunió helyzetén gavallérosan átsikló szerzők szinte mellékes „technikai” kérdést csinálnak, és amelynek lebonyolításához a Szovjetunióknak politikai stabilitásra és társadalmi békére volt szüksége, nagyban hozzájárult a válság elmélyüléséhez és ahhoz, hogy a munkáspártok bűnbakká váljanak. A népfront mindenestre nem jelenthetett nemzeti egységet, hiszen az ellenfelek mindegyike kifelé nézett: az Egyesült Államoktól, illetve a Szovjetuniótól várták az üdvösséget.

Mindent egybevéve, ha a demokratikus átmenet lehetséges volt a korlátozott szuverenitás időszakában, a békeszerződés után, amikor sorsára kellett hagyni Magyarországot, tarthatatlanná vált: a nyugati hatalmak egyrészt rettegtek a társadalmi mozgalmak terjedésétől, és a megoldást egy *cordon sanitaire*-ben – a vasfüggönyben – látták, másrészt pedig magyarországi érdekeik nem érték volna meg, hogy magukra vállaljanak egy olyan helyzetet, mint amilyen pl. Görögországban uralkodott, és kiváltotta a nyugati közvélemény széles rétegeinek viharos tiltakozását. Így Magyarország különleges helyzete megszűnt, amikor a Szovjetunió, gazdasági és katonai érdekeit szem előtt tartva, beolvasztotta a háború kimenetele által megszabott területi és politikai egységbe.

Mármost ami az ún. szovjetizációt mint politikai berendezkedést illeti, a sztálinista szovjet rendszert, meglátásunk szerint, nem nagyon volt szükség „importálni”, mivel a Szovjetunió helyben talált egy egész sor kelléket a restaurált államrendben és az ország politikai hagyományai-ban: a társadalmi rend büntetőjogi védelmét, a közigazgatást mint a politikai harcok eszközét, a rendőrség terrorista módszereit, a B-listázást, a végrehajtó hatalom túlsúlyát, a „népítéletek” gyakorlatát stb. Mindez inkább reaktiválás mint szovjetizálás volt, rárakódva a megváltozott gazdasági-társadalmi rendre: egyfajta *endogén folyamatosság*, amely már 1945 nyaratól kezdve sodorta magával a demokratikus átmenet ígérétét.

- ¹ Jacques Lévesque – Luc Duhamel: *L'URSS et sa politique internationale de 1917 à nos jours*. Paris, Armand Colin, 1980. 12.
- ² Ivan M. Majszkij: A jövő világ kívánatos alapelveiről (1944). *Külpolitika*, 1996/3-4. 154-184.
- ³ Balogh Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. A fegyverszünetről a békeszerződésig*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1982. 30, 46.
- ⁴ Arthur Funk: *De Yalta à Potsdam. Des illusions à la guerre froide*, Bruxelles. Éditions Complexe, 1995. 151-152.
- ⁵ Jean-François Soulet: *Histoire comparée des Etats communistes de 1945 à nos jours*. Paris, Armand Colin, 1996. 406.
- ⁶ *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945*. Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1995. 21.
- ⁷ Ezt a hagyományt újítja fel Ungváry Krisztián a „menetrend” tematikájával. Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 279-308.
- ⁸ Marco Altherr: Les origines de la guerre froide. Un essai d'historiographie. *Relations internationales*, 1977/9, 69-81. A téziseket újabban összefoglalja Ungváry Krisztián, ou.
- ⁹ Csicsery-Rónai István – Cserenyey Géza: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzűzésára, 1947*. Tanulmány és válogatott dokumentumok. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 24.
- ¹⁰ Fidger Éva – Palasik Mária: Brit jelentés a magyar politikai rendőrségről 1946-ban. In Gyarmati György: *A Történeti Hivatal évkönyve*, 1999. 167-188.; Dobi István: *Vallomás és történelem*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1962. 2. k., 450.
- ¹¹ Feilt István (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2003.; Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon*. Budapest, IKVA, 1995. 67–176.
- ¹² Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében, 1945-1968*. Budapest, Ister Kiadó, 2000. 6.
- ¹³ Pók Attila: Magyarország, 1944. Egy angol katonai kézikönyv története. *História*, 1985/2. 30–31.
- ¹⁴ Szabó Éva – Szűcs László: *Böhm Vilmos válogatott politikai levelei, 1914–1919*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1997. 245.
- ¹⁵ Farkas Gábor: *A megye, a város és a község igazgatása Magyarországon, 1945–1950*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 38.
- ¹⁶ Gáspár Ferenc – Halasi László: *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945-1946*. Budapest Főváros Levéltára, 1975. 81., 90.
- ¹⁷ *Szabad Nép*, 1945. április 11. és Szűcs László: *Dálnoki Miklós Béla kormánynak (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1944. december 23. – 1945. november 15*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997. A k. 291, 16. sz. lábjegyzet.
- ¹⁸ Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok*, 1996/3. 497–568.

- ¹⁹ Vida István, Adalékok az 1946. nyári koalíciós válság történetéhez. *Történelmi Szemle*, 1975/1. 69–70.
- ²⁰ Stewart Steven: *Le grand piège*. Paris, Robert Laffont, 1976. 204.
- ²¹ V. Tugarjev őrnagy jelentése az 1945. november 4-i magyarországi nemzetgyűlési választásokról. In Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944-1948*, Budapest, Századvég, 1994. 77–85.
- ²² Balogh Sándor: *Parlamenti és pártharcok Magyarországon, 1945–1947*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1975. 124, 541.
- ²³ Vas Zoltán: *Betiltott könyvem*. Budapest, Szabad Tér Kiadó, 1990. 43.
- ²⁴ *Moszkvának jelentjük...*, 199.
- ²⁵ Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Kormányának és a fegyverszünet (1944–1945)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 278.
- ²⁶ Milovan Đilas: *Conversations avec Staline*. Paris, Éditions Gallimard, 1971. 153.
- ²⁷ Donáth Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon, 1945–1947*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 61.
- ²⁸ Így Ungváry Krisztián, aki elintézi az 1944–1945-ös magyar társadalmi földrengést a „hatalmi átrendeződés” eufemisztikus fordulatával. I.m. 279.
- ²⁹ V.ö. Krausz Tamás: Hogyan írná át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét? *Századok*, 2014. 148. évf. 1. sz., 201–227. <http://www.szazadok.hu/2014/pdf/2014.pdf>
- ³⁰ Ez Ungváry idézett tanulmányának egyik leitmotivuma.
- ³¹ *Pravda*, 1936. március 5. Idézi Issac Deutscher: *Staline*. Paris, Éditions Gallimard, 1953. 507.
- ³² Jean-Jacques Marie: *Staline*. Paris, Fayard, 2001, 695.
- ³³ M. Đilas, i.m. 152.
- ³⁴ Pierre Broué: *Histoire de l'Internationale communiste, 1919–1943*. Paris, Fayard, 1997. 440.
- ³⁵ Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1979. 378.
- ³⁶ Hegedüs András: *Élet egy eszme árnyékában*. Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1989. 92.
- ³⁷ Vas Zoltán: *Vízontagságos életem*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1980. 689.
- ³⁸ Jean-Jacques Marie, i. m. 702.
- ³⁹ *Moszkvának jelentjük...*, i. m. 214.

Lehetséges volt-e legyőzni a kapitalizmust?

A kelet-közép-európai reformok és a gazdasági növekedés*

Sztálin halála után a szovjet típusú államszocializmusokban – vagy ahogy Kalmár Melinda nagyszabású könyvében nevezi: „szovjet-rendszerű” országokban¹ – két alapvető oka volt annak, hogy szinte mindenhol elkezdtek a fennálló szisztéma modifikálását és ezzel együtt a hivatalos ideológia átgondolását.

Egyfelől, a beruházási javak túlzott termelése és a fogyasztási cikkek termelésének elhanyagolása 1952 végére csőd közeli állapotba juttatta a kelet-közép-európai országokat; a társadalmi elégedetlenség kézzelfoghatóvá vált. E súlyos helyzet azzal fenyegetett, hogy a rendszer stabilitása – a politikai terror és a Szovjetunió támogatása ellenére – veszélybe került. A reformkényszer nem csupán azért alakult ki, mert megváltozott a gondolkodásmód, és a vezetők minden országban elkezdtek előtérbe helyezni a társadalom fogyasztási igényeinek kielégítését, hanem azért is, mert rájöttek, hogy a rendszernek azzal tudnak leginkább társadalmi legitimitációt szerezni, ha a szocializmus felsőbbrendűségéről szóló tétel nem csupán távolba vesző ideológiai maszlagot jelent, hanem a társadalmak saját bőrükön érzik, hogy jobban élnek, mint a háború előtti kapitalizmusban. A súlyos helyzetet a Hruscsov által vezetett csapat már Sztálin halála előtt felismerte. Ha azonban a fenyegető veszély nem lett volna mindenki számára világos, akkor az 1953. május végi plzeňi munkásfelkelés, majd a június 17-én kirobbant kelet-németországi, országos kiterjedésű (nem csupán kelet-berlini) felkelés rámutatott, hogy nincs lehetőség tovább menni az addigi úton. A csehszlovákiai megmozdulásokat a helyi vezetés, a keletnémet felkelést pedig a szovjetek verték le, illetve hasonló magyarországi folyamat beindulását megelőzendő, haladéktalanul

* A cikk a „Reformálható volt-e a szocializmus?” címmel a Politikátörténeti Intézetben, 2015. június 29-én megrendezett konferencián elhangzott előadás tanulmányja bővített változata.

Moszkvába kérték a magyar vezetőket, s azonnali változtatásokat rendeltek el számukra.²

Másfelől, a Sztálin utáni szovjet vezetés felismerte, hogy a megmerevedett struktúrákkal és az addig alkalmazott módszerekkel nem lehetséges a kapitalista világgal folytatott verseny megnyerése. Arra a következtetésre jutottak – és ezt az SZKP KB 1955. júliusi plénumán határozatba is foglalták –, hogy az ipar és a mezőgazdaság modernizálása a tudomány gyakorlati alkalmazásától és a technikai fejlesztésétől várható; hangsúlyozták: az emberiség új tudományos és technikai forradalom küszöbén áll. E felismerésből a hrucsovi vezetés hosszú távú következtetéseket vont le a szocializmus kapitalizmus feletti győzelmére vonatkozóan, de egyúttal elfogadta, hogy a győzelem érdekében – a tudományos-technikai forradalomban rejlő lehetőségek hatékonyabb kiaknázása végett – át kell alakítani „a katonai, gazdasági, politikai, tudományos, kommunikációs, kulturális és környezeti viszonyokat, az egyoldalú és kölcsönös függések rendszerét, s szinte minden szinten az irányítás jellegét.”³ Az új civilizációs kihívásokra adandó helyes válaszok kidolgozása érdekében csehszlovák és szovjet társadalomtudósokból és közgazdászokból álló munkacsoportot állítottak fel, amelynek feladata az volt, hogy írja le a világban tapasztalható valóságot, és szolgáljon útmutatóval a szocializmust építő országok számára. A munkaközösség kiindulópontja nagyon hasonló volt az SZKP 1955-ös határozatában foglaltakhoz: „A világon tapasztalható termelési átalakulások, műszaki újítások és tudományos felfedezések mélysége, gyorsasága azt tanúsítja, hogy korunkban olyan folyamatok mennek végbe, amelyek alapjaiban megváltoztatják a társadalom termelőerőinek hagyományos struktúráját, az emberi élet anyagi alapját, és egyáltalán messze túlhaladnak a civilizáció eddigi vívmányainak határain.”⁴ A Radovan Richta által vezetett csoport azt állította, hogy a tudományos-technikai forradalmat csak a kommunizmus felé haladó társadalom tudja következetesen megvalósítani, és fordítva: „a kommunizmus felé haladó társadalomra nézve kötelező, hogy fokozatosan felszámolja a hagyományos gyári rendszert, túljusson a fejlődés iparosítási modelljén és áttérjen a tudományos-technikai forradalomra”. Persze azt is látták, hogy e társadalmak még nem tartanak itt, s még elképzelhetőnek tartották, hogy a jelenlegi szakaszban „az iparosítási feladatok egész sorát” szükséges megvalósítani.⁵ Az elmélet tehát arra épült, hogy a szocialista – kizsákmányolástól mentes – társadalomban csak fel kell szabadítani a szunnyadó energiákat, a társadalom tagjainak csupán meg kell adni a lehetőséget arra, hogy a saját tehetségét és szorgalmát kibontakoztassa a közösség érdekében, s az emberi innovációs képesség a tervgazdaság segítségével becsatornázható és tudatosan felhasználható. Úgy vélték, a kommunizmus felé haladó társadalomban nem gátolják a tőkés érdekek, hogy az új tudományos kutatási eredmények a társadalom javára legyenek fordíthatók. A refor-

mok anyagi ösztönző rendszerei, az érdekeltség megteremtése éppen ezért kaptak olyan nagy hangsúlyt. Abban hittek, hogy ha anyagilag és erkölcsileg ösztönzik a munkaerőt, akkor a szocialista gazdaság is áttérhet a fejlődés extenzív típusáról az intenzívre.

Az elmélet szerint, a tudományos-technikai forradalomban rejlik végül „a kapitalizmus túlszárnyalására az egyetlen lehetőség. Ennek előfeltétele, hogy a szocializmus céltudatosan erre összpontosítsa technikáját, az érdekek struktúráját, a termelés és fogyasztás észszerű osztásadalmi szervezetét, a tetterős aktivitás ösztönzőit stb.” E versenyben az emberi alkotóerők forrásainak a kapitalizmusban megszokott mérték fölötti felszabadítása jelenti a döntő lépést, a kezdeményezés megragadásának csálhatatlan jelét. Ez lesz a tudományos-technikai forradalmat megkülönböztető döntő jegy a szocializmusban.

Összességében tehát a következőképpen nézett ki a képlet: meg kell teremteni a dolgozók érdekeltségét a termelésben, amit különböző ösztönzőkkel lehet elérni (fizetésekkel és prémiumokkal, az életszínvonal emelésének ígéretével, a fogyasztás növelésével, az egyén alkotóerejének felszabadításával); mindez elősegíti a termelékenység növekedését, a nemzeti jövedelem gyarapodását, majd végül a kapitalizmus utolérését és legyőzését. A folyamat pedig – amellett, hogy magasabb életszínvonalat biztosít – garantálja a rendszer társadalmi legitimációjának megszerzését és ezáltal fenntarthatóságát, egyúttal tehermentesíti a Szovjetuniót egy sor fenntartással összefüggő feladat alól.

A reformok célja tehát mindenhol a következők volt: az érdekeltség megteremtése (anyagi és erkölcsi ösztönzők, fogyasztási lehetőségek növelése) → a tudományos-technikai forradalomra való áttérés (takarékoság, hatékonyság, a munkatermelékenység növelése) → győzelem a globális versenyben (a rendszer stabilizálása, társadalmi legitimáció, hosszú távú fenntarthatóság).

A rendszer első modifikációi

A társadalmi robbanástól való félelem azonban mindenhol azonnali cselekvés követelt meg. Így 1953 nyarán-őszén valamennyi kelet-közép-európai államszocialista országban meghirdették az „új szakasz” politikáját. A változtatásokra Magyarországon egyértelmű szovjet utasításra került sor, Csehszlovákiában a Klement Gottwald halálával és a plzeňi felkeléssel, valamint az erőszakos kollektivizálás és a kitelepítések következtében felmerült szervezési problémák miatt, Lengyelországban pedig a társadalmi robbanás megelőzése érdekében. Mivel Csehszlovákiában az életszínvonal a felkelés ellenére is jóval magasabb volt, mint a másik két vizsgált országban – az egy főre jutó GDP közel kétszerese a magyar-, illetve a lengyelországinak –, valamint Antonín Novotný, Hruscsov támogatásával, viszonylag gyorsan

át tudta venni Gottwald helyét a vezetésben, az „új szakasz” nem járt valódi desztalinizációval, és nem váltott ki vitákat azonnal a gazdaság-irányítás problémáiról. Ezzel szemben Magyarországon már 1954-től, Lengyelországban 1955-től elindult a desztalinizáció, és élénk közgazdaság-elméleti viták bontakoztak ki.⁶ Az „új szakasz” politikája azonban egyik országban sem járt valódi reformokkal, és főképpen nem hasznosították/hasznosíthatták az új közgazdaság-elméleti viták eredményeit, hanem azokat megelőzve, inkább *racionalizálni* próbálták a termelést. Így módon csökkentették a beruházási alapokat a termelőeszközöket gyártó iparban, és növelték a beruházásokat a mezőgazdaságban. Leállították az erőszakos kollektivizálást és a kitelepítéseket, sőt, a vezetés mindhárom országban hozzájárult a gazdaságtalanul működő termelőszövetkezetek feloszlásához is.⁷ Az „új szakasz” politikáját a szükség irányította, nem volt sem elméletileg megalapozva, sem átgondolva, de a változások hozzájárultak ahhoz, hogy ha utólag is, az elméleti szakemberek lefolytassák a szükséges vitákat.

Ebben az időszakban a közgazdasági gondolkodásban elvetettek néhány olyan korábbi értelmezést, amelyek gátolták a szocialista gazdaságban felmerülő problémák valódi okainak megértését és a megfelelő válaszok kidolgozását. Így kidobták azt a korábbi megközelítést, hogy a felmerülő problémák és az észlelt fogyatékoságok olyan külső tényezők miatt merülnek fel, mint az örökölt gazdasági helyzet, a háborús pusztítás következményei, az ellenséges külső környezet, a gazdasági blokád, a szabotázs, a kriminalitás stb. Szintén elvetették azt a hibás megközelítést, hogy egyes társadalmi csoportok – mint például a még létező magántulajdonos parasztság léte – okozza a problémákat. Vagyis a külső ellenségkeresés időszaka lezárult. Fokozatosan számoltak le azokkal a nézetekkel, hogy a problémák okai a rossz szervezésben, a fegyelmezetlenségben, a szervezeti rendszer hibás struktúrájában, vagy éppen a vezető személyek szubjektív hiányosságaiban, illetve a tudati elmaradottságban keresendők. E korábbi megközelítések helyett előtérbe kerültek azok az elméletek, amelyek megpróbálták a fennálló gazdasági rendszert tudományos alapon *megjavítani*, *racionalizálni*, a *termelőkenységet javítani*, valamint az egyes termelőegységeket nagyobb *gazdaságosságra ösztönözni* azért, hogy a *tervmutatók teljesítése lehetséges legyen*.

1954 és 1957 között szinte minden államszocialista országban napirendre került, hogy a létező – a Szovjetunióban még a harmincas években kialakult, majd 1948 után Kelet-Közép-Európába exportált – ún. szovjet modell, a centralizált, részletes tervmutatók alapján, utasítások formájában irányított gazdasági rendszert, mechanizmust valamilyen módon „megjavítsák”. Ennek két alapvető formája kínálkozott. Az egyik szigorúan a tervutasításos rendszer keretein belül akarta racionalizálni az irányító szervek és a vállalatok kapcsolatait, vagyis a felhasználók (fogyasztók) igényeit jobban tükröző mutatószámokat

Összefoglaló táblázat a különböző reformkísérletekről

	Magyarország	Csehszlovákia	Lengyelország
I.	„Új szakasz” 1953–1955 Nagy Imre parlamenti beszéde 1953. 07. 04.	„Új szakasz” 1953–1955 CSKP KB plénum 1953. 09. 4–5.	„Új szakasz” 1953–1955 LEMP KB IX. plénum 1953. 10. 29–30.
II.	Az első átfogó reformtervek 1956/57 Varga István (Közgazdasági Bizottság) A Közgazdasági Bizottság javaslata a kormány gazdasági programjához 1957. 06. 01.	A Kurt Rozsypal-féle reformok 1958/59 Termelő gazdasági egységek (VHJ) létrehozása 1958. 04. 01. Változtatások a tervezés módszerében 1959. 01. 01. Többlépcsős bérreform 1959/61	Az első átfogó reformtervek 1956/57 Czesław Bobrowski (Gazdasági Tanács) A Gazdasági Bizottság tézisei a lengyel népgazdasági modell egyes változtatásainak ügyében 1957. 07. 02.
III.	A Nyers Rezső-féle új gazdasági mechanizmus 1966–1968/72 Az MSZMP KB határozata az új gazdasági mechanizmus irányelveiről 1966. 05. 25–27.	Az Ota Šik-féle reform 1965–1968/69 A CSKP KB határozata a tervszerű népgazdaság-irányítás tökéletesítésének fő irányelveiről és a párt munkájáról 1965. 01. 27–29.	Részleges gazdaság-irányítási reform 1965–1967 A LEMP KB IV. plénumának határozata a népgazdaság tervezési és irányítási rendszerében 1966 és 1970 között végrehajtandó változtatások irányáról 1965. 07. 29. A Jaszczuk-féle reform 1968/69 LEMP KB II. plénumának határozata a szelektív és intenzív gazdaságfejlesztés programjáról és a gazdaságirányítási rendszer részleges reformjáról 1969. 04. 03-04.

akart konstruálni, és ezekhez akarta kötni a gazdasági egységek érdekelttségét. Ezáltal javította volna a munka mennyiségét és minőségét. A másik megközelítés szerint nem elég a központi utasítások körét vagy tartalmát módosítani, hanem meg kell változtatni a szereplők egymáshoz való viszonyát és környezetét, valamint felül kell vizsgálni az egész tervezési, döntéshozatali, kül- és belkereskedelmi rendszert. Tehát magát a mechanizmust kell megváltoztatni.⁸

Az elméleti viták 1956–1957 folyamán hivatalosan is becsatormáztak a pártok által létrehozott bizottságokba, amelyek keretei között már konkrét javaslatokat dolgozhattak ki a szakemberek. Magyarországon és Lengyelországban szinte egyidejűleg ült össze és dolgozta ki javaslatait, illetve téziseit egy-egy gazdasági bizottság.

A magyar Közgazdasági Bizottság 1957. február 26-án ült össze először, és június 1-jén készült el az a dokumentum, amely a Bizottság javaslatait tartalmazta. E javaslat azonban messze nem volt olyan radikális és előremutató, mint azt később állították róla. Romsics Ignác egyik tanulmányában a következőket írja: „Az 1957 tavaszára elkészült ajánlások az addigi irányítási rendszer radikális átalakítását célozták. A koncepció lényeges elemei voltak a *vállalati önállóság biztosítása*, a *közvetlen tervutasítások felváltása gazdasági ösztönzőkkel* és egy *értékarányos új árrendszer*.”⁹ Amellett, hogy a fogalmazás meglehetősen pontatlan, az idézett állítás, a harmadik pontot leszámítva, tényszerűen sem igaz. Ez különösen szembetűnő akkor, ha a Közgazdasági Bizottság „összefoglaló javaslatát” összevetjük a vele párhuzamosan készült lengyelországi Gazdasági Bizottság téziseivel, amely szintén kompromisszum eredménye volt.

A Közgazdasági Bizottság javaslatai nem tartalmaztak valódi decentralizációt sem a tervezésben, sem a beruházások terén. A vállalatok döntési hatásköre meglehetősen szűk körre terjedt volna ki: a beruházási döntéseknek és eszközöknek a központi állami szervek kezében kellett volna maradniuk.¹⁰ Továbbá egyetlen szót sem ejtettek a dokumentum szerzői arról, hogy a gazdaságirányítás intézményi rendszerében bármilyen változtatásra lenne szükség, még csak utalást sem tettek a korábban sokat vitatott intézményi-társadalmi kérdésekre. Szamuely László úgy összegezte, hogy a javaslat nem volt több az akkor ismert tervgazdasági modell racionalizálásánál, lehetőleg „formális tervbontás nélkül”. A javaslat szerint a vállalatok gazdasági érdekelttségének szabályozásával érnék el a központilag kidolgozott tervek maradéktalan és kevesebb zökkenőkkel járó teljesítését.¹¹ A bizottság javaslatait lényegében az 1953–1955 közötti „új szakasz” elméletileg alátámasztott verziójának tekinthetjük.

A valódi decentralizáció követelménye azért sem kerülhetett e dokumentumba, mert az szorosan összefüggött a munkásönkormányzatok, a munkástanácsok kérdésével. A munkás-önigazgatás 1956 végén és 1957 elején még a viták tárgyát képezte, de mivel a munkástanácsok

létükkel és tevékenységükkel a hatalmi harc részeivé váltak, a kádári vezetés inkább leszámolni kívánt velük, mintsem valódi tényezőkké tenni őket a gazdaságban. 1957 tavaszán-nyarán már megindult a felszámolásuk, és ezzel ügyük élesen elvált a mechanizmusreform kérdésétől.¹²

A „vállalati önállóság” e javaslatokban az „önálló elszámolást” jelentette, amire éppen azért volt szükség, hogy az árakat úgy lehessen meghatározni, hogy „a termelői árak egymás közti arányai helyesen tükrözzék a termelés vállalati és társadalmi ráfordításainak arányait.”¹³ A decentralizáció pedig inkább abban jelent meg, hogy a javaslat szerint, meg kellene szüntetni a direkt irányítást az addigi középírányító szervek szintjén, és ezek helyét a trösztöknek és az egyesüléseknek kellene átvenniük, amelyek a vállalatok egy-egy csoportját fognák össze, és közvetlen kapcsolatban állnának a minisztériumokkal. Vagyis létrejött volna egy köztes szint a központ és a vállalatok között. Ez az ötlet sem volt eredeti, mint látni fogjuk, benne volt a lengyel Gazdasági Bizottság téziseiben is, Csehszlovákiában pedig – elsőként – 1958-tól meg is valósították ezt a programot.¹⁴

Lengyelországban egy hónappal később, 1957. július 2-án publikálták a „Gazdasági Tanács tézisei a lengyel gazdasági modell megváltoztatásának egyes irányairól” című dokumentumot.¹⁵ Az újdonságot az jelentette, hogy nem a tervmutató sokaságát és részletességét hangsúlyozta, hanem a *terv gazdasági analízisének elmélyítését*, a termelés megállapításánál pedig a fogyasztási keresletet és a kereslet fejlődésének elemzését helyezte előtérbe. A dokumentum szerint, alaposan elemezni kell az újratermelési folyamatokat, a felhalmozás és a fogyasztás közötti nemzetijövedelem-megoszlást, az egyes gazdasági területek, valamint a régiók közötti arányokat és gazdasági kapcsolatokat; a fogyasztás irányait és a fogyasztási keresletet; a beruházások gazdasági hatékonyságát a leghatékonyabb technikai-gazdasági megoldások szempontjából; az import és az export jövedelmezőségét; az egyes társadalmi csoportok és rétegek közötti nemzetijövedelem-megoszlást; az ország különböző területeinek feltételeit és lehetőségeit; a demográfiai folyamatokat és a foglalkoztatás alakulását; a technikai haladás fő irányait és az ebből következő gazdasági összefüggések dinamikáját.

A tézisek a vállalatigazgatóságoknak nagyobb önállóságot kívántak adni, a gazdasági élet nyitását és demokratizálását javasolták, vagyis – a magyar Közgazdasági Bizottsággal ellentétben – nemcsak a *tervezés decentralizálását* tűzték ki célul, hanem az *intézményi decentralizációt* is: „A központi tervezés módszerei és a gazdasági tevékenység feltételei fejlődésének oda kell vezetnie, hogy a tervezés visszakerüljön a vállalatok saját hatáskörébe. [...] A nemzetgazdaság irányításának demokratizálása *megköveteli a dolgozói kollektívák, a munkástanácsok, a nemzeti tanácsok és a Szejm aktív részvételét*

a *tervek felállításában*". A dokumentum ugyanakkor nem húzott éles határvonalat a beruházók terén sem. Természetesen a centralizált döntések körének e tézisek szerint is inkább a beruházásokra kell kiterjedniük, nem pedig a termelésre, de a dokumentum ezzel együtt hangsúlyozta, hogy a vállalatok „beruházási önállóságát jelentősen növelni kell”, a központi döntéseknél pedig figyelembe kell venni a hatékonyságot. A terv szerint a vállalatok kapjanak teljes szabadságot a felújításra fordított pénzügyi eszközök és az amortizációs leírásokból származó összegek felhasználásában, és a vállalatoknak – a modernizációjuk érdekében – biztosítsanak nagyobb szabadságot hitelek felhasználására.

A tervben meghatározott döntések, a tézisek szerint, csak a nagyberuházásokat érintsék, egy adott *vállalat* értékelésének kritériuma pedig ne a terv végrehajtása, hanem *rentabilitása* legyen. Fontos, hogy a vállalat a népgazdasági tervvel összhangban saját terve alapján termeljen, alapvető célja azonban a társadalom szükségleteinek ellátása kell legyen. A célkitűzéseket elsősorban nem utasításokon keresztül, hanem az *anyag érdekeltség előtérbe helyezésével* érik el: „Szisztematikusan bővíteni kell az ösztönzők alkalmazásának körét és szűkíteni a tervmutatók részletességét” – olvasható a tézisekben.

Összességében, a tézisek a nagyobb önállóságot adnák a vállalatoknak a pénzügyi eszközök felhasználásában, növelnék anyagi érdekeltységüket, nagyobb beleszólást biztosítanának saját terveik kidolgozásába (annyiban nem teljesen szabad kezét, hogy e terveknek összhangban kell lenniük a központi népgazdasági tervvel), és a döntésekben erősítenék a társadalmi részvételt Cserében a vállalatoknak rentábilisnak kell lenniük és a lakosság szükségleteit kell szem előtt tartaniuk.

A tervezet szerint – a magyar Közgazdasági Bizottság javaslataihoz és az 1958/59-es csehszlovák reformokhoz hasonlóan –, a minisztérium és a vállalatok között *létre kell hozni a „magasabb szervezeti egységeket”, egy köztes szintet a központ és a vállalatok között*, ami természetesen nem zárja ki, hogy a minisztériumoknak alárendelve továbbra is legyenek önálló vállalatok. A vállalatok közös egységbe tömörülhetnek különböző elvek alapján: hasonló termelési tevékenység vagy közös exportcélok érdekében. Ezek az egységek közös kutatásokat folytathatnak, laboratóriumokat üzemeltethetnek. Az egységek a *gazdasági önelszámolás alapján* működnek. Tevékenységi körük és centralizáltságuk különböző lehet, függ az adott egység szereplőitől és a konkrét szükségletektől.

A tézisekben fontos szerepet kap az *új árrendszer kidolgozása* is: „Az árak helyes rendszere nélkül lehetetlen a helyes gazdasági számvetés mind központi, mind pedig vállalati szinten.” A helyes árrendszernek a következő elvekre kell épülnie: az áraknak a valóságos gazdasági feltételekre kell épülniük, amelyek az adott termelési szférában létez-

nek. Javasolják, hogy az ár épüljön a társadalmi termelés költségeire; hogy szűnjön meg a termelőeszközök és a fogyasztási cikkek árainak kettős színvonala; hogy a termelőeszközök árait össze kell hangolni a világszintű árakkal; hogy az ármegállapítás vegye figyelembe a kereslet és a kínálat szintjét.

Mint kitűnik, a lengyel tézisek ajánlásai egyértelműbbek és radikálisabbak voltak a magyar javaslatoknál. Ennek okai abban keresendők, hogy Magyarországon a forradalom leverése utáni konszolidációban a decentralizáció veszélyesebben hangzott, mint Lengyelországban, ahol ebben az időszakban a munkástanácsok szerte az országban működtek. Ám végeredményben nem volt jelentősége a különbségeknek, mert *egyik javaslatból sem lett valóság*. A magyar közgazdászok elképzeléseit az MSZMP 1957. június 27–29-én lezajlott országos értekezletén söpörték le az asztalról, a lengyel Gazdasági Bizottság tézisei pedig visszhang nélkül maradtak a vezető körök részéről. Annak ellenére, hogy egyik dokumentum sem akarta felszámolni a szovjet típusú államszocialista rendszert, bár a lengyel elképzelések megvalósítása nagy lépés lehetett volna a jugoszláv típusú, decentralizált piaci szocializmus felé. A magyar reformkísérlet leállításában két döntő momentumot érdemes kiemelni: egyfelől az 1957. márciusi magyar–szovjet csúcstalálkozón Budapest olyan mértékű gazdasági segítséget kapott Moszkvától, ami elegendő volt az életszínvonal látványos emeléséhez és az egyensúly fenntartásához, másfelől döntés született az 1956-os forradalom perben történő elítéléséről, a Nagy Imre-peréről, amelyben a „jugoszláv modell” közvetve-közvetlenül az ellenforradalomhoz vezető revizionizmus példája lett. Varsóban a kérdés nem dőlt el ilyen gyorsan, a Gomułka-vezetésben a konzervatív fordulat csak 1958 tavaszán-nyarán állt be végleg, szoros összefüggésben a jugoszlávok elleni újabb szovjet ideológiai hadjáratokkal és a magyarországi Nagy Imre-perrel.

A kelet-közép-európai szovjet típusú államszocialista rendszerek reformkorlátait azonban szigorúan meghatározta az 1957. novemberi moszkvai tanácskozáson elfogadott ideológiai dokumentum. Ez a má már elfelejtett – vagy rosszul értelmezett – dokumentum kulcsfontosságú annak megértésében, hogy később milyen korlátokkal kellett szembenézniük a kelet-közép-európai kommunista vezetőknek, hogy hol húzódtak a szuverenitás határai, vagyis a későbbi belső reformok meddig és mire terjedhettek ki. Nem véletlen, hogy e dokumentumot éppen a Jugoszláv Kommunista Szövetsége nem írta alá, és az sem, hogy az elfogadását megelőző vitában a lengyel párt első titkára, Władysław Gomułka tette a legtöbb módosító javaslatot – sikertelenül.

Az elfogadott nyilatkozat az 1956. október 30-án kiadott szovjet kormánynyilatkozat¹⁶ részleges visszavonását és ideológiai bebetonozását jelentette, amikor is a szocialista országok kölcsönös viszonyaiban a teljes egyenjogúság, a területi sérthetetlenség, az állami függetlenség

és szuverenitás tiszteletben tartását és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvét kiegészítették a „kölcsonös testvéri segítség” kitételrel, amelyben „tevélegesen nyilvánulnak meg a szocialista internacionalizmus elvei.” E megfogalmazás már a későbbi „Breznyev-doktrína” lényegét tartalmazza, nevezetesen: ahol meggyengül a szocialista rend, ott a többi szocialista ország „testvéri segítséget” nyújthat. A későbbi reformok szempontjából azonban nem ez a legfontosabb tétel, hanem a szocialista építés sarkalatos kérdéseiről szóló megállapítás. A nyilatkozat kijelentette, hogy „a szocialista forradalom és a szocialista építés egy sor olyan fő törvényszerűségeen alapul, amely jellemző a szocializmus útjára lépő minden országra. Ezek a törvényszerűségek mindenütt érvényesülnek – a nemzeti sajátosságok és hagyományok azon nagy, történelmileg kialakult különbözősége mellett is, amelyet feltétlen számításba kell venni”. Ez az ideológiai sarokpont egészen a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójáig kötelező jelleggel bírt. A félreértelmezések abból adódnak, hogy sokszor úgy idézik e mondatokat, mintha arról lenne szó, hogy itt a Szovjetunió elismerte volna a szocializmus különböző nemzeti variánsait. Erről szó sincs. A dokumentum egyértelműen kijelenti, hogy *törvényszerűségek mindenütt érvényesülnek*, még a nemzeti keretek között is. Mi több, a törvényszerűségeket részletesen felsorolja, míg a nemzeti sajátosságokról sem itt, sem később egyetlen hivatalos ideológiai dokumentumban sem esik szó. Ugyanakkor azt leszögezi, hogy „a nemzeti sajátosságok ürügyével való eltérés a szocialista forradalomról és a szocialista építésről szóló általános marxista-leninista alapelvektől szintén feltétlenül árt a szocializmus ügyének”. Megjegyzendő, hogy „általános marxista-leninista alapelvek” ebben az időben még a Sztálin által kidolgozott tételeket jelentette, hiszen halála óta egyetlen szovjet vezető sem állt elő új elméleti értelmezéssel. A törvényszerűségek is ezt tükrözik, amelyek között gazdasági szempontból kiemelten fontos, hogy rögzítik a termelőeszközök társadalmi (állami) tulajdonát, a kollektivizált mezőgazdaságot és a népgazdaság tervszerű fejlesztését. Hogy még egyértelműbb legyen az ideológiai állásfoglalás, elfogadták azt a tételt is, hogy „a fő veszély a revizionizmus”.¹⁷

A magyar és a lengyel reformbizottságok javaslatai saját országaikban nem kerültek megvalósításra, ugyanakkor Csehszlovákiában lényegében a lengyel tézisekkel rokonságot mutató reformelképzeléseket valósítottak meg el. A reformok Kurt Rozsypal pénzügyminiszter nevéhez fűződtek, és alapvetően három alapvető lépésből álltak össze. Elsőként 1958. április 1-jén létrehozták az ún. *Termelő Gazdasági Egységeket (Virobní Hospodářský Jednotek, VHJ)*. A kormányzat célja az volt, hogy egy köztes szint beépítésével decentralizálják és egyszerűsítsék a célkitűzések végrehajtását. A VHJ-reformot azonban – ahogy a magyarországi trösztösítést – nem tekinthetjük valódi mélyreható változtatásnak, inkább arról volt szó, hogy egy harmadik

szintet építettek be a hierarchia piramisába a minisztériumok és a vállalatok közé, amellyel a tervgazdálkodás rendszerében meglévő ellentmondásokat szerették volna kiküszöbölni.¹⁸ A reform második lépését a központi és a vállalati tervezés módszereiben 1959. január 1-jén bevezetett jelentős változtatások jelentették. Célja a vállalatok érdekeltségének megteremtése és az egyéni ösztönzők bevezetése volt. A program aláhúzta a tervezés fontosságát, de azt éppen ellenkezőleg értette, mint korábban. Lényege: hosszú távú előrejelzéseket és terveket kell készíteni, amelyek alapján a vállalatok elkészítik konkrét termelési terveiket. E hosszú távú tervek nem kötelező feladatokat jelentenek, hanem – a társadalom és a gazdaság számára – természeti előrejelzéseket, illetve a gazdasági fejlődés hosszú távú trendjeire, a tudományos és technológiai fejlődésre és annak következményeire vonatkozó mélyebb elemzéseket. A reform utolsó lépését az 1959 és 1961 között több lépcsőben átalakított új bértábla, valamint a differenciálás és a prémiumok új rendszere jelentette.¹⁹

Látható, hogy Csehszlovákiában a lengyel Gazdasági Bizottság 1957-es téziseinek fő irányvonalát ültették át a gyakorlatba. Azonban hamarosan kiderült, hogy ezek a reformok nem elegendők még a jó kiindulási alappal rendelkező Csehszlovákiában sem: nem lett nagyobb ütemű sem a munkatermelékenység, sem a nemzeti jövedelem növekedése. Hozzá kell tenni, hogy a csehszlovák pártvezetés nem volt következetesen reformpárti. Még életbe sem lépett a reform minden részlete, már 1959–1960 fordulójától újabb központosításokat hajtottak végre a közigazgatásban, az irányítási rendszerben, valamint beindult a mezőgazdaság kollektivizálásának utolsó hulláma is. 1960 nyarán a CSKP országos pártértekezletén pedig – a kelet-közép-európai országok közül elsőként – bejelentették, hogy Csehszlovákiában lerakták a szocializmus alapjait, és határozatot hoztak a magasan fejlett szocialista társadalom megteremtéséről azzal a céllal, hogy előkészítsék a kommunizmusba való átmenetet.²⁰

A Rozsypal-féle reformokat végül 1961-ben leállították. Ennek okát három tényezőben látom. Egyrészt a CSKP vezetése nem volt eltökélten reformpárti, sőt ebben az időszakban még inkább a régi sztálinisták voltak többségben a vezetésben, a pártapparátusban és a vállalati irányításban is. Emellett a Rozsypal-féle reformok nem voltak kellően átgondolva és megfelelően kidolgozva sem. Másfelől a nemzetközi életben újra a hidegháború jelei erősödtek. Az SZKP 1959-es XXI. kongresszusán ráadásul újra nagyszabású programot fogadtak el. Elhatározták, hogy 1970-ig el kell érni az Egyesült Államok egy főre eső termelési értékét! Két és fél évvel később, 1961. október 17–31. között az SZKP XXII. kongresszusán pedig – minden gazdasági nehézség ellenére – Hruscsov még tovább emelte a tétet: a párt új programja 1980-ra a kommunista társadalom felépítését tűzte ki célul. Az irreális tervek elfogadása között 1960 novemberében került

sor a kommunista és munkáspárok újabb moszkvai tanácskozására, ahol – akárcsak 1957-ben – ismét kötelező érvényű ideológiai dokumentumot fogadtak el.

Az elfogadott nyilatkozat a valóságtól teljesen elrugaszkodott értékelést adott a nyugati világ fejlődési lehetőségeiről. Megállapították, hogy „közeleg az idő, amikor a szocializmus a világ ipari és mezőgazdasági termelésében is első helyre nyomul. A kapitalizmus vereséget fog szenvedni az emberi tevékenység döntő területén – az anyagi termelésben. [...] A kapitalista világrendszer átthatja a hanyatlás és bomlás mélyreható folyamata.”²¹ A szocialista világrendszerre vonatkozóan pedig leszögezték, hogy az a fejlődés új szakaszába lépett, és ebből vonták le az általános következtéseket, amelyek ha lehet, az 1957-es állásfoglaláshoz képest még inkább szigorították az egyes országok szuverenitását. A szocialista fejlődés általános törvényszerűségei közé egyértelműbb formulákat „vettek be”: „a tervszerű, arányos fejlődés törvényének következetes alkalmazását a szocialista építésben”, „a kollektív tapasztalok tanulmányozását” vagy az „együtműködés és testvéri kölcsönös segítségnyújtás továbbfejlesztését”. A nyilatkozat a feladatot is kiadta minden hatalmon lévő kommunista pártnak: a legrövidebb időn belül szárnyalják túl „a kapitalista világrendszer az ipar és a mezőgazdaság *abszolút termelése tekintetében*”, majd „a gazdaságilag fejlettebb kapitalista országokat az *egy főre jutó termelés és az életszínvonal területén*”. Ehhez pedig „a népgazdaság vezetési módszereinek állandó *tökéletesítésére*, tudományosan megalapozott *szocialista gazdálkodásra* van szükség; a szakadatlan technikai haladás alapján a *munkatermelékenység maximális emelésére*; a *tervgazdálkodásra*; azoknak a lenini elveknek a következetes érvényesítésére, amelyek megkövetelik az anyagi érdekeltség alkalmazását, a társadalom javát szolgáló munka erkölcsi ösztönzésének sokoldalú fejlesztését – a tömegek politikai öntudatának erősítése útján; szükség van továbbá a *munka és a fogyasztás mértékének ellenőrzésére*.”²² Ezzel a tétellel Moszkvában gyakorlatilag ki is jelölték a gazdasági reformok hatókörét és mélységét. A biztonság kedvéért még azt is elfogadták, hogy „valamennyi szocialista ország, mint szeme fényét, őrzi a szocialista tábor egységét”, ami azt jelentette, hogy nem becsülhetők túl a „nemzeti sajátosságok”, egyetlen párt sem folytathat olyan politikát, ami „kárt okozhat a szocializmusnak”. A dokumentum nem elhanyagolható része az, amelyik a nemzetközi helyzetet és a „békés egymás mellett élés” doktrínáját értelmezi. Eszerint ugyanis továbbra is két rendszer él egymás mellett: a „békés egymás mellett élés a szocializmus és a kapitalizmus közötti osztályharc formája”. Ez a harc pedig megköveteli a szocialista tábor belső egységét, sorainak szorosabbra zárását.

Igaza van Kalmár Melindának, hogy az SZKP XX., XXI. és XXII. kongresszusának határozatait együtt kell értelmezni. Ehhez hozzá-

tehetjük, hogy az 1957-es és 1960-as moszkvai tanácskozásokon elfogadott nyilatkozatokat is. Így rajzolódik ki az a keretrendszer, amely szigorúan meghatározta a kelet-közép-európai szocialista országok mozgásterét. E dokumentumokból általában a desztalinizációs vonásokat emelik ki, miközben az elemzők nem fektetnek hangsúlyt arra, hogy emellett a kétségkívül igen fontos szál mellett egy másik, legalább ilyen fontos vonulatot tartalmaztak. Ez pedig a szocialista rendszeren belüli útkeresések határköveinek letétele, az egység megteremtésének igénye bizonyos belső differenciálódás engedélyezésével. Kalmár szerint, *integrációs emancipációról* volt szó, vagyis „olyan táguló jogkörökről, amelyek ugyanakkor részei egy differenciáltabb, de átfogóbb integrációs modell kialakulásának”.²³ Ez lényegében igaznak látszik, bár a „táguló jogkörök” igen erősen levert határkövekkel voltak körberakva. A reformokat gyakorlatilag leszűkítették a tervgazdaságon belüli maximális növekedés elérését szolgáló műveletekké. A szovjettől eltérő rendszerre való áttérés szóba sem jöhetett, hiszen mind az 1957-es, mind az 1960-as ideológiai alapvetésben keményen elítélték a „nemzetközi opportunizmus jugoszláv válfaját, amely a mai revizionisták »elméleteinek« tömény kifejezője”, s azzal vádolták a jugoszláv vezetőket, hogy „aknamunkát folytatnak a szocialista tábor és a kommunista világmozgalom ellen”. A Szovjetunió egyszerűen nem engedhette meg, hogy a jugoszláv modell valós alternatíva legyen, és – a kínaiakkal való szakítás után – Európában is megbomoljon a szocialista tábor. Az 1960-es nyilatkozat ki is mondta: „szükséges a kommunista világmozgalom tömörítése minden erővel”.

Ezen állásfoglalásokat később sem vonták vissza, annál is kevésbé, mert bár a moszkvai hozzáállás néhány éven belül sokat változott a gazdasági reformok ügyében, a hatvanas évek végén megismert „Brezsnyev-doktrína” – vagy a magyar reformok leállítása háttérben meghúzódó birodalmi politikai szándékok – alapjai már itt világosan megtalálhatók.

A valódi reformok időszaka

Az imént tárgyalt ideológiai állásfoglalások és nagyszabású gazdasági célok ellenére, a hatvanas évek elején, 1962–1963 táján a gazdaságirányítási rendszer átalakításának útkeresései mégis minden országban megindultak, beleértve a Szovjetuniót is. E változásnak ismét megvoltak az általános külső és minden egyes országban a belső okai. A külső impulzus, mint mindig, most is a Szovjetunióból érkezett. A már említett 1961-es SZKP kongresszus az irreális gazdasági célkitűzések mellett elfogadott olyan határozatokat is, amelyek elősegítették a szabadabb gondolkodást. E kongresszus indította el a desztalinizáció második, végső hullámát, aminek hatása minden szocialista országban

érezhető volt: 1963-ig, több szakaszban, mindenhol amnesztiát hirdettek a politikailag elítéltek számára. Csehszlovákiában ekkor engedték szabadon Gustav Husákot és más kommunista vezetőket, akik az ötvenes években meghozott koncepciós perek alapján még mindig börtönben ültek. Bizottságok alakultak a sztálinizmus áldozatainak rehabilitálására. 1962-ben Magyarországon sor került Rákosi Mátyás és Gerő Ernő kizárására a pártból. Szintén kívülről érkező impulzusnak tekinthető a nemzetközi kapcsolatokban beállt újabb enyhülés is. A kubai rakétaválság megoldása, Kennedy amerikai elnök és Hruscsov bécsi találkozója, majd a berlini fal felépítése után nyugodtabb periódus következett. Mindenki úgy látta akkor, hogy a szuperhatalmak elmentek a falig, összeütközésre nem került sor, most már enyhébb időszak következik.²⁴

A változtatásra való igény belső okai természetesen mind Csehszlovákiában, mind Magyarországon gazdasági tényezőkre vezethetők vissza. Nálunk még érzékelhető volt a növekedés, de már csak a belső és külső egyensúlyhiány fokozódó halmozódása mellett. Az extenzív gazdálkodás kimerült, a további növekedést csupán más területekről való elvonással vagy külföldi hitelek segítségével lehetett biztosítani.²⁵ Csehszlovákiában szintén kimerültek az extenzív növekedés lehetőségei. Ezt az országot különösen sújtotta a megromlott szovjet–kínai viszony miatt Kínába irányuló export jelentős visszaesése is. Az exportcsökkenés a beruházások visszafogásával járt (ráadásul romlottak az arányok: egyre több beruházás kellett ugyanakkora nemzeti jövedelem növekedés eléréséhez), és ennek következtében 1963-ban – a háború óta először – csökkent a csehszlovák nemzeti jövedelem. Mind Csehszlovákiában, mind Magyarországon elapadtak a munkaerő-utánpótlás forrásai: a kollektivizálás befejezése után immár nem állt rendelkezésre vidéken felszabaduló munkaerő, amit – Lengyelországgal ellentétben – a természetes szaporulat sem pótol.

Végül, de nem utolsó sorban fontos momentum volt, hogy 1962. szeptember 9-én a *Pravdá*ban megjelent Jevszej Liberman „*Terv, nyereség, prémium*” című cikke. A cikk nem elméleti tartalma miatt volt fontos – hiszen Liberman semmi olyan új gondolatot nem írt le, amit már jóval korábban ne vitáltak volna meg széles körben lengyel és magyar közgazdászok –, hanem politikailag volt jelentős. Először történt ugyanis, hogy egy szovjet közgazdász a *Pravdá*ban arra szólított fel, töröljék el a vállalatok számára készített részletes tervmutatókat. Liberman szerint, a vállalatok számára mindössze két dolgot kell előírni: a választék szerinti termékvolement és a szállítási határidők tervét. Minden más mutatót csak a népgazdasági tanácsok számára kell meghatározni, ám ezeket nem kell lebontani vállalati szintre, mert a vállalatoknak teljes egészében önállóan kell kidolgozniuk a végleges termelékenységi, létszám- és munkabér-, önköltségi, felhalmozási, beruházási és műszaki fejlesztési terveket. Liberman terv-decent-

ralizációja mellett nagy hangsúlyt helyezett az ösztönzési formákra, a nyereségérdekeltség megteremtésére. Ugyanakkor e tekintetben már régen meghaladott nézeteket elevenített fel: azt javasolta, hogy a vállalati kollektívák jutalmazásának mértékét a jövedelmezőség elért színvonalától függő skálák határozzák meg. Liberman elképzelései ráadásul centralizált rendszert feltételeztek, hiszen központi hatáskörben tartotta volna az árak kialakítását (vagyis az áru- és pénzviszonyok nála meg sem jelentek), a pénzügyeket, a költségvetést, a számvitelt, a nagy beruházásokat (hogy mit sorolt ide, nem fejtette ki), végül pedig a termelés, az elosztás és a fogyasztás szférájában az összes érték- és munkaügyi mutató, valamint a növekedési ütem és arányok főbb természetes mutatóinak meghatározását (azaz az értéktörvény felhasználása fel sem merült).²⁶

A kedvező politikai helyzet, valamint a romló gazdasági mutatók minden szocialista országot arra sarkalltak, hogy nekilássanak az irányítási rendszer „megjavításának”, amitől a termelékenység növelését és a társadalmi igények jobb kielégítését várták. E tanulmányban nem mutathatjuk be részletesen az elméleti közgondolkodás minden résztvevőjét és azok gondolatait, csupán azokat említhetjük meg, akik végül olyan koncepciót dolgoztak ki, amely részben vagy egészben megvalósulhatott a gyakorlatban.

A centralizált és a decentralizált irányítási modellek működési mechanizmusait Libermannál sokkal alaposabban és pontosabban dolgozta ki a lengyel Włodzimierz Brus. Brus a rendszer centralizáltságát vagy éppen decentralizáltságát csupán a „formának” tekintette. Az általa „konstruált” modellek adják a formát, amelyek mindegyike, véleménye szerint, működőképes lehet, ez azonban csak részben függ a formától, sokkal inkább a mechanizmus „tartalmának” függvénye. A tartalmat pedig inkább az adja meg, hogy milyen elvek működtetik a gazdaságot, hogy azt a tervelőírások milyen mértékben szabályozzák, illetve mennyiben támaszkodik a piaci törvényekre. Brus egyébként a decentralizált forma és a piaci mechanizmusok alkalmazása mellett foglalt állást, de szabályozott keretek között: „a piaci mechanizmusokat tudatosan és szabályozott keretek között fel kell használni”. Tehát nem amellett érvelt, amit később leegyszerűsítve állítottak, hogy a terv és a piac egyvelege eredményezne egy működő rendszert, hanem amellett szállt síkra, hogy az értéktörvényt és a piaci mechanizmusokat tudatosan (!) kell a tervgazdaság szolgálatába állítani. Érvelésének alapja pedig azon alapult, hogy a kialakult „szocialista gazdaságban” továbbra is léteznek piaci mechanizmusok, azok nem hogy nem szűntek meg, hanem a mezőgazdasági fogalmat még az állam és a termelők között is éppen ilyen mechanizmusok irányítják, sőt, még két állami vállalat között is lehetséges piaci kapcsolat. Fontos, hogy Brus az „önálló elszámolás” és a „piaci mechanizmusok” között különbséget tett. Amikor az *áru-pénz formák alapvető, aktív eszközei az erőforrá-*

sok elosztásának, azt a piaci mechanizmus szocialista gazdaságban való alkalmazásának nevezi. Állítása szerint, az „önálló elszámolás” nem szünteti meg az erőforrások tervszerű elosztása módszereinek közvetlen, utasításokon alapuló jellegét, annak ellenére, hogy az összekapcsolódik az áru–pénz kategóriák specifikus használatával. Az „önálló elszámolás” tehát a centralizált modell intézménye. A „piaci mechanizmus” bevezetése viszont azt jelenti, hogy az erőforrások tervszerű elosztását az autonóm gazdasági egységek döntéseinek közvetett befolyásolásán, a döntési alternatívák megfelelő alakításán keresztül érik el.²⁷ Ez a különbségtétel azért fontos, mert gyakran az „önálló elszámolás” (*hozraszcsoť*) bevezetését azonosították a decentralizálással. A Liberman-cikkből is hasonló olvasható ki, bár ő nem beszél még decentralizálásról sem.

A csehszlovák Ota Šik továbblépett a Brus által megkezdett úton. Először is elutasította azt a sztálini nézetet – amely még Brusnál is fellelhető – hogy a szocialista gazdaságban meglévő árutermelést és árucserét a tulajdonviszonyokból vezessék le. Šik szerint nem a szövetkezeti (és magán-) tulajdon léte a kizárólagos oka az áruterelésnek és árucserének, hanem az a szocialista termelés „szükséges, immanens formája”, és létének feltételeit, indokait keresni kell. Az „önálló elszámolás” sem lehet egyszerű nyilvántartási eszköz; lényege, hogy „minden vállalat árujának eladásakor valóban a tényleges értéket realizálja, s ebből feltétlenül fedezni tudja a legfontosabb újratermelési ráfordításokat, főként a dolgozók munkabérért”.²⁸

Šik továbblépett Brus gondolatainak a centralizált rendszer megítélésével kapcsolatban is. Egységes irányítási rendszerről beszélt, amelyben nagyobb szerepet kapnak az alsóbb szinten meghozott döntések és a *dolgozók aktív részvétele* a döntések meghozatalában. Ő ezt nevezi demokratizmusnak. Ezzel szorosán összefügg az a fontos megállapítása, hogy a valódi érdekeltséget nem lehet csupán politikai és erkölcsi ösztönzőkkel megteremteni, hanem „csak a szocialista áru- és pénzviszonyok által létrehozott anyagi ösztönzők lehetnek az ösztönzés alapvető eszközei”.²⁹

Šik munkájának újszerűsége abban ragadható meg, hogy leírta, hogy nézne ki egy decentralizált döntéseken alapuló, az áru- és pénzviszonyok alapján működő szocialista rendszer. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy mitől volt „szocialista” az elképzelés. Erre a felvetésre két választ adhatunk. Egyfelől, Šik rendszerében működik a „szocialista elsajátítás”, ami azt jelentette, hogy „a tervszerűen irányított árak és a tervezett elosztási folyamatok segítségével létrehozott és realizált érték (a bruttó jövedelem) egy részét a vállalatoktól elvonják a központi vagy egyéb vállalatok feletti szinten képzett társadalmi alapok javára”. Másrészt a vállalatok nem tulajdonosai a realizált értékeknek, csupán viszonylag önálló döntési funkciójuk van ennek tervszerű létrehozásában, realizálásában, elosztásában és felhasználásában.”³⁰ Ez az

elképzelés olyan decentralizált államszocializmus képét festette meg, amelyben – miként Brus fogalmazott – „az áru–pénz formák alapvető, aktív eszközei az erőforrások elosztásának”, viszont nincsenek egymással szemben álló tökések érdekek, és valamint a társadalmi érdekeket biztosítja a „szocialista elsajátítás”. Egy ilyen rendszer megvalósítása elméletileg lehetségesnek tűnt még a szovjet táboron belül is, nem kérdőjelezte meg a fennálló tulajdonviszonyokat és nem vetett fel politikai reformokat.

Amikor 1963-ban mind Prágában, mind Budapesten létrehozták az első olyan gazdasági bizottságokat, amelyek feladata a szocialista gazdaságirányítás „megjavítása” a növekedés és a társadalmi igények jobb kielégítésének biztosítása céljával, valamennyi a fenti elvek alapján kezdett dolgozni. A magyar bizottságot Nyers Rezső,³¹ a csehszlovákokot Ota Šik vezetésére bízták.

A munka Csehszlovákiában folyt gyorsabban, és már 1964. október 20-án (hat nappal Nyikita Hruscsov leváltása után) közzé tették „A tervszerű népgazdaság-irányítás alapelveinek tökéletesítése” címet viselő dokumentumot, majd a CSKP Központi Bizottságának 1965. január 27–29-i ülése elfogadta „A tervszerű népgazdaság-irányítás tökéletesítésének fő irányelveiről és a párt munkájáról” szóló határozatot. Magyarországon az 1965. november 18–20-án ülésező MSZMP KB fogadta el a gazdaságirányítási rendszer reformjára vonatkozó irányelveket, majd 1966. május 26–27-én határozatot fogadott el a gazdasági mechanizmus reformjáról. Néhány nappal később, május 31-én kezdődött a CSKP XIII. kongresszusa, ahol végleges formában is elfogadták Ota Šik reformjavaslatait. Az MSZMP pedig november végén tartotta IX. kongresszusát, ahol a Nyers-féle reform is jóváhagyást kapott. Mindkét kongresszuson felszólalt Leonyid Brezsnyev is. Eközben Lengyelországban – bizottságok előkészítő munkája nélkül – 1965. július végén a LEMP KB IV. plénuma határozatot hozott a népgazdaság tervezési és irányítási rendszerében 1966 és 1970 között végrehajtandó változtatások irányáról.³²

Anélkül, hogy minden egyes rendelkezést részletesen bemutatnánk, csak néhány, a gazdasági teljesítmény és a szocializmus szempontjából kulcsfontosságú momentumra hívjuk fel a figyelmet, majd megnézzük, milyen eredményeket produkáltak ezek az országok az egész „reformperiódusban”. Az értékeléssel kapcsolatban egy alapvető tény fontos előre kiemelni. Az elfogadott határozatokban és más kiegészítő rendeletekben foglaltak egyik országban sem valósultak meg maradéktalanul, ráadásul Csehszlovákiában az 1968. augusztus 20-i katonai intervenció véget is vetett a reformok korának, Ota Šik maga is emigrációba kényszerült.³³ A lengyel változtatások eleve nem is nevezhetők reformoknak, inkább csak „racionalizálásnak”, „ésszerűsítésnek”, hiszen alapvetően nem érintették a korábbi működési mechanizmusokat. Valódi reformokról, amiknek volt bizonyos kifizési

idejük, csak Magyarországon beszélhetünk, de a nemzetközi környezet megváltozása miatt az is eleve óriási deficittel indult.

Mind a csehszlovák, mind a magyar reformok a társadalmi szervezés és a szocialista áru- és pénzviszonyok szerves összekapcsolására törekedtek, bővítették a vállalatok hatáskörét és felelősségét, és előmozdították a dolgozók és a vállalatok dolgozóinak kezdeményezéseit. A változtatások nem csupán az irányítást érintették, hanem végrehajtották az árreformot, és mélyreható változásokat rendeltek el az export és a külkereskedelem terén is. Célként tűzték ki a tudományos-technikai fejlesztést, a modernizációt és a világgazdasági rendszerbe való visszaintegrálódást. Végül pedig, az állami tulajdon primátusa mellett, elismerték a többszektörű gazdaságot.

Ugyanakkor néhány alapvető területen nem történt radikális változás. Így a beruházási döntések meghozatalát és finanszírozásukat túlnyomórészt központi hatáskörben hagyták. Az egyszerű újratermelést a vállalatokra bízta, de a bővített újratermelés továbbra is az állam kezében maradt. Nem változtattak a hagyományos társadalmi és politikai intézményrendszeren, vagyis a politikai reformok elmaradtak. A gazdaságpolitikai célok, a fejlesztési stratégia felülvizsgálata még csak mérlegelés tárgya sem lehetett. Szamuely László már 1986-ban felhívta a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy nem csupán az 1956 előtti autarkia, hanem a későbbi KGST-autarkia megvalósítása, azaz a KGST-piac kielégítése is olyan gazdaságpolitikát kívánt meg, amelynek célja nem a „világpiaci versenynek kitett, korszerű, műszakilag szüntelenül fejlesztendő termékek gyártása” volt, hanem „a nagy tömegű, hosszú időre változatlan összetételű vagy konstrukciójú, nem túl szigorú minőségi követelményeknek megfelelő termékek növelése”.³⁴ Ez a gyakorlati kényszer pedig élesen szemben állt a tudományos-technikai forradalomban rejlő lehetőségek kihasználásával, de még a vállalati kollektívák és dolgozók érdekeltségének megteremtésével is, és összességében fékezte a gazdasági növekedést. Amikor Magyarországon Jánossy Ferenc *„Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja”* című tanulmányában³⁵ új gazdaságpolitikai koncepció kidolgozását javasolta, mivel az extenzív, mennyiségű jellegű, autark gazdaság az elmaradottságot konzerválja, igaza volt. Ugyanakkor a reformpárti magyar miniszterelnök, Fock Jenő sem értette a felvetést, úgy értelmezte, mint a rendszer politikai elmarasztalását. A hetvenes évek makro adatai viszont azt mutatják, hogy alapvető jelentőségű lett volna a gazdaságpolitikai célokat és a fejlesztési stratégiát átgondolni, de ezt a kérdést már nem magyar vagy csehszlovák, hanem KGST-szinten kellett volna megoldani.

A legnehezebb feladat a mérőszámokkal alátámasztható értékelés. Annak ellenére, hogy a reformperiódus fő kérdése az „önálló elszámolás” volt, vagyis, hogy a központ és a vállalatok is valóságos képet kapjanak a termelés és a munkaerő költségeiről, valamint a készárúk áráról, nagyon nehéz mai mértékegységekkel bármit is mondani a szocialista rendszer gazdasági teljesítményéről. Annál is inkább, mert „a szocialista gazdaságban” nem a „gazdasági növekedés” volt a hivatalosan meghirdetett gazdaságpolitikai cél, hanem a „társadalom igényeinek széleskörű kielégítése”. Természetesen e célok összefüggenek, ezért is mutatkozik a jelenleg ismert legjobb megoldásnak az adatok vásárlóerő-paritáson számított összehasonlítása³⁶. Ennek lényege, hogy egy közös valutában megállapítják az előállított áruk és szolgáltatások értékét, azaz „újraárazzák” őket. Ezek az utólagos számítások azért is hasznosak, mert a szocialista gazdaságban nem számítottak hivatalosan GDP-t, így azok nem is vethetők össze, ráadásul a hivatalos adatok sokszor nem fedték a valóságot. Több próbálkozás után jelenleg a legmegbízhatóbb forrásnak a holland közgazdász professzor, Angus Maddison számításait tartják. Maddison adatait Magyarországon először Tomka Béla használta fel, majd Romsics Ignác és Rainer M. János is átvette őket.³⁷ Tomka – Maddison adatai alapján – így összegzi a tárgyalt korszakot: „A gazdaságirányítás és a gazdasági rendszer ellentmondásai hosszabb távon is fennmaradtak, de az 1950-es évek közepét követő szakaszban a rugalmasabb központosított irányítás mellett egy ideig viszonylag jelentős gazdasági fejlődést sikerült elérni. Azonban a hatvanas évek közepén a növekedés több országban lelassult. Az 1970-es évek során a világgazdasági tendenciáknak megfelelően, illetve azon túl is tovább mérséklődött a növekedés Kelet-Közép-Európában.”³⁸ Ugyanezen adatokat elemezve, Romsics³⁹ és Rainer⁴⁰ azt állítja, hogy a hatvanas évek reformkísérleteinek nem volt semmilyen hatásuk a növekedésre, hiszen egyfelől más – nem reformer országok, mint pl. Románia vagy mérsékelt változtatásokkal élő országok, mint pl. Lengyelország – is Csehszlovákiához és Magyarországhoz hasonló növekedést tudtak felmutatni, másrészt ez idő alatt a kelet-közép-európai régió leszakadt a nyugat-európai centrum országoktól.

Globálisan nézve az országokat és az adatokat, ezek az állítások igaznak tűnhetnek, ám Maddison adatait kissé differenciáltan kezelve,⁴¹ már más kép bontakozik ki előttünk. Először is nézzük Kelet és Nyugat, azaz a „szocialista országok” és a „centrum kapitalista országok” összevetésében az eredményeket. A „leszakadás” kérdését érdemes hosszabb távon vizsgálni. Maddison egyik tanulmányában azt állítja, hogy 1000 és 1820 között a vásárlóerő-paritáson számolt egy főre jutó GDP az egész világon extenzív módon növekedett,

vagyis a népességszaporulattal összhangban. Ebben a periódusban nem volt látványos különbség a Nyugat (*West*) és a világ többi része (*Rest*) között. Igaz ugyan, hogy a Nyugat háromszorosára, a többi térség pedig csak egynegyedével növelte GDP-jét, de mindezt nyolc évszázad alatt. A holland közgazdász 1820-ra teszi a választóvonalat: ettől kezdve napjainkig a Nyugat meghuszonhatszorozta(!) az egy főre jutó GDP-jét, miközben a *Rest* csak nyolcszoros növekedést tudott elérni.⁴² Vagyis mire a második világháború véget ért – amely egyébként Kelet-Európában és a Szovjetunióban okozta a legnagyobb emberi és anyagi pusztítást –, a leszakadás már történelmi tény volt. Korszakunk szempontjából az igazi érdekességet az 1950 utáni nyugat-európai és amerikai fejlődés adja, ezzel kellett ugyanis versenyezni a *szocialista tervgazdaságoknak* egy súlyos háborús pusztítás után, ráadásul a világgazdasági vérkeringésből kiszakítva. Maddison az 1950 és 1973 közötti időszakot Nyugat-Európa „aranykora” névvel illette, mivel számításai szerint ebben a 23 évben a nyugat-európai egy főre jutó GDP évi 4%-kal nőtt. Ez háromszor olyan gyors növekedés volt, mint bármelyik korábbi fejlődési szakaszban. Hogy még objektívabb összehasonlítást végezhessünk, a mellékelt grafikonokon csak azokat a „centrumországokat” vettük be az összehasonlításba, amelyek Marshall segélyben részesültek, így kihagytuk Svédországot és Svájcot, mivel őket nem érte háborús pusztítás, és GDP-adataik mindvégig a nyugati-európai gazdaságok közül is magasan kiemelkedtek.

E torzító hatások nélkül azt láthatjuk, hogy 1950 és 1961 között Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország egy főre jutó GDP-átlaga 2809 dollárról 4169 dollárra (48 százalékos növekedés), míg a nyugat-európai centrum országok egy főre jutó GDP átlaga 5226 dollárról 7560 dollárra (44 százalékos növekedés) emelkedett (lásd: 3. grafikon). A lengyel és a csehszlovák gazdaság nagyjából azonos időben, 1961–1963 között, a magyar egy kicsit később, 1964–65-ben torpant meg: az első két említett országban csökkent is a GDP, utóbbinál stagnált (lásd: 1. és 2. grafikon). Éppen ekkor indultak meg a reformbizottságok munkálatai is. A szovjet gazdaság pedig többször is megtorpant: előbb 1958–1959-ben, majd 1962–1963-ban.

1963-tól mindhárom ország újra növekedési pályára áll, így összevethetjük az 1963 és 1973 közötti fejlődési ütemeket. Az adatokból látszik, hogy ebben a periódusban Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország egy főre jutó GDP-átlaga 4280 dollárról 5992 dollárra (40 százalékos növekedés), a nyugat-európai centrum országoké pedig 8021 dollárról 11352 dollárra (41,5 százalékos növekedés) emelkedett. Összességében is elhanyagolható a különbség: 1953 és 1973 között a centrum országok 117 százalékos növekedést, míg a három tárgyalt kelet-közép-európai gazdaság „csak” 113 százalékos növekedés tudott produkálni.

A csehszlovák és a magyar reformokat több szakaszban, 1968/69-ben, illetve 1972/74-ben a szovjet vezetés leállította, mi több, elbukott a KGST-integrációs reform terve is. 1973-ban kirobbant az újabb világgazdasági válság, aminek következtében jelentősen megnöttek az energiaárak. A válság gyorsan begyűrűzött a „szocialista táborba” is, onnantól kezdve egyértelmű a további leszakadás. Maddison adatai alapján azonban világos, hogy az a három szocialista ország, amely a háború előtt gazdaságilag és kulturálisan is leginkább integráns része volt Nyugat-Európának – bár annak félperifériájaként –, nem-hogy nem szakadtak le a Sztálin halála utáni húsz éves periódusban az „aranykorát” élő centrumkapitalizmustól, hanem az első extenzív időszakban nagyobb, majd az extenzív lehetőségek kimerülése utáni útkereső időszakban alacsonyabb növekedést produkáltak. Az egész időszakot tekintve is minimális távolodás következett be a Nyugattól. A tervgazdaságra épülő államszocializmus tehát húsz éven keresztül hasonló növekedést tudott felmutatni, mint a nyugati centrumkapitalizmus országai.

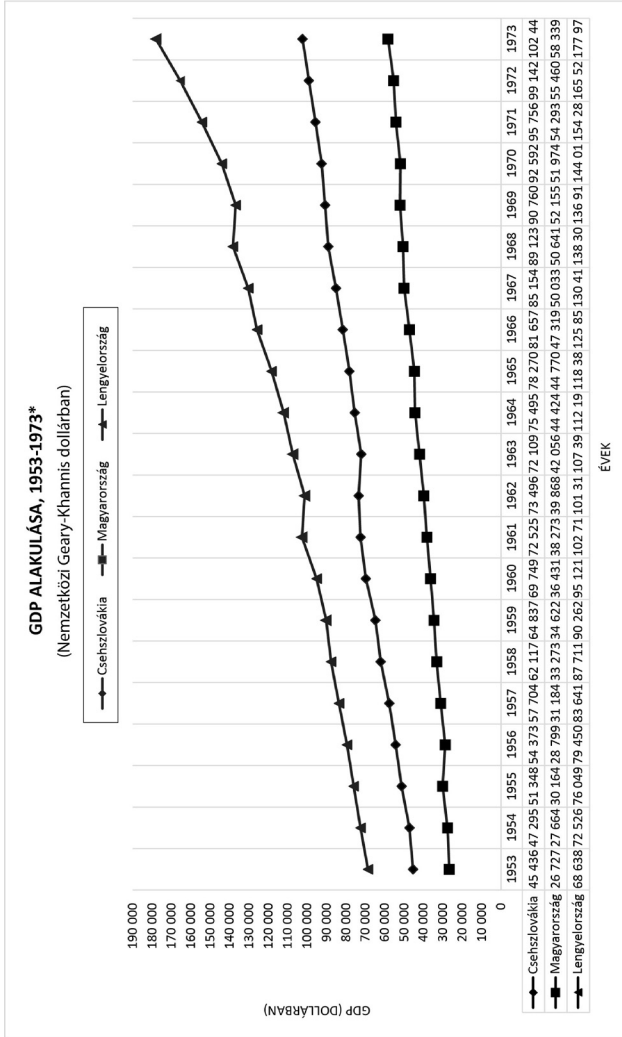
A másik kérdésre, hogy előnyt jelentettek-e a reformok vagy sem, nem ilyen egyszerű a válasz. Az adatsorokból látható, hogy az egyes országok megtorpanásai és fellendülései egyfelől függték az adott ország belpolitikai eseményeitől, illetve az adott ország külgazdasági függéseitől. Magyarországon 1955/56-ban látható GDP-csökkenés, amelynek társadalmi következményeit az 1956-os forradalomban figyelhetjük meg. Csehszlovákiában az 1962/63-as csökkenést a reformok és a desztalinizáció követte, ugyanakkor a válságban szerepet játszottak külgazdasági faktorok is (mint pl. a kínai piac elvesztése). Lengyelországban a vissza-visszatérő mélyhullámok okait a népességrobbanásban is kereshetjük. Míg Csehszlovákiában a tárgyalt 20 év alatt 13,45%-os, Magyarországon 8,6%-os volt népességnövekedés, addig Lengyelországban 27,1%-os népességrobbanásnak lehettünk tanúi. Húsz év alatt 7,11 millió fővel növekedett Lengyelország lakossága, ami átlagosan évi több mint 350 ezer embert jelentett, és ennek következményei már a hatvanas évek elején jelentkeztek a munkaerőpiacon. A lengyel vezetés – többek között – ezért sem hajtotta végre a mezőgazdaság szövetkezetesítését, és leginkább a nagyipari beruházásokat forszírozta. Az ok egyszerű volt: biztosítani kellett ennek a hatalmas embertömegnek a munkahelyet és a lakást. Lengyelország egy főre jutó GDP-je 1969 után azért ugrott meg látványosan, mert a LEMP KB elfogadta Bolesław Jaszczuk „szelektív és intenzív gazdaságfejlesztési programját”, amely – a népességrobbanásra tekintettel – főképpen újabb nagyberuházásokat jelentett.⁴³ A program kiemelt 55 ipari komplexumot, amelyek prioritást élveztek a beruházások terén.⁴⁴

Végeredményben nem lehet tehát kijelenteni, hogy a reformoknak ne lett volna különösebb hatásuk a gazdasági növekedésre és az

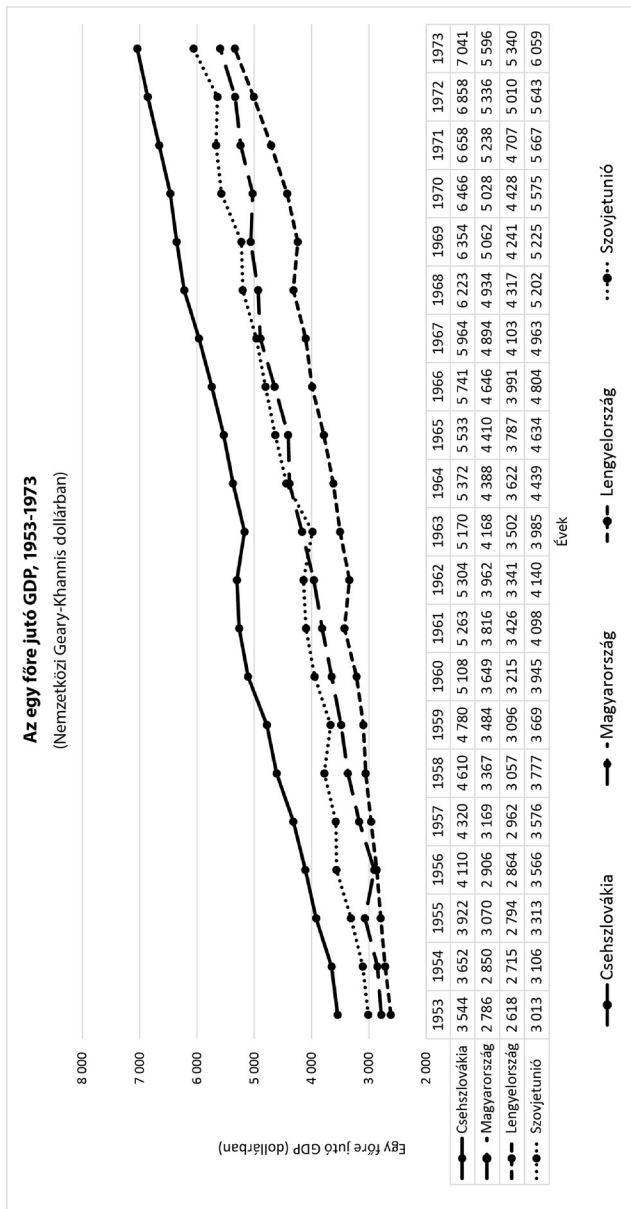
életszínvonalra. Ha a szocialista tervgazdaság nem is tudta ledolgozni a centrummal szemben évszázadok alatt felhalmozott a hátrányt, a versenyt tartani tudta. A reformokra szükség volt, hiszen meg kellett állítani a negatív tendenciákat. Lengyelországban a reformok hiánya vagy átgondolatlansága nem igazolja, hogy a lengyel vezetők helyesebb utat jártak: 1970-ben, 1976-ban, majd 1980/81-ben is társadalmi robbanáshoz vezetett a rossz gazdaságpolitika.⁴⁵

Természetesen további kutatásokat igényel, hogy melyik ország milyen mértékben kapott közvetlen vagy közvetett módon anyagi segítséget (segélyt, kölcsönt, hitelt) a Szovjetuniótól, hogy milyen mértékben terhelték az adott gazdaságot a KGST-piac kötelezettségei, hogyan alakult a bel- és külkereskedelmi mérleg, milyen mértékben sikerült a technológiai újításokat a gazdaság immanens részévé tenni, hiszen ezek mind-mind befolyásolták az adott ország GDP-adatait. Másfelől érdemes a növekedés „társadalmi árát” is felmérni: mennyiben járult hozzá ez a gazdaságpolitika a társadalmi igények kielégítéséhez, illetve mennyit követelt a társadalomtól. Harmadrészt vizsgálható, hogy az államszocializmusban végrehajtott reformok az adott keretek között – a kívülről ráerőszakolt ideológiai és politikai korlátok között – mennyiben jelentettek több vagy kevesebb szocializmust, mennyiben felelt meg a rendszer a saját maga által felállított ideológiai céloknak.

1. grafikon

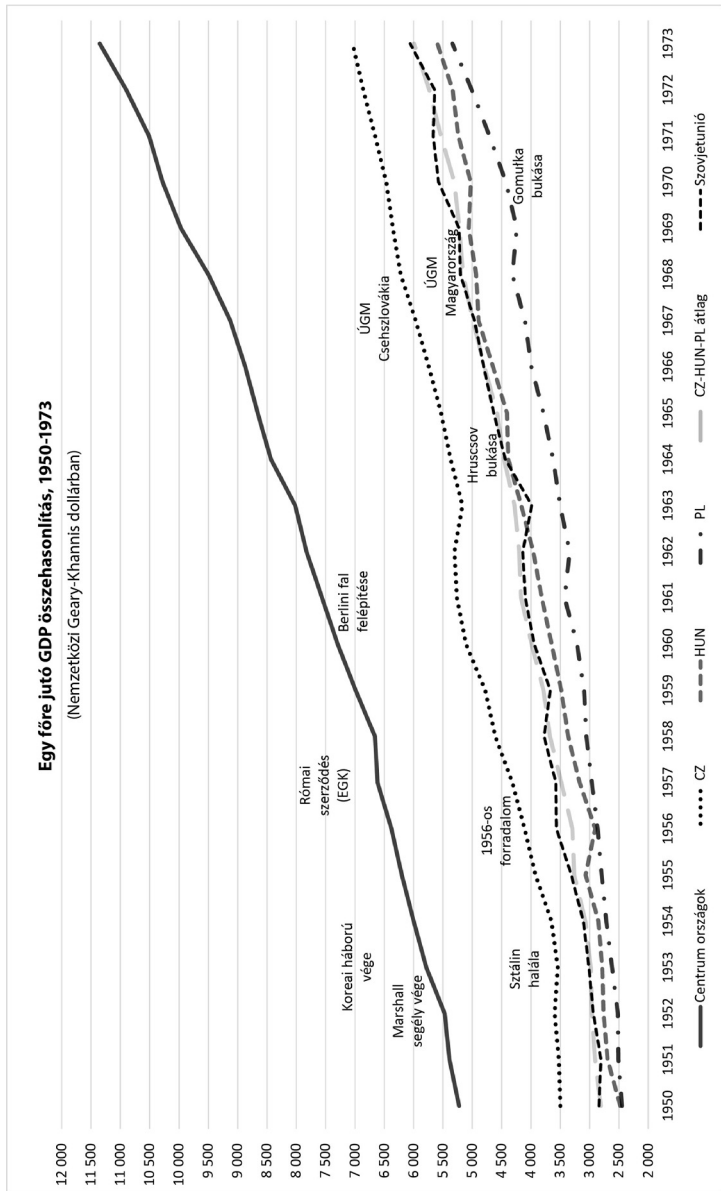
* A Geary-Khamis-dollár olyan hipotetikus valuta, amelynek számításakor a nyersanyagárak alakulását és az egyes országok valutáinak az Egyesült Államok dollárhoz viszonyított vásárlóerő-paritása alakulását veszik figyelembe. (A szerk.)

2. grafikon

Egy főre jutó GDP összehasonlítás, 1950-1973

(Nemzetközi Geary-Khannis dollárban)

3. grafikon

- ¹ Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Budapest, Osiris Kiadó, 2014.
- ² A keletnémet lázadásról lásd: Christian F. Ostermann – Malcolm Byrne (eds.) *Uprising in East Germany, 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upheaval Behind the Iron Curtain...* Budapest, Central European University Press, 2001. A plzeňi felkelésről lásd: Jiří Pernes: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století.* Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008. A magyar eseményekről: Kalmár: i. m. 90–105.
- ³ Kalmár Melinda ebből a gondolatból fejti ki az egész szovjetrendszer történetét, a tudományos-technikai forradalomhoz való alkalmazkodási kényszerben látja a szovjet politika mindenkori lényegét. Lásd: Kalmár: i. m.
- ⁴ Radovan Richta és munkaközössége (szerk.): *Válaszúton a civilizáció. A tudományos technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968, 19.
- ⁵ Uo. 47.
- ⁶ Lengyelországban meglehetősen „liberális” hangulat alakult ki, így először számos addig tiltott nyugati marxista műveit adták ki lengyel nyelven, mint pl. Dobb, Sweezy, Baran, Bettelheim vagy Napoleoni, és az ő műveik alapján tanították a kapitalizmus gazdaságpolitikáját. Majd ezután sorra kiadták Rosa Luxemburg, Rudolf Hilferding és Karl Kautsky, Antonio Labriola vagy Antonio Gramsci műveit is. Ezzel együtt sor került számos ún. polgári közgazdász megjelentetésére is, mint Keynes, Robinson, Myrdal, Schumpeter stb. Ugyanakkor Carr, Davis, Alec Nove vagy a trockisták, mint Deutscher művei, illetve Hayek és Friedman továbbra is tiltólistán maradtak. A magyar vitákról lásd: Földes György: Egyszerűsítés, mechanizmus és iparirányítás, 1953–1956. *Párttörténeti Közlemények*, 1984. 2. sz. 72–108.
- ⁷ A lengyel és a csehszlovák téveszesítés problémáiról lásd: Mitrovits Miklós: A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények; illetve uő: Csehszlovákia: egy „sikeres” kollektivizálás története. In Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrákban.* Budapest, MTA BTK TTI, 2015. 335–348, 357–366.
- ⁸ Szamuely László (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása 1954–1978.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. 11–12.
- ⁹ Romsics Ignác: Gazdasági reformok a Kádár-korban. In uő: *Történelem, történetírás, hagyomány.* Budapest, Osiris Kiadó, 2008, 114.
- ¹⁰ Erre már Szamuely László 1986-ban felhívta a figyelmet, lásd: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése...*, i. m. 29.
- ¹¹ Uo. 30.
- ¹² Lásd: Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés, 1956–1965.* Budapest, Magvető Kiadó, 1983, 58–61.
- ¹³ Lásd: A Közgazdasági Bizottság összefoglaló javaslata a kormány gazdasági programnyilatkozatához, 1957. június 1. Idézi: Berend, i. m. 65–68. Részletet közöl: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése...*, i. m. 257–263.
- ¹⁴ Ilyen próbálkozások már a Szovjetunióban is voltak. 1929-ben a vállalatok felett létrehozták az ún. egyesületeket (*objegyinyenija*), amelyek felügyeleti hatóságokként működtek. 1934-ben szüntették meg őket.

- ¹⁵ Tezy Rady Ekonomicznej w sprawie niektórych kierunków zmian modelu gospodarczego polski. *Życie Gospodarcze*, 1957. június 2. 1–2.
- ¹⁶ Lásd: Vjacseszlav Szereda – Rainer M. János (szerk.): *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 200–202.
- ¹⁷ Lásd: A szocialista országok kommunista és munkáspártjainak nyilatkozata (1957. november 16.). In *A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977, 19–30.
- ¹⁸ Ezzel szemben a neo-institutionalista elemzés azt emelte ki, hogy a VHJ-k létrehozása éppenséggel a rendszer decentralizálásának, s egyben a csehszlovák tradícióknak jobban megfelelő munkaszervezési formák visszahozatalának kísérlete volt. E vállalatcsoportok helyi hálózatot kezdenek kialakítani, hogy hozzáférjenek az erőforrásokhoz, és megvédjék magukat a tervegazdálkodás diszfunkciótól. A VHJ-k és a helyi hatalmi központok lassanként felőrölték a központ hatalmát, s egyre nagyobb döntési hatalomhoz jutottak a termelés fölött. Lásd még Valentina Fava: Taylorizmus és szocializmus. A Škoda gépkocsigyártás esete (1945–1963). *Eszmélet*, 86. sz. (2010. nyár), 48–69.
- ¹⁹ Zdislav Šulc: *Stručné dějiny ekonomických reform v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno, Doplněk, 1998, 25–26.
- ²⁰ Lásd: *Csehszlovákia Kommunista Pártjának országos konferenciája, 1960. július 5. – július 7-ig*. Bratislava, Nova mysl, 1960.
- ²¹ A dokumentumot lásd: A békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a szocializmusért. A kommunista és munkáspártok nyilatkozata (1960. november). In *A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai...*, i.m. 31–62.
- ²² Uo. 39.
- ²³ Kalmár, i. m. 84.
- ²⁴ Érdemes megjegyezni, hogy az MSZMP VIII. kongresszusán 1962-ben Kádár János maga beszélt a különböző társadalmi rendszerű országok együttműködésének szükségességéről, gazdasági értelemben egyfajta „nyugati nyitást” hirdetett meg. Lásd: *A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963.
- ²⁵ Lásd: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése...*, i.m. 38.
- ²⁶ J. Liberman: Plan, pribil, premija. *Pravda*, 1962. szeptember 9. Magyarul: J. Liberman: Terv, nyereség, prémium. In Dr. Szamuely László (összeáll. és szerk.): *Vita a gazdaságirányítási rendszerről a Szovjetunióban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 13–21.
- ²⁷ Włodzimierz Brus: *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. Magyarul: *A szocialista gazdaság működésének általános problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 158–160.
- ²⁸ Ota Šik két könyvben fejtette ki nézeteit. 1962-ben jelent meg a *Közgazdaság, érdekek, politika* (Ekonomika, zájmy, politika), majd 1965-ben *A szocialista áruviszonyok* (K problematice socialistických zbožních vztahů) című műve. Utóbbi magyarul is megjelent: Ota Šik: *A szocialista áruviszonyok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.
- ²⁹ Uo. 200.
- ³⁰ Uo. 221.
- ³¹ Nyers Rezső reformmal kapcsolatos írásait lásd: Nyers Rezső: *Útkeresés – reformok*. Budapest, Magvető Kiadó.

- ³² *Trybuna Ludu*, 1965. július 29.
- ³³ Véleményem szerint, a Varsói Szerződés csapatainak katonai intervencióját nem a gazdasági reformok radikális volta váltotta ki, illetve „csak ezért” nem került volna sor a katonai fellépésre. Sokkal inkább azért került rá sor, mert a CSKP kezéből kicsúsztak a politikai és társadalmi folyamatok, a vezetés nem volt képes befolyásolni az eseményeket.
- ³⁴ *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése...*, i. m. 53.
- ³⁵ A teljes tanulmányt lásd: *Közgazdasági Szemle*, 1969. 7–8. sz. 806–829.
- ³⁶ Purchasing Power Parity, PPP
- ³⁷ Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2009; Romsics, i.m., Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó, 2011.
- ³⁸ Tomka, i. m. 260.
- ³⁹ Romsics, i. m. 122.
- ⁴⁰ Rainer, i. m. 192.
- ⁴¹ Maddison adatai megtalálhatók: Maddison Project <http://www.ggd.c.net/maddison/maddison-project/home.htm> (letöltés: 2015. augusztus 26.).
- ⁴² Az egyenlőtlen fejlődés elmélete, illetve a világrendszer-iskola jól ismeri ennek okait. Maga Maddison is felsorolja a legfontosabbakat, lásd: Angus Maddison: *The West and the Rest in the World Economy: 1000–2030. Maddisonian and Malthusian interpretations*. Lásd: http://s3.amazonaws.com/zanran_storage/eaepe2008.eco.uniroma3.it/ContentPages/2495484014.pdf (letöltés: 2015. augusztus 26.).
- ⁴³ Ezért nincs értelme a szimpla számok összehasonlításának, ha nem látjuk mögötte a tartalmat. Rainer M. János idézett művében azzal igazolja, hogy a magyar reformok 1968 után nem hoztak jelentős növekedést, hogy összeveti az 1968 és 1979 közötti lengyel és magyar adatokat. Eszerint Lengyelország ebben az évtizedben 10%-kal nagyobb GDP-növekedést ért el, csak éppen arra nincs utalás, hogy ez növekedés a hetvenes évek nyugati hitelből finanszírozott elavult nagyipari beruházásainak volt köszönhető, amely a lengyel gazdaságot csődbe vitte. Lásd: Rainer, i.m. 192.
- ⁴⁴ Az egész Gomułka-korszak alatt a közgazdászok legfőbb problémáját az jelentette, hogy miképpen lehetne az exportképesnek gondolt vegyipart és gépipart fejleszteni, ha nincs hozzá elég tőke. A szükséges tőkét pedig csak nyersanyag exportból lehetett megszerezni, vagyis még inkább a bányászati és a kohászati beruházásokat kellett növelni, hogy nőhessen a kivitel. Így viszont nem jutott kapacitás másra. A KGST is nyersanyag-kitermelésre „ítélte” Lengyelországot, ami ellen a vezetés többször tiltakozott. Lásd: Wojciech Morawski: *Dzieje gospodarki Polski*. Warszawa, Difin, 2010, 262–276.
- ⁴⁵ Oscar Lange lengyel közgazdászprofesszor az 1960-as évek elején még hitt abban, hogy a szocialista gazdaságnak van esélye utolérni a Nyugat fejlett gazdaságait. Halála előtt 1965-ben már azon a véleményen volt, hogy a lengyel gazdaság stagnálását szociológiai faktorok okozzák, és a gazdaság fellendüléséhez csak kívülről jöhet ösztönző. Lásd: Tadeusz Kowalik: *Economics – Poland*. In: *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. Eds.: Max Kaase – Vera Sparschuh. Bonn/Berlin–Budapest, Social Science Information Centre (IZ) / Collegium Budapest, 2002, 139.

A kultúra reformja – a reform kultúrája*

1967-ben Magyarországon 4714 kötetet adtak ki 47,8 millió példányban, 21255 települési könyvtárnak 2,2 millió olvasója volt (a meginduló olvasásszociológiai vizsgálatok alapján a felnőttek negyede volt rendszeres könyvfogyasztó, míg 60%-uk legalább alkalmanként könyvet vett a kezébe), a moziknak 96,7 millió, a színházaknak 6,12 millió közönségük volt, és 6,05 millióan fordultak meg múzeumban.¹ Ha a száraz adatok mögé nézünk: 1967-ben került a magyar közönség elé Tennessee Williams: *Macska a forró bádogtetőn*, Edward Albee: *Nem félünk a farkastól*, Arthur Miller: *A bűnbeesés után* és Peter Weiss: *A vizsgálat* című drámája. Williams bő egy évtizedes, Albee 5-6 éves, utóbbiak viszont az ősbemutatóhoz képest csak 2-3 év késéssel. Az oslói Norske Teater eredeti nyelvén adta elő Ibsen *Nóráját*, miközben játszották Georges Feydou, Marcel Mithois, Ben Hecht és Charles MacArthur könnyed bohózatait is. De műsorra kerültek Illyés Gyula, Németh László, Kodolányi János drámái is, akiknek könyvei is megjelentek. Az 1956-os szerepvállalásáért elítélt Déry Tibornak már negyedik és ötödik regényét adták ki szabadulása után. Eörsi István visszatérhetett az *Élet és Irodalom*hoz, miközben Bibó István a KSH könyvtárában dolgozott, az 1951-ben félreállított Hamvas Béla pedig 13 évig tartó vidéki raktárosi munka után nyugdíjas éveit töltötte, és írásai csak további másfél évtized múltán kezdtek megjelenni.

A közel százmillió mozinéző 173 új film közül választhatott: 25(!) magyar film (köztük a *Csend és kiáltás* Jancsó Miklóstól, *A tízezer nap* Kósa Ferencről) mellett 30 szovjet, 19 francia, 15-15 csehszlovák és olasz, 13 keletnémet, 11-11 lengyel és amerikai film tűnt fel a kínálatban. Cannes-ban, ahol Jancsó a zsűriben ült, Kósa Ferenc filmje, a *Tízezer nap* a legjobb rendezés díját kapta. A hazai képzőművészetet a *Stúdió '67* tárlata mutatta be. Az anyagból az avantgárd irányzatok követőinek legtöbb képét kivetették, köztük Altorjai Sándorét, akinek a *Süllyedjek felfelé* című hatalmas festményét a stampos cenzúra csak letakartatta, de nem szállította el, így aki akarta, beleshetett a ponyva alá. Ám Budapesten kiállították az életidegen absztraktból ősi

* A tanulmány az OTKA (PD 109103) és a Bólyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült; egyúttal a „Reformálható volt-e a szocializmus?” címmel a Politikatörténeti Intézetben, 2015. június 29-én megrendezett konferencián elhangzott előadás írásos változata.

realistává „emelt” Henry Moore szobrait, illetve Pablo Picasso minden korábnál teljesebb gyűjteményét. 1967-ben már nem lehetett kultúráról beszélni a televízió nélkül, amelynek előfizetői létszáma átlépte az egymilliót. A tévét szidták és dicsérték, félték és nagy reményeket fűztek hozzá.² Évente közel 50 színházi előadást közvetített, de a nézők otthonukban követhették az Illésék „bojcottálta” táncdalfesztivált és az első pol-beat fesztivál döntőjét, majd ősszel elektromos háztartási eszközök bekapcsolásával majdnem egy millióan szavaztak a *Ripporter keresztetik* vetélkedő résztvevőire.

A fentiek csak töredezett képét adják az 1960-as évek második felét jellemző kulturális folyamatoknak – többet villantanak fel a tűrésből, mint a tiltásból. Egy olyan időszakot idéznek, amikor a politikai hatalom és a kultúra képviselői között megvolt a párbeszéd lehetősége, hiszen a szocializmus még sokak szemében reális alternatívának számított. Olyan időszakot, amikor kódolva volt a konfliktus, ami adott esetben tiltást és felelősségre vonást eredményezett, az adminisztratív beavatkozások mindennapi gyakorlatának kiszámíthatatlanságaival és kiszűrőségeivel s már az alkotás folyamatába beépült fékekkel. Hiszen a kultúrpolitika továbbra sem hitt a korlátlan művészi szabadságban. A kultúrpolitika egyszerre volt emancipatorikus, és vetette el a kultúra emancipálását. Egyenlősítő, mert csökkenteni akarta – utópikus távlatokban meg akarta szüntetni – a társadalmon belüli kulturális különbségeket, ennek érdekében pozitívan és negatívan diszkriminált, olcsó kulturális szolgáltatásokat biztosított, és a tömegigénynél magasabban igyekezett meghúzni a minimális nívót, hogy az alul lévőket felemelje.³ Ám egyenlőség-ellenes is volt, mert a politika, a hatalmi kérdés elsőbbségét vallotta, s igazoltnak látta azt, hogy ideológiai alapon emeljen fel és taszítson ki irányzatokat és alkotásokat. Mindehhez pedig – változó mértékben és arányban – a rendelkezésére álló hatalmi eszközöket is felhasználta.

Ilyen közegben lépett életbe 1968. január 1-jén a gazdasági reform. A reform kifejezés összenőtt a gazdasági útkereséssel; nyelvezete oly mértékben közgazdasági jellegű volt, hogy a kulturális élet szereplőivel is szabályozókkal, árakkal, elvonásokkal, ösztönző juttatásokkal, prémiumfeltételekkel kommunikált. Azonban nem rendezte át a kultúrpolitikai elveket, nem ígért és nem hozott reformértékű átalakulást ezen a területen. Jelen tanulmány a reform perspektívájából tekinti át a kultúrát: mit jelentett számára az 1968-as reform, illetve beszélhetünk-e egyáltalán a kultúra reformjáról és reformálhatóságáról az államszocializmusban? A tanulmány visszatekint az 1968 előtti évekre, és hangsúlyozza, hogy a kulturális szférában végbement tartalmi változások nem tekinthetők 1968 közvetlen előzményének, illetve 1968 azoknak nem szerves folytatása. Magát a kultúra fogalmát sem a legszélesebb értelemben használjuk. Mindenekelőtt a *művészetpolitikát* és a *közművelődést* érintő változásokat tekintjük át; a tanulmány keretei nem

teszik lehetővé, hogy a vizsgálatba az oktatás – ahol voltak reformnak nevezett, illetve reformértékű változtatások és reformkísérletek – vagy a tudomány területét is bevonjuk.

Az 1968-as reformok és a kultúra

A gazdasági reform újfajta, hatékonyabb működésmódot, szemléletet célt meg, amit a kulturális szféra irányításában védekező alapállással fogadtak. Az MSZMP IX. kongresszusa 1966 végén leszögezte: „a kultúra nálunk nem kereskedelmi, hanem ideológiai kérdés”. Vagyis a kulturális szféra gazdálkodásában bevezetendő új szabályozás nem jelentheti a kultúrpolitikai célok feladását vagy háttérbe szorítását. S ami a kongresszusi határozatok ugyanilyen fontos üzenete volt, azt ígérte az értelmiségnek: nem kerül sor a kultúra piacosítására, a „kultúrmunkások” nem lesznek kitéve piaci versenynek.⁴

A reformok kulturális vetületét a *KB Gazdaságpolitikai*, illetve *Agitációs és Propaganda Osztálya* együttes ülésén hagyták jóvá 1967 májusában.⁵ A koncepció bizonyos szempontból szembement a gazdasági reform elveivel, bár kereste azt is, hogyan lehetne gazdaságosabban és hatékonyabban működtetni a kulturális intézményeket. Egyrészt olyan szféráról volt szó, ahol az ár nem jelezhetette a minőséget: alapvető cél maradt, hogy a „jó” kultúra minél többekhez jusson el. A kultúrpolitika nem dőlhetett hátra, a „kulturális forradalmat” nem tekinthette befejezettnek. Már rég nem a kulturális kulcspozíciók megszerzéséről volt szó, és nem is csupán arról, hogy a marxizmus hegemon szerepéért is rendre meg kellett küzdeni. Azzal is szembesülni kellett, hogy a dotált jegyek, forintos klasszikusok, kistelepülési mozik és kultúrházak önmagukban nem teszik kultúrafogyasztóvá az embereket.⁶ – főként nem a pártvezetés számára legfontosabb társadalmi csoportokat, a munkásságot és a parasztságot. Így a dotációról, a „fordított logikájú” árszabásról, ami olcsóságával vonz az értekesnek és politikailag hasznosnak tekintett felé, nem lehetett lemondani: „a piaci igények korlátlan kielégítése jelentősen növelhetné a gazdaságosságot, de lerombolná azt, amit eddig kulturálisan építettünk”.

Másrészt a kulturális vállalatok és intézmények önállósága nem válhatott hasonlatossá a termelővállalatokéhoz. 1968-ban sem volt olyan szándék, hogy a párt- és állami ellenőrzés eszközrendszerét feladják, vagy akár visszanyessék. A kulturális terület működésének eszmei és minőségi kontrollját a politikai vezetés továbbra is elengedhetetlennek tartotta. Mindez azt is jelentette, hogy a kultúrában megmaradt a szándék a politikai – valamint ettől nem teljesen elválasztható módon, esztétikai – mérce alkalmazására, így a nyereségesség helyett a fő szempont a kultúrpolitikai célok teljesítése maradt. „Ki kell zárunk a gazdaságosságot mint a vállalati munka

megítélésének egyedüli kritériumát, még akkor is, ha a nyereség alakulását kulturális ösztönzőkkel sikerül valamelyest befolyásolnunk” – szögezte le a határozat.

A fentieknek megfelelőn a gazdasági reform hatálya alól a kulturális területen működő intézmények egy része ki lett menekítve, míg másokra a nyereségérdekeltségi rendszer – korrekciókkal – mégis csak vonatkozott (könyvkiadás- és forgalmazás, filmgyártás és filmterjesztés, hanglemezgyártás, képzőművészeti vállalatok). Az ösztönzők itt is megjelentek – ennek legsajátosabb eszköze a *Kulturális Alap* lett, amely egyfajta újraelosztást végzett. Anyagilag segítette a három T képlékeny rendszerében a kultúrpolitika által „támogatott” művek megjelenését, és járulékkoltatott, adóztatott „tűrt” kiadványokat, előadásokat, műveket. 1968-ban a Kulturális Alap 30,3 millió forintot fordított pozitív céljaira és 39,2 millió forintot vont el elsősorban kommersznek ítélt alkotások után, amihez további 10 millió forintos állami támogatás járult.⁷

A reform kultúrára gyakorolt hatásának első összegzésére 1969 májusában került sor. A defenzív alapállást mutatja, hogy fő eredményként az APB azt állapíthatta meg, hogy az első reformév karaktere nem tért el lényegesen az előző évitől, azaz a negatív jelenségek nem uralkodtak el. Voltak figyelmeztető jelek: a krimik száma és példányszáma hirtelen másfélszeresére ugrott (11 helyett 16 bűnügyi regény jelent meg, immár 1,7 millió feletti példányszámban), néhány színházban sok, pusztán szórakoztatónak számító előadás került műsorba (a Madách Színházban 36 helyett 66, a József Attila Színházban 64 helyett 170). A mozikban nőtt a nyugati filmek nézőszáma, tovább esett a „komoly” és emelkedett a „kommersz” filmek száma a mozikban. Ám ez a folyamat nem írható egyedül a reform számlájára, az arányok megváltozása jóval korábban elkezdődött. A kikapcsolódást szolgáló kultúrának nem a gazdasági reform adott menlevelet, az már egy évtizede kimondva-kimondatlanul az MSZMP kultúrpolitikájának részévé vált. Az alábbi táblázatból jól kivehető, hogy 1965 és 1969 között megfordult az arány: a komoly helyett a kommersz filmek kerültek többségbe, ám a kiegyenlítődés már a reform bevezetése előtt, 1967-ben megtörtént. A számok arról is árulkodnak, hogy az 1960-as években feltartóztatatlanul folytatódott a mozik nézőszámának csökkenése,⁸ de ez Magyarországon jobban sújtotta a szórakoztató filmeket.

A „komoly” és „szórakoztató” filmek számának és nézőszámának változása az 1960-as évek második felében (Forrás: MNL OL)

	1965	1966	1967	1968	1969
új komoly bemutató (n)	91	85	79	83	65
új szórakoztató bemutató (n)	56	62	79	79	82
komoly film néző (millió)	49,5	48,1	39,2	32,8	30,8
szórakoztató film néző (millió)	56,5	56,5	57,6	51,5	51,5
átlagnéző/ea. komoly (ezer)	504	566	496	400	473
átlagnéző/ea. szórakoztató (ezer)	1008	910	728	652	610

A filmforgalmazás jó példa arra is, hogy a gazdasági reform felgyorsított más – kultúrpolitikai szempontból kifogásolható – folyamatokat is. Így 1968-ban és 1969 első felében több mint 200 (többnyire ráfizetéses és a TV miatt megcsappant látogatottságú keskenyfilm) mozit zártak be. A könyvkiadást a nyomdai árszabás reformja sújtotta: hiába állapítottak meg a könyv- és lapkiadás számára alacsonyabb árakat, a nyomdák emiatt a „szabadáras” munkákban váltak érdekeltté. Az ipari brosrák, ÁFÉSZ-prospektusok, termékkatalógusok elvonták a nyomdai kapacitást a kiadók elől. A könyvforgalmazásban pedig a készletgazdálkodási szabályok miatt a boltok a gyorsan és nagy tételben értékesíthető kiadványokat részesítették előnyben, ami a kultúrpolitikailag kevésbé értékes lektúrnek kedvezett, szemben a pár ezres példányszámban megjelentetett minőségi – és szocialista eszmeiségű – irodalommal.

Ráadásul, ezzel együtt is romlott a terület gazdaságossága. A növekvő árbevétel ellenére a kiadók 1968-ban 70,6 millió forint, a következő évben hasonló mértékű (73,6 millió), 1970-ben már 94,1 millió, 1971-ben pedig 139 millió forint dotációt igényeltek.⁹ Nem volt jobb a helyzet a lapkiadásban sem.¹⁰ A filmforgalmazás ennél is több, 1968-ban 163 milliós, 1969-ben 178 milliós dotációt emésztett fel.¹¹ Vagyis a kulturális szférában a gazdasági reform nem hozott gazdaságossági áttörést, sőt, inkább az érződött, hogy az enyhén piaci környezetben a kultúrpolitikai célok védelme egyre költségesebbé válik.

A tartalmi önállóságot a reform 1966-68-ban némiképp tovább növelte, ám a kulturális irányítás intézményrendszerét nem rendezte át.¹² Volt bizonyos szervezeti átalakítás, így az intézményi ésszerűsítés jegyében a filmgyártó vállalatokból megalakult a *Magyar Film-tröszt*. De még csak nem is lett minden egyszerűbb: a könyvkiadók addig saját hatáskörükben intézték a „keresztfinanszírozást”, most beékelődött a *Kulturális Alap*, amely az egyik kiadványt megadóztatta, a másikat támogatta. A színházak, könyvkiadók, szerkesztőségek, filmforgalmazók már az előző évtizedekben sem voltak az 1950-es

évek elejére jellemző szoros gyámkodás alatt. A színházak maguk állították össze műsortervüket, amelyeket minisztériumi szinten „hangoltak össze”, majd az Agitációs és Propaganda Bizottság is jóváhagyott. Ez már egy alkufolyamat volt, ahol a színházak vezetése hol önkontrollal, hol bátrabban kezdeményezett, a politikai irányítás pedig csak reagált. Ám ahhoz ragaszkodott, hogy reagálhasson, azaz lehetősége legyen arra, hogy egyes darabok bemutatását megakadályozza. Hasonló volt a helyzet a könyvkiadásban is, ahol a kiadóknak következő évi terveiket a *Kiadói Főigazgatóságnak* kellett benyújtaniuk. A filmimport esetében sem merült fel, hogy kiiktassák a *Filmátvételi Bizottságot*. Szintén nem változtattak a kinevezések rendszerén: a kulcspozíciókat betöltők továbbra is a nomenklátúra tagjai voltak, azaz politikai jóváhagyással, a párt kultúrpolitikájának képviselőiként kerültek a helyükre. A politikai megbízhatóság mellett a szakmai kompetencia követelménye nem 1968-as fejlemény volt, ez is több mint egy évtizede formálódott.

Az intézményi-kultúrpolitikai váltás azért sem merült fel, mert a reform bevezetése stabil belpolitikai környezetet követelt. Pár hónappal később már nem csak 1956 emléke, hanem a prágai tavasz is azt mutatta, ha az irányítás kicsúszik a párt kezéből, a folyamatok megállíthatatlanul rohannak előre.

Persze voltak, akik valamiféle változást, plurálisabb tagolódás létrejöttét várták volna a kultúra, a nyilvánosság és a közélet más területén is. Demokratikusabb, az önálló kezdeményezések iránt nyitottabb és korszerűbb szemléletet kínált a reform utáni években megjelenő, a népművelésit felváltó *közművelődési* paradigma, de ez sem tekinthető az 1968-as reform közvetlen leágazásának.¹³ Viszont az 1960-as évek reformgondolkodásának egyik újdonsága volt a *hármás érdektagoltság* elismerése: eszerint az osztályadalmi és egyéni érdek mellett léteznek speciális *csoportérdekek* is, amelyeket figyelembe kell venni. Rényi Péter, a Népszabadság főszerkesztő-helyettese úgy ítélte, hogy az új gazdasági mechanizmusban a nyíltabbá váló érdekellentétek a viták korábitól eltérő minőségét teszik lehetővé: valóban hozzájárulhatnak az optimális döntés megszületéséhez, vagyis nem csupán a kész döntések jobb megvalósítását szolgálhatják.¹⁴ Természetesen Rényi sem gondolt arra, hogy minden vitathatóvá váljon, inkább csak azt a fajta – soha hivatalossá nem emelt – elképzelést előlegezte meg, amit az 1970-es évek közepén egy háttér tanulmány fejtett ki. Eszerint különbséget kell tenni primer és szekunder értékek között: az előbbieket a társadalom egésze számára érvényesek, ennél fogva nem képezhetik vita tárgyát, míg az utóbbiak akár a nyilvánosság szervezőivelként is felfoghatók, a tagolódás alapját jelenthetik.¹⁵ Számos vita folyt az 1960-as években is¹⁶ – ezek lehettek szimulált viták is,¹⁷ de sokszor inkább mélyen átélt *pótlékviták* voltak, amelyek a politika helyett a kulturális szférában dúltak.

A pluralizmus kifejezés fel sem merült a vitában. Ehhez legközelebb a művészi és irodalmi irányzatok álltak, ám a pártvezetés az 1956-os forradalom után azt a következtetést vonta le: „Nem biztosíthatunk... egyetlen irányzatnak sem önálló szervezeti és gazdasági keretet.” Az irányzatok mögött – nem minden alap nélkül – a politikai alternatíva-keresés lehetőségét feltételezték: „az elmúlt években az irányzatok érvényesülésének szabadsága lényegileg polgári tartalmú jelszó lett, hiszen a stílusirányzatok mögött már régen politikai irányzatok sorakoztak fel, amikor még mindig a »stílusirányzatok szabadságáról« beszéltek.¹⁸ Ilyen irányzatos lap lehetett volna a reform idején a Levendel Júlia és Horgas Béla szerkesztette *Eszmélet*, amelyet Aczél az utolsó pillanatban leállított.¹⁹ E döntésben közrejátszhatott, hogy 1968 augusztusa után a marxizmuson belüli többszólamúság lehetőségei is beszűkültek. A KB az 1960-as évek közepén még azt regisztrálta, hogy többféle marxista álláspont létezik a munkásmozgalmon belül, amelyek vitája lezáratlan. Sőt, bár megbírálta az akkori nyugati kommunista teoretikusok, a francia Roger Garaudy és az osztrák Ernst Fischer „parttalan” realizmus-felfogását, amely az értékelés szerint értékmentés címen mindent be akart emelni a realizmus „védőbástyái” mögé, illetve kritizálta Lukács György elméletét is, a vitát még nem akarta végérvényesen lezárni.²⁰ 1968 augusztusa után a marxizmuson belüli viták más kontextusba kerültek.

A gazdasági reform azonban nem ezeket a törésvonalakat élezte ki: nem a plurális kultúra lehetősége (réme) sejlett fel. A középpontban az a kétely állt, hogy a piaci elemek betüremkedése mennyire dolgozik majd a kultúrpolitikai törekvések – a kultúra széles tömegekhez való eljuttatása, elérhetősége, az igények emelése és emancipációs szerepe – ellen. A kultúrpolitika ezúttal szövetségest találhatott az elitkultúra védelmére fogékony értelmiség soraiban is. A reformpárti Lukács György azonban inkább a kulturális felemelkedés lehetőségét látta meg benne: „Minél jobban tudjuk az anyagi termelést a lakosság jogos szükségleteihez felemelni, annál jobban nő az a mozgási tér, amelyben egy igazi nagy kultúrát lehet teremteni, és annál kisebb szükség van arra, hogy a kultúra áruformában kapcsolódjon be a társadalmi életbe” – nyilatkozta 1969-ben.²¹ Vagyis a sikeres reform a gazdaság területén éppen azt tenné lehetővé, hogy a kultúra más elvek szerint működhessen.

A fő ellentétpár 1968-ban mégis a nevelő és magas kultúra, illetve a kommersz kultúra szembenállása volt. Ám ebben nem a reform volt a kezdet, az csak felerősített korábban is ható folyamatokat. A szórakoztató és magas kultúra „évszázados” vitája sem volt új: az lényegében a televízió 1957-es indulásával kapott erőre, de gerjesztette a kultúrpolitikai gyakorlat kitapintható áthangolódása is. Szirmai Istvánról, a KB ideológiai titkárról, aki az 1956 utáni évtizedben kulturális téren meghatározó szerepet töltött be, ezt írja Révész Sándor: „a Kádár-korszak

sajátos tömegkultúrájának kialakításában adta igazán önmagát. Ez volt az igazi, önazonos teljesítménye. A tömegkultúra legitimitásának kiharcolása, a benne rejlő propagandisztikus és »passzivilizációs«, figyelemelterelési lehetőségek felfedezése és kihasználása – ez Szirmai István »maradandó érdeme«.²²

A kommersz kultúra jól illeszkedett ahhoz a politikához, amely a Rákosi-korszak mindennapi mobilizálási törekvéseivel szemben belátta, hogy az emberek értékelik, ha a politika nyugton hagyja őket. A vitákban a szórakozáshoz való jog mint a munkában – a szocializmus építésében – megfáradt ember feltöltődési szükséglete jelent meg. Másrészt a szórakoztató műfajok mellett érvelők leszögezték, hogy a magas és az „alacsony” kultúra nem megfelelő ellentétpár: jó és rossz irodalom, film, színdarab létezik, az ún. magas kultúrához sorolt alkotásoktól is elvárható, hogy lekössék a befogadót, míg a kommersz darabok sem nélkülözhetik a mondanivalót. Sőt, nehezen támadható érv volt, hogy a szocialista kultúra a tömegekhez kell szóljon, így eleve tömegkultúra kell legyen. A „szórakoztatáspártiak” csak azt tekintették problémának, ha az megrekedt a bűnügyi regényeknél és bohózatoknál, mert ez esetben nem vált a mélyebb, tartalmasabb kultúra előszobájává. A megszólalók ezért rendre a könnyű szórakoztatás nívósabb műfajai és alkotásai mellett álltak ki: a bóhozattal szemben a társadalmi modanivalóval bíró szatirikus vígjátékot, a Courths-Mahler-i szentimentalizmussal szemben a logikai játékot jelentő krimet, vagy a tudományos és technikai forradalom eszmevilágával jól harmonizáló sci-fit pártolták.²³ Ennek a jegyében folyt a harc a kispolgáriság, a *giccs* ellen: cikkekkel, határozatokkal, sanzonbizottsággal, sőt az országban körbejáró „elrettentő” giccskiállításal. A szórakoztatást mint kulturális funkciót az MSZMP *Kulturális Munkaközösségének* 1966-os állásfoglalása is megvédte: „A legnagyobb tévedés volna a kispolgári ízlés elleni harcot a szórakoztató, könnyű műfajok háttérbe szorításával vagy lekezelésével felcserélni.”²⁴

Ez az eltolódás nem csak Magyarországon ment végbe – ezt a magyar közönség is leszárhette a magyar moziban megjelenő keletnémet bűnügyi filmekből, csehszlovák vígjátékokból vagy Rajkin magyarországi vendégszerepléseiből. Sőt, a szocialista országok egymás közti kulturális cseréjében a kommersz számított problémamentesnek, hiszen a magas kultúraként, eszmei tartalmúként számon tartott alkotásokban ütközött ki az, hogy 1953 után már némileg eltávolodott egymástól a blokk országainak kultúr- és közléspolitikája, hogy a kísérletezést, a társadalombírálat határait, a történelem értelmezését különbözőképpen határozzák meg.

Mindezek nyomán folyamatosan bővült azon műfajok köre, amelyek „menlevelet” kaptak, vagyis átléphettek a nyilvánosság küszöbét. Az 1950-es évek közepén ilyen műfaj volt a *dzsessz*, amelyet a késő sztálini időszak szovjet kultúrpolitikája üldözött.²⁵ 1953 után a *dzsessz*

visszatérhetett a klubokba, majd a Magyar Rádióba is – az ideológusok felfedezték társadalmi gyökereit, az elnyomott amerikai fekete munkásosztály zenéjét látták meg benne –, még ha útja nem is volt töretlen a teljes befogadásig. Egy másik nagy visszatérő a *képregény* volt: az amerikai *comics* ellen az 1950-es években intézett kirohanások után a képregény szelídített válfaja zöld utat kapott. Persze ez továbbra sem a szuperhősök „erőszakra nevelő” küzdelmeit takarta, hanem képkockákba szedett klasszikusokat, „haladó” mondanivalójú regényeken és novellákon alapuló történeteket.²⁶ Már 1957-ben visszatért a hollywoodi film is a magyar mozikba²⁷ – méghozzá egy látványos cirkuszi revüfilmmel, a *Trapéz*szal. Hasonló történt később a *musicalle*, amelyet a hazai kultúrpolitika reményekkel eltelve fogadott, a „kispolgári” operettizálás meghaladását, arisztokraták helyett mai, hétköznapi hősök megjelenését várta tőle. A jazz után pedig jött a *twist*, a *beat* és ennek felkarolt változata, a *pol-beat*. Majd 1970 decemberében – több mint két évtized után – Budapesten bemutatták az első vérbeli *western*filmet is,²⁸ hogy aztán az e körüli vitákban tisztázódjon, van jó (népmesei gyökerű) és rossz (erőszakra nevelő) western is.²⁹

A szórakoztatás tehát teret nyert, de nem kapott zöld utat az a fel fogás, amely a kultúrában a piacot tette volna meg értékmérővé. Az absztraktot, majd az 1960-as évek divatos irányzatait (*pop-art*, *op-art*, *conceptual art* stb.) felfuttató műkincskereskedelem rendre kemény bírálatot kapott, miként a népszerű tánczene bárgyúságát is folyton szóvá tette a kulturális irányítás. Mégis, a honoráriumszabályok alapján megérte tömegizlést kielégítő könyvet írni, vagy éppen slágereket szerezni. Sőt, a bevétel fontos volt a szocialista országokban is, ami a gyakorlatban nemegyszer fonák helyzetekhez, tartalmi engedményekhez vezetett – a lektúrok kiadásától kezdve, a művelődési házakban engedélyezett beatkoncerteken keresztül a színházak és mozik műsorválasztásáig. Például már 1957-ben regisztrálták, hogy a moziüzemi vállalatok a nagyobb közönséget vonzó, nyugati filmeket előszeretettel osztják be a nagyobb mozikba, míg a szovjet és szocialista filmek elvárt előadásszámát kistelepüléseken teljesítik. Ez aztán „negatív visszacsatolásként” visszahatott a nézőszám alakulására.³⁰ A színházak is rendre beillesztettek repertoárjukba könnyed darabokat, amitől a gazdasági terv teljesülése függött. Vidéken – ahol a prózai és a zenés színház összetartozott – század eleji operettekkel érték ezt el, de visszatértek előbb több évtizedes francia vígjátékok, majd az 1960-as évek második felében már kergetőzős-szerepcserés *Broadway*-sikerek is – például Neil Simon vígjátékai³¹ – bekerültek a műsorba. Utóbbiakról a kritika világossá tette: „Neil Simon maga is átfutó vendég a nagyvárosi garniban: szállást azért kap mindig, mert jól fizet.”³² És ez – a lesújtó kultúrpolitikai értékelés ellenére – elegendő indok volt átmenetére.

Nemcsak műfajok, hanem korábban kiátkozott irányzatok és eszmék is megjelentek már az 1950-es közepén, ami szintén a sztálini-zsdanovi

kultúrpolitika fokozatos feladásából, a desztalinizációból – avagy az olvadásból – következett. A II. világháború után szovjet érdekszférába került országok, a hidegháború elmélyülésével, 1948–49-től, egy befelé és kifelé egyaránt bezáruló kultúrpolitikára tértek át, amely minden olyan hangot kozmopolitának bélyegzett meg és üldözött, amely eltért a szocialista realizmus merev értelmezésétől. Bár ez nem jelentett hermetikus bezárkózást, a kultúrpolitika azonban csak azt fogadta be, ami ebbe a monolit rendbe illeszkedett. A klasszikusok közül több mindent, a kortársból viszont nagyon keveset – például az amerikai kritikai realistákat vagy az olasz neorealista filmeket. Charles White színesbőrű festő, szinte egyedüli amerikai szocialista realistaként, belefért a kánonba, a baloldali Picasso viszont túl szabálytalan volt ehhez.³³ A kommunista Howard Fastot, Albert Kahnt, vagy a francia Louis Aragont a szocialista kultúrpolitika felkarolta, ugyanakkor Arthur Miller vagy Jean-Paul Sartre 1953 előtt nem kaphatott teret. Hogy mindez nem a kelet-nyugat választóvonal mentén történt, abból is érzékelhető, hogy – csak a legnagyobbakat említve – kiesett a kánonból a „táboron belüli” Bertold Brecht és Vlagyimir Majakovszkij is, Dimitrij Sosztakovics pedig önkritikára kényszerült.

Az 1956 utáni években, az olvadás nyomán, nemcsak műfajok, de irányzatok is bebocsáttatást nyertek. A polgári áramlatokkal szemben kiátkozás helyett a vita lett az elfogadott kommunikációs norma – persze továbbra is legyőzésük szándékával. A marxizmus-leninizmus monopóliumának követelményét is átfogalmazták: a határozatok ettől kezdve *hegemóniáról* beszéltek, vagyis – összhangban a három T-vel – más vélemények, irányzatok jelenlétével is számoltak.

Ilyen „bebocsátott” irányzat volt 1956 után az *egzisztencializmus*, amely az áttörést itthon mégiscsak a forradalom után lebénult kulturális irányításnak köszönheti: 1957-ben mutatta be a *Nemzeti Színház* Felicien Marceau *A tojás* című drámáját,³⁴ illetve jelent meg Françoise Sagan *Jó reggelt, búbánat!* című sikerkönyve.³⁵ Jean-Paul Sartre, az egzisztencializmus legjelentősebb képviselője, már 1956 előtt elfogadottá vált – sajátos módon, Picassóhoz hasonlóan, inkább személyének és politikai állásfoglalásainak köszönhetően. Sartre 1954-ben a Szovjetunióban járt, és kifejezetten pozitív hangon írt ottani élményeiről.³⁶ A következő évben a *Szabad Nép* részletesen bemutatta Párizsban játszott friss drámáját, a *Nyekraszovot* [Nekraszov³⁷], amelyben Sartre a nyugati antikommunista kampányokat gúnyolta ki.³⁸

Szintén 1957-ben tört be az *absztrakt művészet* a Műcsarnokban megrendezett *Tavaszi Tárlaton* – majd szorult egy újabb évtizedre a túrt és tiltott határára, de inkább az utóbbi kategóriába. Rényi Péter a *Népszabadságban* egy vendégkönyvi bejegyzést idéz: „Ha a művészi szabadságot a Miska³⁹ és a többiek jellemzik, akkor igaza volt Révának.” Ám érvelésében feltűnik: a teljes tiltás kontraproduktív, mert a

misztikum glóriáját fonja a tiltott alkotások köré, és ezért a közönség – ismeretlenül – messze értékén felül kezeli őket.⁴⁰

Az 1958. júliusi *Művelődéspolitikai Irányelvek* is leszögezték, hogy az absztrakt vagy az *abszurd* nemkívánatos: „a művészeti dekadencia eszmei üressége, öncélú formabontása és emberellenes tendenciája idegen a mi társadalmi rendünktől és világnézetünktől, idegen a szocialista humanizmustól. A párt semmiképpen sem nyugodhat bele abba, hogy a polgári dekadencia selejtes formalista termékei, s az ezek forrásául szolgáló nézetek gátlástalanul fertőzhessék népünk ízlését és művészeti életünk fejlődését.”⁴¹ Ez az elvi állásfoglalás az 1956-os forradalom utáni helyzetben elsősorban a rendteremtés szándékával született (közel egy időben a népi írókról szóló határozattal⁴²) de nem kívánt teljes hátraarcot vezényelni, hanem inkább igyekezett vissza-zökkenteni a folyamatokat az 1953 utáni medrűkbe.⁴³

A gyakorlatra viszont jellemző, hogy az érvényben lévő tiltás ellenére a „polgári dekadencia” – kis dózisokban – el-eljutott a magyar közönséghez is. Az 1956 októberében megjelent világirodalmi folyóirat, a *Nagyvilág* – amely a szovjet *Inoszttrannaja Lityeratura* nyomdokain indult el, és amely 1957 áprilisában újra megjelenhetett – 1959-ben közölte Eugene Ionesco: *A székek* című drámáját.⁴⁴ Hiába tett mellé le-sújtó bírálatot,⁴⁵ a Népszabadság sietve jelezte: a szerkesztő ezúttal el-vétette a határokat.⁴⁶ A következő évben azonban már senki nem akadt fenn azon, hogy a *Nagyvilág* Ionesco egyik újabb – antifasisztaként értelmezhető – írását közölte.⁴⁷ 1962-ben pedig már a „hírhedt” Sameul Beckettől is volt mit olvasni a ebben a folyóiratban.⁴⁸ 1965-ben Beckett *Godot*-ja színpadra is került Budapesten – igaz, stúdióelőadásban, ami a körkörös nyilvánosság működésmódja alapján egyszerre jelentette az értelmiségi igények kielégítését és a szélesebb közönség „meg-óvását”.⁴⁹ A következő évben azután újabb pártállásfoglalás ítélte el a külföldi – s annak hatására Magyarországon is meg-megjelenő „deka-dens” művészetet, ami viszont ekkor már összefért azzal az alapállás-sal is, hogy e műveket megismerni és bizonyos – körben megismertetni a „szellemi vitakészség” alapfeltétele. Mindez az sem zárta ki, hogy a *szocialista abszurd* vagy *groteszk* alkotásai – Sławomir Mrożek, Örkény István vagy Görgy Gábor művei – a szocialista kultúra Nyugaton is elfogadott, sőt, ott inkább elismert exportcikkeivé váljanak.

Összegzés

Ha tehát kultúrpolitikai fordulatot keresünk, azt nem 1968-ban találjuk meg. A szovjet blokkban legfeljebb Csehszlovákiában volt erre ígéret, ám azt a kísérletet a *Varsói Szerződés* beavatkozása megghiúsította. Azonban 1953-tól, a desztalinizáció folyamatába ágyazva, olyan mértékű változás indult meg az előző évekhez képest, ami a válto-

zatlanul hagyott intézményrendszer, a pártirányítás, a beavatkozási lehetőségek megőrzése ellenére tartalmi, minőségi változást hozott. A kultúrpolitika – bár a határvonalat 1953 helyett 1956-ban jelölte meg – általában a kontinuitás és diszkontinuitás kettőségét hangsúlyozta, amin az alapvető törekvések helyességét és a megvalósítás hibáinak korrekcióját értette. Magyarországon a forradalom és annak elfojtása a kulturális életben egyedi dinamikát teremtett: a többiekhez képest 1956 végén, 1957 első hónapjaiban kiszabadult a szellem a palackból, amit aztán a kádári konszolidáció keretében igyekeztek visszagyömöszölni, hogy a nyitás ütemét újra a párt diktálhassa.⁵⁰ Némiképp is hasonló dinamikát ekkoriban csak a lengyel kultúra és kultúrpolitika mutatott.⁵¹

A célkitűzés szavakban továbbra is a szocialista realizmus maradt, de már nem tekintettek rá megvalósult és minden alkotásban megvalósítandó eszményként. Tartalma is változott. vita indult arról, mi is tartozik bele e fogalomba. Egyre több minden kapta meg – hivatalosan szentesítve vagy a hivatalos álláspont által rosszállva – a *realista* minősítést, illetve a marxista elméleten belül került szembe egymással azok tábora, akik a szocialista realizmust továbbra is *stílusként* kívánták definiálni, azokéval, akik a fogalmat *alkotói módszerként* igyekeztek újraalkotni. Ez utóbbinak a képviselői egyúttal az irányzatok, alkotói eszközök többszólamúsága mellett kardoskodtak. Harmadrészt immár nem volt lehetetlen a marxizmusnak ellentmondó szellemi üzeneteket hordozó kultúrát sem közvetíteni; ellenőrzött keretek között ez belefért a marxizmus hegemoniájába. Ami messze nem hozott kulturális pluralizmust, ellenben többszínűséget – igen.

A kulcsszó e reformként sohasem tételeződő, az intézményrendszer tényleges átalakítását mindvégig elhárító folyamatban a *nyitottság* volt – mind belső, mind külső értelemben. A külvilág hatásaira való nyitás – a befogadás és a vita – együtt járt a társadalmon, értelmiségen belül jelen levő törekvések bizonyos elfogadásával, méltánylásával, tolerálásával. Ez érvényesült mind a tömegkultúra és magas kultúra, mind a szórakoztató és nevelő kultúra közötti képzeletbeli egyenesen való elmozdulásban, mind pedig az ideológiai mércével mérve vitatható kulturális alkotások, tevékenységek megtűrésében. Mindez úgy növelte a szakmai logika érvényesülésének lehetőségét, hogy nem mondott le a politikai érdekek elsőbbségéről. A párt továbbra is igényt formált az iránymutatásra, a folyamatok kézben tartására, a végső szó kimondására, de arra törekedett, hogy mindez közvetlen beavatkozás nélkül valósuljon meg. Lényegében ezt takarta az „elvi irányításra” való áttérés formulája, és ugyanezt írta le a „nagyobb önállóság plusz nagyobb felelősség” képlete is.

1968 azt is feltárta, hogy a kultúrában akkor sem tűnt elképzelhetőnek a meglévő konstrukció átalakítása, amikor arra a gazdaságban sor került, sőt, úgy érezték – s nem is alaptalanul –, hogy attól a kultúrpolitikát inkább megóvni szükséges. Méghozzá annak mindkét „lábát”:

azt, amely a tömegek művelődését tekinti elsődleges célnak, és azt is, amely a kultúrára az eszmei nevelés eszközeként tekint. Miközben ott, ahol a kultúra terén a nyitás elindult, a gyakorlatban lehetetlennek bizonyult a folyamatok végleges feltartóztatása. A hatvanas évek – és részben a következő évtized – felfelé ívelő szakasz volt a magyar és sok tekintetben a szocialista kultúrpolitikában, baloldali mércével – elmentmondásaival együtt is – a leghaladóbb időszakok egyike volt a XX. században. Bár a dilemmák 1968 után sűrűsödtek, a magyarországi kulturális vezetés még szűk másfél évtizedig nem érezte magát szorongatva. A lehetséges továbblépésre azonban sem ekkor, sem később nem volt programja. A kultúrát a gazdasági reform nem volt képes a lukácsi értelemben felszabadítani, ám áru voltát a pártvezetés – és a kultúra területén működők többsége – érthetően nem fogadta el, még az 1980-as évek közepén sem, noha ilyen jellegű elképzelések akkor már a nyilvánosságában megjelentek. Továbbá ragaszkodott ahhoz is, hogy „a figyelem, a támogatás, az értékszelekció” a kultúra területén továbbra is fennmaradjon.⁵²

Jegyzetek

- 1 Forrás: KSH – https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_zkk001.html (utolsó letöltés: 2015. augusztus 4.).
- 2 Lásd erről: Takács Róbert: „Lejőnni az injekcióstűről” – A keleti és nyugati televíziózással kapcsolatos eltérő társadalmi és kulturális várakozások Magyarországon és az államszocialista országokban 1953 után. *Információs Társadalom*, 2015/1. 95–112.
- 3 Agárdi Péter: *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások, 1847–2014*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2015. Kézirat, 158.
- 4 Lásd erről Ständeisky Éva értékelését: „A szocializmusban az írók kikerültek a piac áldásos-átkos hatása alól. A pártállami paternalista gondoskodásnak, a létbiztonságnak, a kiváltságoknak, a megnövekedett társadalmi presztízsnak nagy volt az ára: az alkotók közül sokan feladták szellemi függetlenségüket, kivüállalókból a hatalom kiszolgáltatóit, nem egy esetben kiszolgálói lettek, ha ezt az érintettek nem is vallották be maguknak. Úgy gondolták, lehetőségükkel, közéleti szerepvállalásukkal rászolgáltak a megkülönböztetett bánásmódra.” – Ständeisky Éva: Cipő füzővel. 2000, 2004/11. 45–56., 47.
- 5 MNL OL 288. f 41/75. ó. e. (1967. május 18.)
- 6 „A parasztság nagyon jelentős része és a munkásosztály számottevő része nem él ma még a művelődés lehetőségével” – szögezte le az előterjesztés, amit a következő KSH adatokkal támasztott alá: a munkások 40%-a, a parasztok 18%-a vált rendszeres könyvfogyasztóvá. – *A kulturális irányítás reformjának alapelvei. Előterjesztés az APB 1967. május 18-i ülésére*. MNL OL 288. f 41/75. ó. e.
- 7 A széles értelemben vett kulturális terület termelési értéke ekkor 3-4 milliárd forint volt, tehát a Kulturális Alap révén végzett újraelosztás mértéke ennek mindössze mintegy 1 százaléka volt.

- ⁸ A mozik nézőszámának csökkenése világjelenség volt, igaz Nyugaton – a televízió gyorsabb elterjedése folytán – hamarabb, már az 1950-es évek elején jelentkezett. Magyarországon az 1950-es évek végéig emelkedett a nézőszám, majd a filmirányítás igyekezete ellenére süllyedni kezdett. A magyar filmigazgatás 1962-ben nézett először szembe a problémával: *Kálmán Róbert levele a Fővárosi Tanács VB Népművelési Osztálya részére* (1962. július 17.). MNL OL XIX-I-22 70. d.
- ⁹ *Előterjesztés az APB 1972. március 28-i ülésére*. MNL OL 288. f 41/178. ő. e.
- ¹⁰ Itt a tisztánlátást a keresztfinanszírozáson és a fontosabb lapok 1968 után is rögzített árán túl nehezítette a közületi előfizetések jelentős száma, a lapokban elhelyezett állami vállalati hirdetések, valamint a postai terjesztési költségek megállapítása, míg a gazdaságosságot szintén alapvetően rontották az emelkedő nyomdai és papírárak. Lásd Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2011. 51–52.
- ¹¹ *Tájékoztató jelentés az APB részére a filmforgalmazás és a műsorpolitika helyzetéről* (1970. május). MNL OL 288. f 41/141 ő. e.
- ¹² Aczél György 1968 áprilisában az MSZMP KB Politikai Főiskoláján tartott előadásában foglalkozott a kultúrpolitika változó vonásaival is. A változásokat hat pontban foglalta össze: 1. a marxizmus abszolút monopolhelyzetének feladása; 2. a kultúra mentesítése a napi politikai követelmények alól; 3. a művészi alkotások politikai hatása túldimenzionálásának megszűnése; 4. ízlés- és stíluskérdések eldöntésének kivonása a pártvezetés hatásköréből; 5. a közléspolitiká nyíltabbá válása; 6. a kulturális élet irányításának „demokratizálása”, szélesebb alapokra helyezése. A hat pont egyike sem 1968-hoz kapcsolódott, hanem egy-másfél évtizedes folyamatot takart. – Aczél György: i. m. 41–52.
- ¹³ Agárdi Péter: *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2015. Kézirat. 203.
- ¹⁴ Rényi Péter: Új mechanizmus – új sajtó? *Magyar Sajtó* 1967/7, 193–196.
- ¹⁵ Fodor Gábor: *Nyilvánosság, közvélemény, tömegkommunikáció*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1976.
- ¹⁶ L. Zöldi László: *Az ÉS vitái*. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó, 1987.
- ¹⁷ Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető Kiadó, 1998. 74.
- ¹⁸ A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Szerkesztette: Vass Henrik–Ságvári Ágnes. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964. 315.
- ¹⁹ Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík Kiadó, 1997. 180–181.
- ²⁰ A szocialista realizmusról. In *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Szerkesztette: Vass Henrik. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 176–209.
- ²¹ Lukács György: Az új gazdasági irányítás és a szocialista kultúra. (Fehér Ferenc és Simon István interjúja) *Kortárs*, 1969/4. 507–518. 517.
- ²² Révész Sándor: i. m. 133.
- ²³ A tömegkultúra-elitkultúra kérdésében a *Kritika* folyóiratban 1972–73-ban széleskörű vita folyt Agárdi Péter vitaindító cikke nyomán, ami azt vetette fel, hogy a kérdés helyes kezeléséhez nem kettős, hanem hármas megközelítésben kéne beszélni a művészetről, megkülönböztetve valódi művészetet (magas kultúra), nemművészetet (igényes szórakoztatás) és antiművészetet

(giccses kommersz produktumok). A szórakoztató kultúrát úgy kívánta fejleszteni, hogy figyelembe veszi annak művészettől eltérő sajátosságait. L. Agárdi Péter: Szocialista kultúra és szórakozás. *Kritika*, 1972/6. 11–12.

²⁴ Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban. In: Vass Henrik (szerk.): i. m., 504.

²⁵ Timothy W. Ryback: *Rock around the Block. A History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union*. New York-Oxford, Oxford University Press, 1990. 11–17.

²⁶ Dunai Tamás: *Képregény Magyarországon. Médiakutató*, 2007. tavasz, 17–30.

A képregény pár héttel korábban visszatért Magyarországra, mint azt Dunai Tamás 2007-ben megjelent tanulmánya találta: már a tizenéveseknek szóló *Magyar Ifjúság* első 1957-es számában, január 5-én megjelent egy franciából átvett kis történet (Misi és Döme találkozása a sárkánnyal), majd két héttel később egy erősen átpolitizált, aktuális alkotás következett (Veres Pál: Blöki és Csöpi disszidál. *Magyar Ifjúság*, 1957/3).

²⁷ Az Eric Johnson vezette hollywoodi delegáció szűk két héttel a forradalom kitörése előtt távozott Magyarországról. A forradalom leverése után mélypontra jutott magyar–amerikai viszony ellenére 1957 nyarán megszületett a megegyezés Hollywooddal.

²⁸ 1970. december 10-én tért vissza a serifcsillag a Vörös Csillagba. Ekkor mutatták be John Wayne főszereplésével *A félkarú seriff* (True Grit) című filmet. A Szovjetunióban már 1962-ben bemutatták *A hét mesterlövész* című igazságosztó westernt, majd 1964-ben elkészült a Sztálin utáni időszak híres szocialista westemparódiája, a csehszlovák *Limonádé Joe*. Az 1970-es magyar bemutatót is megelőzte a nyugati – főként olasz – westemparódiák átvétele.

²⁹ „Van a westernnek népi igazságszolgáltatásra törekvő, demokratikus, haladó vonulata és van egy fajelméletes, az ököljog jogát hirdető, már-már a fasizmussal kacérkodó reakciós irányzata.” – Gyertyán Ervin: A hét filmjei. *Népszabadság*, 1971. március 25.

³⁰ A Filmfőigazgatóság értékelése az 1957-es évről (1958. február 24.). MNL OL XIX-I-22 32. doboz

³¹ 1966: *Mezítáb a parkban* (Madách Kamaraszínház); 1968: *Furcsa pár* (Pesti Színház); 1970: *Játék a szállodában* (Vígyszínház).

³² Ungvári Tamás: Plaza Hotel. *Magyar Nemzet*, 1970. december 20.

³³ A Charles White-tal kapcsolatos követségi jelentések: MOL XIX-J-1-k 1945-1964 USA 39. d. – Ugyanakkor a Szovjetunióban már egy évtizeddel a bevezetőben említett budapesti Picasso-kiállítás előtt, 1956-ban rendeztek Picasso-tárlatot a leningrádi Ermitázsban. L. erről: Eleonory Gilburd: Picasso in Thaw Culture. *Cahiers du Monde Russe*, 2006/1–2, 65–108.

³⁴ Bár a marxista kritika élesen bírálta a darabot („Ez az írói szemlélet nem ismer emberséget, humánusmot, morális érzéket, nem hisz már semmiben. Ideálja a pincebogár-élet, amelyben csak az ösztönök maradnak meg, nem kell törődni semmivel, és nem szabad gondolkozni... Ez megtagadása mindennek, ami emberi, ez már állati sor, egy kultúra utolsó pillanatát mutatja. Ezért elfogadhatatlan számunkra ez az antihumánus művészet, ha kíméletlen képet rajzol is a szürke kispolgári lelkekről és jó pár sikerült karikatúrát ad. Elfogadhatatlan, mert azt az anarchista világszemléletet tükrözi, amely ellen kemény, szenvedélyes és szívós harcot vívunk.”), az egzisztencialista alko-

- tások beverekedtek magukat a túrt kategóriába. – Kemény György: A tojás. *Népszabadság*, 1957. november 14.
- ³⁵ Kőműves Imre: „Jónapot, búbanat”. *Magyar Nemzet*, 1957. október 19.
- ³⁶ John Stewart (ed.): *The Debate between Sartre and Merleau-Ponty*. Evanston, Ill., Northwestern University Press, 1998. xxvi-xxvii. – Az utazásról a *Szabad Nép* is beszámolt: Jean-Paul Sartre: Látni akartam Moszkvát. *Szabad Nép*, 1954. június 25.
- ³⁷ Sartre bohózata magyarul *Főbelövendők klubja* címmel jelent meg, Hubay László fordításában (Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1955). Először a Nemzeti Színház társulata mutatta be 1956. január 27-én, Marton Frigyes rendezésében, Várkonyi Zoltán és Ferrari Violetta főszereplésével. (A szerk.)
- ³⁸ André Wurmser: Sartre szovjetellenességet gúnyoló szatírjáról. *Szabad Nép*, 1955. június 27.
- ³⁹ A szerző Korniss Dezső, 1949 után „belső emigrációba” vonult festő *Miska* című – népi motívumokat felhasználó, absztraháló, de még figuratív – alkotására utalt.
- ⁴⁰ Rényi Péter: Személyes megjegyzések a Tavaszi Tárlatról. *Népszabadság*, 1957. május 5.
- ⁴¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei (1958. július 25.). In Vass–Ságvári (szerk.): i. m. 257.
- ⁴² Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 376–388.
- ⁴³ „Nekünk 1956 után elsősorban a rendet, a szocialista rendet kellett megszilárdítani, hogy társadalmunkban, művészeti életünkben szélesebben kibontakozhassék a szocialista szabadság” – fogalmazta meg Aczél György 1968-ban az MSZMP KB Politikai Akadémiáján. – Aczél György: *Eszmének erejével*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970. 9.
- ⁴⁴ Eugene Ionesco: A székek. *Nagyvilág*, 1959/2. 185–215.
- ⁴⁵ Jacques Leclerc: Ionesco, avagy Az ingovány. *Nagyvilág*, 1959/2. 216–221.
- ⁴⁶ „Ám Leclerc írása azért született meg, mert Franciaországban – és Nyugat-Európában – a közvéleményt, sajnos, az ilyen Ionesco-féle, a tudathasadást szentesítő »alkotások«-kal zavarják meg. S Leclerc – Ionesco platformját kitapogatni próbálva – közömbösíteni igyekezett azt a rombolást, amelyet »A székek« és ehhez hasonló »koholt mámorok« az olvasók tudatában végeztek. Nálunk, ahol szükséges ugyan a rosszul, felületesen értelmezett »modernizmus« hatását érvekkel, különböző előjelű példákkal is ellensúlyozni, de ahol az Ionesco-féle »ingoványt« régen felszárították már, felesleges volt e »színmű« leközlése.” – Antal Gábor: A „Nagyvilág”-ról. *Magyar Nemzet*, 1959. április 2.
- ⁴⁷ Ionesco: Az orrszarvú. *Nagyvilág*, 1960/4. 507–533.
- ⁴⁸ Samuel Beckett: Az utolsó tekercs. *Nagyvilág*, 1962/6. 872–878.
- ⁴⁹ „Szerintem első a napilap, a rádió, a színpad, második az irodalmi folyóirat. Ott már nem bánom, akármit nyomnak ki. Ez a mi pártunk általános harcát nem nagyon zavarja, de ami a napilapokban, rádióban jelenik meg, az közvetlenül hat társadalmi életünkre és visszahat a politikai harcra” – fogalmazta meg Kádár János a Politikai Bizottság 1960. december 20-i ülésén, hogy a nyilvánosság különböző szinterein a szabályokat eltérően alkalmazhatók. MK–S 288. f. 5. cs. 214. ő. e.

- ⁵⁰ Agárdi Péter 1956 novembere és 1958 nyara közé teszi a rendteremtés időszakát, amit egy négyéves „visszakeményedő”, az „újradogmatizálódás” jegyeit viselő szakasz követett. – *Agárdi Péter. Közéltések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez. Eszmélet, 20. sz. (1993. december), 129–165.*
- ⁵¹ Ott az elszabaduló szakasz nem volt olyan robbanásszerű, mint Magyarországon (miként politikai téren sem), de hosszabb ideig elnyúlt, míg a szigorítás is később, az 1960-as évek közepére érett be: a lengyel és magyar kultúra nyitottsága nagyjából ekkorra egyenlítődtött ki. Mitrovits Miklós: *Lengyel, magyar „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2014. 24.
- ⁵² Előbbire lásd Hernádi Gyula: „Igen” című írását, amely először a *Kritika* 1981-es évfolyamában folytatott vitában jelent meg, és a Liska Tibor által kidolgozott vállalkozói szocializmus koncepciót a kulturális szférában is alkalmazhatónak vélte. A kultúra áru voltát a legtöbb hozzászóló elutasította, köztük Aczél György, aki egyben az irányítás szükségessége mellett is kiállt 1984-ben. Radnai György (szerk.): *Áru-e a kultúra?* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1985. 13–21., 334.

Altorjai Sándor Süllyedjek felfelé, a magyar pop art egyik fő műve

Paul Robeson

Szeretettel köszöntök mindenkit mai eseményünkön. Nagy megtisztelés számomra ez a felkérés. Külön is szeretnék köszönetet mondani Edward Ramsamynak azért, hogy a Paul Robeson tiszteletére évente megrendezett megemlékezést megszervezte. Azért is különös jelentőségű számomra az, hogy ma itt Robesonról szólhatok, mert évekkel ezelőtt Princetonban a Witherspoon Streeten laktam, közel ahhoz a templomhoz, ahol Robeson édesapja lelkipásztorként szolgált, és ahol ő maga 1898-ban meglátta a napvilágot. Alkalmam nyílt megismerkedni fiával is, ifjabb Paul Robesonnal – Robbyval –, akivel jó néhány évvel ezelőtt még egy közös rádióműsorban is felléptünk. Már közel negyven éve dolgozom itt, a Rutgers Egyetemen – és azóta egyre inkább meggyőződésem, hogy Paul Robesont még a fekete hallgatók sem ismerik igazán.

Jóllehet Paul Robeson jogi diplomát a Columbia Egyetemen szerzett 1923-ban, ám neve szervesen kapcsolódik a Rutgers Egyetem történetéhez: az 1919-ben végzett évfolyam tagja – és ha akkor még nem is dédelgetett gyermeke ennek az intézménynek, nem sokkal később azonban az lesz. Úgy vélem, aligha akadt még egy olyan végzős diák, aki ennyire sokféle tehetséggel rendelkezett. Itt, a Rutgers Egyetemen kapott dicséző oklevelet kosárlabdában, atlétikában és futballban, itt lett az NFL [az országos futball-liga – a szerk.] tagja, itt mélyült el az irodalom és a színház tanulmányozásában, itt kezdett el énekelni, itt kérte fel őt a végzős évfolyam diáksága, hogy a tanév végén nevükben is búcsúbeszédet mondjon; valamint itt olvasta azokat az újságokat, amelyekben a lincselésekről és arról olvasott, hogy Délen a feketéket koholt vádak alapján állítják bíróság elé; itt értesült a diszkrimináció durva formáiról, az 1917-es orosz forradalomról és az azt követő európai forradalmi hullámról, az 1919-es vörös veszedelemről, a fasizmus erősödéséről és számos imperialistaellenes felkelésről. Később hitet tett a Szovjetunió mellett, majd a spanyol polgárháború idején az antifasiszta ügy legelkötelezettebb támogatója volt, megingathatatlanul hitt a Néprontban, a hidegháború korszakában kiállt a békéért, s a polgárjogi mozgalmak időszakában a cselekvés mellett foglalt állást. Robeson egyszerre volt mindazoknak a nagy politikai eseményeknek szemtanúja és résztvevője, amelyek a huszadik század első felében zajlottak.

Paul Robeson

De van egy kérdés, amely mellett nem mehetünk el szó nélkül. Sokan kínosnak érzik, ha Robeson kommunista szimpátiájáról esik szó. Jobban szeretnék énekesi, színészi, sportolói, ügyvédi, írói vagy értelmiségi érdemeiről beszélni. De ha hűek akarunk lenni az igazsághoz, akkor ki kell mondanunk: Robeson meggyőződéses kommunista volt – függetlenül attól, hogy hivatalosan is a párt tagja volt-e. Semmiképp nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy neve hazájában akkoriban feketelistákon szerepelt, és hogy sokszor volt gyalázkodás tárgya. Így talán nem meglepő, hogy nagyon örült a Sztálin-díjnak, amit 1953-ban kapott meg. Robeson naivan hitt azokban az utópikus reményekben, amelyeket a sztálini kollektivizálási kísérletek és a Szovjetunió iparosítása keltettek. Nem mérte fel, milyen káros hatással van a Szovjetunió politikája a spanyol polgárháborúra és a francia népfontra. Tudjuk, a szovjet 1930-as éveket a terror, a tisztogatások, a kirakatpercek és a Gulag kibővítése jellemezték. Robeson sohasem ítélte el ezeket a fejleményeket, és aligha kétséges, hogy gyakran védelmébe vette a védhetlent. Az is igaz, hogy Dorothy Parker, Lillian Hellman, Dashiell Hammett és sok más fehér értelmiségi is beleesett ebbe a csapdába, de azt valahogy másképp szokás megítélni. Így vagy úgy, Paul Robesontól többet vártak. De az tény, hogy mégiscsak volt valami oka annak, hogy a kommunista párt akkoriban olyan sok vezető fekete értelmiségit vonzott, többek között W. E. B. Dubois-t, Ralph Ellisont és Richard Wrightot.

Azt hiszem, engem nem szoktak azzal vádolni, hogy a nemzetközi kommunizmus székértelője vagyok. De nem fér kétség ahhoz, hogy az Egyesült Államokban akkoriban nem akadt egyetlen más politikai párt sem, amelyik olyan jelentős támogatást nyújtott volna a feketéknek – különösen a délieknek – a politikai és intézményi rasszizmus elleni harcaikban, az 1931-es scottsborói pertől kezdve az 1960-as évekig, a polgárjogi mozgalom elindulásáig. A rasszizmus elleni küzdelem kezdetekor szervezeti vákuum volt, amelyet a kommunisták töltöttek ki. Hogy mi tette vonzóvá a kommunista mozgalmat a harcos és forradalmi afro-amerikaiak számára? Hatott a munkásosztály „szükségszerűen” bekövetkező győzelmére és a szocializmusnak a Szovjetunióban elért vívmányaira alapozott propaganda, s nem mellesleg komoly szerepet játszott ebben az is, hogy az USA mindkét politikai pártja gyászosan megbukott a szegregáció és a rasszizmus problémakörében – még a probléma megragadására is képtelenek voltak. Akkoriban a kommunizmust rendszerint (bár helytelenül) a forradalmi politikával azonosították, és az amerikai társadalomban a kezdetektől fogva világosan megmutató előítéleteket minden bizonnyal csak a fennálló rendszer teljes körű átalakítása tudta volna felszámolni.

A kommunisták „frontális” taktikát alkalmaztak, aminek része volt az is, hogy valamely meghatározott érdek érvényesítése érdekében sokféle – akár nem kommunista – szervezetet is támogattak. Ennek következtében a fekete értelmiségiek politikai világa kitért. Ez vezetett végül oda, hogy ezek a csoportok azonosulni tudtak az afrikai és közel-keleti antiimperialista felkelésekkel, valamint az Európában a fasizmus és antifasizmus között folyó gigászi küzdelemmel. Robeson sok barátjával együtt úgy vélte, egyesíteni kellene a fekete öntudat történelmi ügyét saját korszakuk antiimperialista és tágabban vett küzdelmeivel. A kommunista pártoknak voltak alapszervei a különféle csoportosulások, így az afro-amerikaiak számára is, és bár az amerikai szakszervezetek hírhedten rasszisták voltak, egy ideig mégis úgy tűnt, hogy a Flint Michigan-i és a többi nagy sztrájkmozgalomban megteremthető a borszínen túllépő osztályegység. Ez a társadalmi háttér, amit a fiatal Marx „emberi emancipációnak” nevezett, egyben a pártfegyelem elfogadását is természetessé tette, és az adott politikai „vonalat” is igazolta. Talán a történelem mozdonya egy kicsit gyorsabban szalad, és menet közben elsodorja majd a népek és a fajták közötti gyűlöletet és előítéleteket...

Robeson sokoldalú és politikailag elkötelezett életének minden eredményét, így vagy úgy, megkeserítette a rasszizmus, amit jó barátja, a nagy tudós és aktivista, W. E. B. Dubois „ráknak”, az amerikai közösséget felemésztő jelenségnek nevezett. Robeson erről a kórról azt gondolta, hogy nemcsak az I. világháborút követően óriásira duzzadt Ku-Klux-Klan és a hozzá hasonló ellenséges csoportok terjesztik az Egyesült Államokban, hanem az 1920-as és 30-as években

alakult újabb reakciós mozgalmak is. Robesont, a mindennapok során megnyilvánuló diszkrimináción túl, gyakorta gúnyolták beszédei vagy koncertjei alatt, a mccarthyizmus idején sokszor volt rasszista demonstrációk célpontja; nevét feketelistára tették, saját hazájában fogolyként kezelték, démonizálták, mert felemelte szavát a lincselés-ellenes törvények, a spanyol köztársaság és a Szovjetunió mellett. Az a bigottság, amellyel Paul Robesonnak kellett szembenéznie, ma szinte már anakronisztikus – ismétlem, *szinte*.

Hiszen, mint tudjuk, 2015 júniusában a dél-karolinai Charlestonban egy templomi gyülekezet ellen elkövetett fegyveres támadás kilenc fekete életét követelte. Fegyvertelen afro-amerikaiak (így például Eric Gardner New York Cityben és Michael Brown a missouribeli Fergusonban) estek áldozatul a fegyveres rendőri fellépéseknek; a gyilkosságokért felelős rendőrökkel szemben tanúsított megengedő hatósági magatartás miatt sok ezren tüntettek szerte az Egyesült Államokban; jelszavuk ez volt: „A fekete életetek is számítanak!” A dél-karolinai törvényhozás épületén lobogó konföderációs zászló (aminek nem is lett volna szabad vita tárgyává válnia) körül kibontakozó országos polémia világosan megmutatja, hogy sok amerikai mennyire kritikátlanul kezeli a hagyományokat. Ma is sokan gondolják azt, hogy az országban nincs semmilyen, reformra érett strukturális probléma, miközben Fergusonban a szövetségi rendőrség által végzett vizsgálat kimutatta, hogy az elmúlt két évben az összes letartóztatás 93%-a, a közlekedési bírságok 90%-a és az egyéni elbíráláson alapuló letartóztatások – mint például a szabálytalan gyalogos közlekedés – 95%-a a feketéket érintette (*New York Times*, 2015. április 3.). Ezek a gyilkosságok meghatározott mintázatba illeszkednek: a rendőrség Amerika-szerte naponta 1–3 (állítólag „jogos”) emberölést követ el, és e gyilkosságoknak túlnyomórészt színes bőrűek esnek áldozatul. Régóta fennálló feszültségek tapasztalhatók a rendőrség és a döntően a kisebbségek által lakott gettók és körzetek lakói között.

Égető szükség van arra, hogy a mainál jóval erőteljesebb politikai vita induljon az amerikai társadalomban jelen lévő bigottságról, valamint a rasszok és az osztályok közötti viszonyról. A mai napig aktuális Paul Robeson törekvése, hogy a fekete identitás kérdését összekapcsolja a tágabban vett emberi jogokért folytatott küzdelemmel, illetve a gazdasági kizsákmányolás elleni harccal. De egy ilyen társadalmi vita kibontakozását megbénítja, hogy mára a bigottság az új társadalom részévé vált, s így az előítéletek rejtve maradhatnak, mert a társadalom ezeket az előítéleteket a közpolitika elemeiként találja. A rendőrség kritikátlan védelmezői például mindig felhívják a figyelmet arra, hogy a brutális rendőri fellépések esetében a bűnszínnek semmilyen szerepe sincs, és ez a magyarázat különösen a fekete közösséget bűszíti fel. Ezek az incidensek meghatározott sémába illeszkednek és az uralkodó kultúra részét képezik. Ugyanezen az alapon a szavazati

jog korlátozására tett kísérleteket a bigott csoportok a „csalás” lehetőségére hivatkozva próbálják igazolni; a jóléti kiadások csökkentésére azt hozzák fel magyarázatul, hogy a személyes felelősségre kell a hangsúlyt helyezni; az azonos neműek házassága és az abortusz ellen pedig a hagyományokra és a vallási megfontolásokra hivatkoznak. A bigott ember ma rejtőzködik. De minden magyarázkodásuk ellenére a diszkrimináció továbbra is a hagyományos áldozatokat veszi célba: a színes bőrűeket, a nőket, a melegeket, a szegényeket, vagy éppen a munkásosztályt, amelyben ma az előbbiek alkotják a többséget.

Sajnos, a vakbuzgóság általánosan elfogadott érvelése Robeson korába nyúlik vissza. A társadalom figyelme továbbra is az egyénire és a személyesre irányul, nem pedig a társadalmira és a politikaira, s a durva beszéd és a szenzáció elfedi a hétköznapi törvénykezés és a bonyolult politikai döntéshozatal problémáit. Az átlagos polgár felháborodik, midőn egyes kommentátorok rasszista vagy politikailag inkorrekt kifejezést használnak. Ám sokkal toleránsabb akkor, ha olyan politikával szembesül, amely a bigott emberek hagyományos célpontjait hozza hátrányos helyzetbe. Persze, értelmes emberek vitatkozhatnak bizonyos közpolitikai elvekkel, amelyek a melegekre, a színes bőrűekre és a szegényekre vonatkoznak. De mindenképpen élnünk kell az etikai gyanúperrel akkor, ha ezek a közpolitikai elvek az összes megoldandó feladatot egyöntetűen s egy bizonyos nézőpontból közelítik meg. Ma az Egyesült Államokban nincs olyan konzervatív politikai szervezet, amely a nők, a meleg közösségek, a színes bőrűek és a szegények többségének támogatását élvezné. És ennek bizonyára van valami oka. Úgy vélem, a társadalomnak kicsit kevesebbet kellene foglalkoznia azzal, amit a bigott ember mond vagy érez, és többet azzal, amit ténylegesen csinál. És ez volt az a kérdés, ami Robesont leginkább foglalkoztatta.

Paul Robeson mindazt megtestesítette, amit a bigottak és a reakciók gyűlöltek. Jóképű és lázadó fekete férfi volt, művelt és világos beszédű, sokoldalú és kiegyensúlyozott. Keményen, nagyon keményen dolgozott egészen 1976-ban bekövetkezett haláláig. Miközben az NFL-ben játszott, elvégezte a jogi egyetemet. Mint az első afro-amerikai filmsztár, főszerepet játszott egy jelentős filmben (*Jones császár*), újraértelmezte Othelló alakját, és Eugen O'Neill darabjainak kiemelkedő tolmácsolója volt. Később, amikor a Külügyminisztérium megtagadta tőle az útlevelet, saját maga képviselte ügyét a Legfelsőbb Bíróságon. Sürgette a szakszervezetek integrációját, támogatta a sztrájkokat, és felhívta a figyelmet az ausztrál bennszülöttek szörnyű helyzetére. Gondosan őrizte és felkutatta az afrikai hagyományokat, és mint népszerű író és publicista, a „harlemi reneszánsz” kiemelkedő képviselője volt. És persze – nagyszerű énekes, akinek legismertebb dala az *Old Man River* volt. Ez a dal az antifasiszták jelszavává vált a spanyol polgárháború idején; bár később Hollywood ezt a dalt is képes

volt úgy interpretálni, hogy íme, így törődik bele gyászos sorsába az afro-amerikai.

Paul Robeson kétségtelenül a huszadik század első felének legjelentősebb afro-amerikai közéleti, értelmiségi szereplője volt, illetve az Egyesült Államok történetének egyik legnagyobb afro-amerikai *személyisége*. Politikailag elkötelezett művész, aki tanúbizonyságot tett amellett, hogy nem felejtette el gyökereit és nem veszítette el világpolgári érzékenységét. Igaz, voltak politikai ballépései is – és ezek nem ritkán súlyos ballépések voltak. De korának nagyon veszélyes politikai légkörében legalább volt bátorsága a politikában részt venni, és ha tévedett, bátran vállalta a következményeket és a felelősséget a tévedése miatt. Ma, amikor a világ a reklámok hőseivel akar azonosulni, a „példaképet” kereső fiatalok aligha találhatnak nála alkalmasabb hőst.

Az írás alapjául a szerzőnek Paul Robeson tiszteletére 2015. április 9-én a Rutgers Egyetem (Newark, USA) elmondott beszéde szolgált.

(Fordította: Baráth Katalin)

Lenin időszerűsége

Kerekasztal-beszélgetés

Helyszín és időpont: ELTE BTK Ruszisztikai Központ, 2015. május 7.

Résztevők: Artnér Annamária közgazdász, Kiss Viktor filozófus,

Krausz Tamás történész, Melegh Attila szociológus és

Szigeti Péter jogfilozófus

Moderátor: Szergej Filippov történész

SZERGEJ FILIPPOV

Tisztelt Kollégák!

Vlagyimir Iljics Lenin politikai és elméleti hagyatékának történeti-tudományos feldolgozása sok évtizeden keresztül gyakorlatilag nem volt lehetséges, a szovjet levéltárak az ismert módon és okokból „titkaikat” szigorúan őrizték. Napjainkban másfajta helyzet gátolja a tudományos recepciót. A Szovjetunió összeomlása után Lenin alakja – szintén ismert okok következtében – fokozatosan marginalizálódott, kiesett a társadalomtudományok főáramának érdeklődéséből. Mostani Lenin-vitánk apropóját egy olyan örömteli esemény adja, amely mintha cáfolná a „marginalizálódás” tényét. Kollégánk, Krausz Tamás egyetemi tanár 2008-ban kiadott Lenin-könyve* a 2011-es orosz kiadás után ez év tavaszán megjelent az Amerikai Egyesült Államokban** angolul, és komolyan szó van török nyelvű kiadásáról is. Az orosz kiadást*** én fordítottam, az angolt pedig az itt vendégként jelen lévő Bethlenfalvy Bálint. Azóta az amerikai kiadás már vagy tucatnyi recenziót inspirált, jelezve, hogy a mainstreamből kikerült Lenin a baloldali történészek,

* Krausz Tamás: *Lenin – Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008.

** Tamás Krausz: *Reconstructing Lenin: An Intellectual Biography* (Translated by Bálint Bethlenfalvy with Máriaó Fenyő.) Monthly Review Press, New York, 2015.

*** Тамаш Краус. *Ленин. Социально-теоретическая реконструкция*. (Пер. с венгерского С. Филиппова.) Москва, Наука, 2011.

társadalomtudósok körében nem veszítette el „tekintélyét”. Ezek a kritikák komoly, nem csak baloldali szakmai és elméleti folyóiratokban jelentek meg, főképpen az USA-ban, Ausztráliában és Nagy-Britanniában. Az elismerő kritikák egyúttal jelzik, hogy Kelet-Európában, közelebbről Magyarországon is született érdemi, nemzetközileg is érdeklődést keltő kutatás ebben a problémakörben. Intézetünk ezért is gondolta, hogy a témakörben járatos, ismert magyar értelmiségi szakembereket meghív egy tudományos eszmeeszerére, azzal a céllal, hogy Krausz Tamás könyve kapcsán felmérjék Lenin hagyatékának jelentőségét különböző – történeti, politológiai, közgazdasági, filozófiai – szempontokból. Az ma már természetes, hogy politikai értelemben is különböző beállítódású kollégákat kértünk fel, akiket azonban egyesít az a meggyőződés, hogy Lenint a XX. század igen jelentős politikai és elméleti alakjaként ábrázolják.

ARTNER ANNAMÁRIA

Krausz Tamás könyvében átfogó képet fest az első győztes szocialista forradalom elméleti-gyakorlati problémáiról, e forradalom vezető alakjának munkásságán keresztül. Azóta közel egy évszázad telt el, a szocialista kísérlet megbukott, sok minden megváltozott, de a kapitalizmus meghaladásának imperatívusza élőbb, mint valaha. A könyv kapcsán örvendetes alkalom nyílik arra, hogy a történelmi tapasztalatok alapján újra megvitassuk a kapitalizmust meghaladó társadalomba való átmenet feltételeit és problémáit.

A centrumban vagy a félperiférián?

Marx szerint, a *kapitalizmus meghaladásának feltétele* a legfejlettebb országok (a „centrum”) forradalma, amely az egész világra kiterjed. A történelem azonban a félperiférián (Oroszországban) hozta el a proletárforradalmat, amit Lenin a „leggyengébb láncszem” elméletével magyarázott. Eszerint tehát Marxnak nem volt igaza.

A félperifériának ez a forradalma azonban nem vált világméretűvé, s az új társadalom építésének kísérlete megbukott. Ez arra utal, hogy Marxnak mégiscsak igaza volt. A „leggyengébb láncszem” elmélete a korán jött forradalom magyarázatának elegendő, de a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet helyének és mikéntjének meghatározásaként nem. Legalábbis nem a további feltételek megnevezése nélkül.

Ugyanakkor e történelmi kísérlet az érintett félperifériákon gazdasági és szociális fejlődést, az 1970-es évekig a kapitalista centrumhoz képest bizonyos felzárkózást eredményezett. A szocializmus felé mutató

társadalmi kísérlet „pusztán” a *félperiféria modernizációs stratégiája/ periódusa* maradt. Kérdés, miért? Szükségszerű volt-e a félperiférián kiobbant proletárforradalom bukása? Miért nem tudott a kapitalizmusnál kedvezőbb alternatívát kínálni a centrum és az egész világ munkásosztályának? Egymás mellett élve legyőzheti-e a kialakulóban lévő szocializmus a fejlett kapitalizmust?

A történelmi tények azt mutatják, hogy mindaddig, amíg a szocializmus felé igyekvő *átmenet* sikerrel harcolt a kapitalizmus ellen – sikerrel harcolt *kívül*, s ehhez az kellett, hogy sikerrel harcoljon *belül* is – a szocialista alternatíva világszerte vonzó maradt a tömegek számára. Különösen így volt ez a II. világháborúban aratott győzelem éveit követően. Amint azonban a szocialista átmenet beszüntette a harcot a kapitalizmus ellen, s a kapitalizmus „törvényei” szerinti (fogyasztási, fegyverkezési) *versenybe* kezdett vele, lassú halálra ítéltetett. Főként, hogy a kapitalizmus az 1970-es évek „csomópontválsága” után a tőkeáramlás teljes liberalizálásával globalizációs szakaszába lépett. Ennek eredményeként korunk globális kapitalizmusában a periféria minden korábbinál inkább függ a centrumtól, a centrum pedig a perifériákról bevonható jövedelmektől.

A „versenyző szocializmus” kérdése feltehető úgy is, túl lehet-e szárnyalni a kapitalizmus (centrumának) termelékenységi és „jóléti” teljesítményét, amíg a kapitalizmus terjeszkedni tud, és van modernizációs hatása a glóbuszon? A globális kapitalizmusban a perifériák integrálása nemcsak a centrum által elsajátított értéket növeli, de modernizálja a perifériák termelőerőit is. Másod- és harmadvonali technológiákkal, felemásan és alárendelten, de modernizálja. Teszi ezt a bérmunkarendszer (ami a tőke oldaláról nézve profittermelés, társadalmi szinten feleslegtermelés) kiterjesztésével, az elmaradott régiók prekapitalista formáinak eltüntetésével. Ezeket a prekapitalista formákat részben fenn is tartja ugyan, de a bérmunkarendszer függvényévé, kiegészítőjévé és tartalékává teszi őket. A bérmunkarendszerbe még be nem vont gazdaságoknak továbbfejlődésükhöz szükségük van a kapitalizmusra, de úgy is mondhatjuk, hogy akár akarják, akár nem, ennek a fejlettebb termelőmódnak – a kapitalizmusnak – a terjeszkedése halálra ítéli, de jó esetben is karanténba zárja őket. A fejletlenségből a fejlettségbe tehát a kapitalizmuson keresztül vezet az út. Fejlődési fokozatokat nem lehet kihagyni, legfeljebb felgyorsítani (vö. 1921–1929, új gazdaságpolitika – NEP – a Szovjetunióban, 1968-as új gazdasági mechanizmus Magyarországon, korunk Kínája, vagy akár a munkás–paraszt érdekeket is felvállaló 1793–94-es jakobinus diktatúra bukása).

Az elmaradottabb gazdaságoknak a (globális) bérmunkarendszerbe (a profittermelésbe) integrálása táplálja a centrum termelőalapjainak fejlődését, és ezért a folyamat eredményei elsősorban a centrum, és az azzal azonosított kapitalizmus eredményeinek tűnnek fel. Minden

elmaradott ország igyekszik becsalogatni a külföldi vállalatokat, és a centruméhoz hasonítani intézményeit. Ezt az igyekezetet a centrum irigylet eredményei ösztönzik, és a centrum által meghatározott nemzetközi intézmények és szabályok kényszerítik ki.

A bérmunkarendszer kiterjesztése a prekapitalista formákból kiemelt és bérmunkássá tett emberek számára jövedelemnövekedést eredményez. Ez magyarázza, hogy Kína az elmúlt évtizedekben százmilliókat emelt ki a szegénységből. A feleslegtermelés a globális centrumban és a globális bérmunkarendszerbe vont perifériák belső centrumaiban olyan látványos fogyasztási (és kedvező foglalkoztatási) mintákat állít elő, amelyek ugyan nagymértékben feleslegesek és környezetileg, gazdaságilag, erkölcsileg rombolók, s mint ilyenek, a teljes társadalmi újratermelési folyamaton mérve gazdaságtalanok is, ám erős demonstrációs és individualizációs hatással bírnak szerte a világon.

A feleslegtermelésnek ez a módja feltételezi a *felesleget termelők* (vagyis a bérmunkások) kondicionálását arra, hogy ez így jó. Ez a kondicionálás közvetlen és közvetett, ösztönző és elrettentő eszközökkel történik a reklám, a média, az oktatás, a jog, a hitelezés és az erőszak-szervezetek segítségével. Továbbá a kondicionálást segíti – mint azt John K. Galbraith 1992-es könyvében leírta – a centrum középosztályát jellemző „megelégedettség”, amely a kielégítő fogyasztási színvonalon túl az alsóbb osztályoknak (köztük migránsoknak) jutó nehéz és monoton fizikai munkáktól való rettegésből táplálkozik.

Semmilyen uralkodó osztály nem adja fel önként állásait, így a globálisan szervezett kapitalizmus urai sem. Innen ered a fegyverkezés, illetve a fegyverkezési verseny, amit hosszabb távon csak a leggazdagabb, a perifériákról értéket bevonni képes centrumországok bírnak. A perifériákon a hadiipar fejlesztése a belső gazdasági-társadalmi fejlődés elől vonja el a forrásokat. Ez az út még a globális kapitalizmus keretén belüli felzárkózást célzó országok számára sem járható, a szocialista alternatíva számára pedig öngyilkosság.

A kapitalizmus és a szocializmus felé haladó átmeneti társadalom fogyasztási és fegyverkezési versenyének e fenti problematikájából ered a vita akörül, hogy belső vagy külső okok vezettek-e a szocialista kísérlet bukásához. A fentiekből látszik, hogy a kérdés ily módon történő felvetése nem jó: a belső és külső okok összefüggnek, és a szocialista fordulat születésének helyét (félperiféria vagy centrum) és kiterjedését (lokális vagy globális) érintik.

A szocialista fordulat lehetősége a félperiférián született meg és arra korlátozódott, s ez meghatározta politikai intézményrendszerét. Itt meg kell ismételnünk a rendszer addig volt életképes, amíg sikerrel harcolt a kapitalizmusba való visszacsúszás ellen kívül-belül, s nem kívánt a kapitalizmussal versenyezni. Ezt az időszakot a diktatúra jellemezte, amely még enyhébb formájában is a szabad piaci gazdálkodáshoz tartozó polgári demokratikus szabályok korlátozását jelentette.

Miközben az újfajta, népi demokratikus intézmények kiépítése és kiterjesztése a szocialista cél szempontjából elengedhetetlen lett volna, az önvédelem (intervenció, polgárháború, világháború), a felzárkózás és a társadalmi fordulat együttes feladata, tovább súlyosbítva a kapitalizmussal folytatott versennyel, erre nem, illetve csak korlátozott mértékben nyújtott lehetőséget.

A társadalmi fejlődés politikai feltételei

A társadalmi-gazdasági modernizációnak és a társadalmi formációk közötti váltásnak meghatározott politikai feltételei vannak, amelyek az átmenet vezetését és a gazdasági feltételek megteremtését biztosítják.

Az első ilyen politikai feltétel a *diktatórikus uralomgyakorlás*. A történelmi tapasztalatok (lásd pl. abszolút monarchiák, felzárkózó „Kis Tigrisek”) és a logika egyaránt azt üzenik, hogy a régít újjal felváltani, e régihez fűződő érdekek és szokások ellenállását leküzdeni, csak diktatórikus eszközökkel lehet. A társadalomfordító, új elite épülő társadalmat célzó kísérletekre mindez még inkább igaz (vö. a kapitalizmus születése Angliában Cromwellel, Franciaországban a jakobinusokkal). A piac hierarchikus rendjével szembeni fejlődés, a globális kapitalista hierarchiában való „feljebb lépés” a spontán, ösztönös piaci törvények megerősökölését igényli (lásd pl. az állami irányítás megerősökölését a délkelet-ázsiai felzárkózó országokban). Az ennél még jelentősebb feladat végrehajtása, magának a *hierarchiának a felszámolása* (átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba), végképp nem megy diktatúra nélkül. Ez a diktatúra azonban specifikus jellemzőkkel bír, amire mindjárt visszatérünk.

A modernizáció második politikai feltétele az *erőforrásszerzés*, ami vagy *külső segítséget*, vagy *megfosztást* (tulajdon-kisajátítást) feltételez. Az előbbire példa a II. világháború utáni évtizedekből a Marshall-segély, Németország adósságainak elengedése, a Dél-Koreának vagy Chilének nyújtott amerikai segítség, az utóbbira pedig a bekerítések vagy a születési előjogok eltörlése. A kapitalizmuson túlmutató, szocialista irányú társadalmi fejlődés a félperiférián, amelynek még a modernizáció feladatával is meg kell küzdenie, úgyszintén igényli a külső segítséget. Ezt részben megadhatja, de nem pótolja a hasonlóan fejlett országok összefogása. A fejlett államoktól a szocialista átalakítás csak akkor remélhet segítséget, ha ezek a fejlett államok maguk is a szocialista építés útjára lépnek (emlékezzünk a nyugati technológiák szocialista országoknak történő értékesítését 1947-től tiltó COCOM-listára). Külső segítség híján marad a belső erőforrások maximális kiaknázása, ami a kapitalista feleslegtermelési módszerekhez (az árutermeléshez és profittermeléshez) való visszatérést igényli és eredményezi. A szocialista átmenet sikerét ez csak akkor nem veszélyezteti, ha elméletileg helyes, tudatos és irányított keretek között zajlik.

A különböző időkben és helyzetekben alkalmazott „diktatúrák” bizonyos formai azonosságai tartalmi különbséget rejtenek a diktatúra *osztálytartalma* szerint. Az osztálytartalom különbözősége a formai azonosságokat is részlegessé teszi. A közelebről meg nem határozott „diktatúra” elleni értelmiségi ódzkodás a diktatúrát – a profittermelés diktatúráját – gazdaságon kívüli kényszerek helyett gazdasági kényszerekkel gyakorló piachoz tartozó liberális, individualizáló jogrend iránti „kondicionált” elfogultságból ered, amelyet a tudatformáló eszközök (média, oktatás) a kapitalizmus legitimációjának érdekében súlykolnak a tömegekbe.

Mindebből az következik, hogy az elméleti tisztánlátást nélkülöző moralizálgatás a közelebről meg nem határozott diktatúrával és demokráciával kapcsolatban végső soron konzervatív, haladásellenes. Az elméleti tévedésnek gyakorlati következményei vannak, s voltak a történelemben is.

Az *osztálytársadalmak közötti* átmenetben a diktatúra funkciója más és jóval egyszerűbb, mint az osztálytársadalomból az osztály nélküli társadalomba (a szocializmusba) való átmenet esetében. Az osztálytársadalmak közötti váltáskor a diktatúra az elitek közötti, a járadékszerzési lehetőségek megkaparintásáért folyó harc, no meg a forradalmi hevületben a gazdagságból magának is részt követelő nép elnyomásának eszköze. Az új osztálytársadalom is az alul lévő osztályok elnyomására épül. A diktatúra nem tűnik el, csak formát vált. Az ilyen diktatúra tehát egynemű. Az *osztály nélküli társadalom megteremtésére irányuló törekvés* során viszont a diktatúrának *kettős jellege* van: el kell nyomni az *elnyomókat* és magát az *elnyomást* is. Az elnyomás megszüntetése az elnyomás eszközének a megszüntetését is jelenti, tehát az osztály nélküli társadalom felé való átmenetben a diktatúrának *önmaga megszüntetésére* is törekednie kell. Ezért nagyobb erővel kell rendelkeznie, és nagyrészt más módszereket kell alkalmaznia, mint az osztálytársadalmak közti átmenetben.

Minden forradalmi változás hosszú folyamat. Az osztály nélküli társadalom megteremtésére irányuló első forradalmi lépések lavinát indítanak el. Egyfelől a változás lavináját, másfelől, a változás mértékében a régi rend haszonélvezői részéről tanúsított ellenállás növekedésének lavináját. Éppen ezért a politikai forradalom aktusa után nem a megnyugvás, hanem a harc fokozódása következik, bár kevésbé egyértelmű formákban és más módokon. Ez a harc túlnyomórészt nem nyílt: a revansisták, a köpönyegforgatók, a tudatlanok, az ösztönösek, a türelmetlenek és a megszokás rabjainak tevékenysége jelöli ki feladatát és módszereit.

E helyzetben a szocializmus építését kezdeményező és – jó esetben egyre inkább a néppel együtt – vezető társadalmi erők saját belső (immanens) ellenségei a következők. Mindenekelőtt a *türelmetlenség* (vö. Lenin: „*Baloldaliság*” – a *kommunizmus gyermekbetegsége*), s ezzel

együtt a *moralizálás* és a *dicsőségvágy* (Lenin szerint a forradalmár legnagyobb ellensége a gőg). Ezekből következik a *pragmatizmus hiánya*, a *machiavellizmus* (mint gyakorlati elv) *kényeskedő elutasítása*. Innét tovább „a” demokrácia, pontosabban a *polgári* (individualista) *demokrácia istenízése*: a „mindenki igaza” és különbözősége elismerésének leple alatt az *elkülönültség újjáélesztése*, erősítése. Ezek a hibák a „kapitalizmus minden szennyét magán hordó” (Marx) és a *bellum omnium contra omnes* világában szocializálódott *nép idealizálásából* (anarchizmus) erednek. Ez pedig magának a feladatnak – ti. a nép felszabadítása mibenlétének – a félreértése. Ugyanis az osztály nélküli társadalomba való átmenet, vagyis a nép „felszabadítása” minden elnyomás alól – szemben az osztálytársadalmak közötti átmenettel – nem pusztán jogi aktus. A jogi aktus – a kisajátítók kisajátítása – legfeljebb az elégséges, de nem a szükséges feltétel. A nép felszabadítása egyszerre jelenti a nép *gyakorlatának és tudatának* (egymástól nem elválasztható) felszabadítását.

A fejlett kapitalizmus mint a fizikai munka megszüntetésének feltétele

A nép gyakorlata és tudata egyidejű felszabadításának feltétele a *szellemi és fizikai munka szétválásának, vagyis magának a munkamegosztásnak a megszüntetése*. A szellemi és fizikai munka elválása – a munkamegosztás – történelmi termék. E szétválásból adódik, hogy az osztály nélküli társadalomba való átmenetet szükségszerűen egy „élcsapat” vezeti – ha minden jól alakul, akkor csak eleinte. A forradalmi változásban az élcsapatnak is fel kell oldódnia, el kell tűnnie, a társadalom minden tagjának „élcsapattá” válása folyamatában. A forradalmat eleinte vezető élcsapat borotvaélen táncol: könnyen új elitté válik, illetve ilyet termel maga köré, ha nem eléggé „él”-csapat, vagyis elméletileg nem eléggé felkészült és elkötelezett ahhoz, hogy önmagát katalizátorként használja a nép egészének „élcsapattá” változtatásához, a szellemi és fizikai munka közti különbség megszüntetéséhez, s így önmaga „élcsapat”-jellegének megszüntetéséhez. E cél érdekében minden nap *bővítve* kell újratermelnie önmagát.

Az osztálytársadalmat és a munkamegosztást tehát csak együtt lehet megszüntetni. Ha az átmenetben a szellemi és fizikai munka közti különbség nem napról napra csökken, „visszaáll a régi szemét”. A fizikai és szellemi munka elválásának megszüntetése csak egyetlen módon mehet végbe: a fizikai munka megszüntetésével. Ez pedig csak *fejlett termelőerők* birtokában lehetséges. E fejlett termelőerők *anyag bázisát* viszont a *kapitalizmus* tudja létrehozni. Ma már ezek a termelőerők rendelkezésre állnak – a centrumországok birtokában és ellenőrzése alatt. A szocializmus felé mutató átmenetet választó félperifériának le kell

vágna magáról a centrum értékelszívását biztosító szálakat (bankok, transznacionális vállalatok), de ezzel elvágja a fejlett (legalább másod- és harmadvonalú) technológiák megszerzésének lehetőségét is. Ezért nincs más lehetősége, mint hogy maga is létrehozza e technológiákat és az alkalmazásukhoz szükséges tudást, amelyek kifejlesztésére a kapitalizmus képes – tehát alkalmazni kell a kapitalizmust.

A kapitalizmust meghaladó, az általános emberi emancipációt elhozó társadalom tehát csak a *fejlett kapitalizmusra* épülhet. Vagy úgy, hogy az új társadalomba vezető átmenet a fejlett országokban indul útfőjára, vagy úgy, hogy a másutt kirobbanó forradalmat a centrum is követi. Ha nem ez történik, ha a „leggyengébb láncszem” elve alapján a félperiférián indul meg a forradalmi átalakulás, akkor a félperiféria első teendője a kapitalista modernizáció végig vitele a fizikai munkát megszüntető termelőerők mihamarabbi kifejlesztése, vagyis a fejlett kapitalizmus megteremtése céljából. Ez azt is jelenti, hogy *Marxnak igaza volt: a szocializmus csak a legfejlettebb országok tetteként jöhet létre.*

A fizikai munkát megszüntető termelőerők megteremtésével a forradalmi útra lépő félperiféria még nem tudja bizonyítani a szocializmus felsőbbrendűségét a kapitalizmus felett. A technikai feltételek birtokában valóban meg is kell szüntetnie a fizikai munkát, vagyis a technológiát a társadalmi szükségletek kielégítésének kell alárendelje. Ez az egyetlen lehetőség, hogy a centrum „munkásarisztokráciája” számára is vonzóvá váljon.

A fizikai munka megszüntetését célzó folyamatban az elméleti tisztánlátásra épülő taktikai kompromisszumkészség és a stratégiai meg nem alkuvás jelenthet fogódnót – amire a maga korában Lenin is törekedett.

MELEGH ATTILA

Bevallom őszintén: kevés könyvet olvastam az utóbbi időben nagyobb érdeklődéssel. E mű mindnyájunk számára felszabadító. Azért nagyon fontos, mert rehabilitálja Lenint mint gondolkodót, sőt, még egy kicsit tovább mennék: mint hivatásos forradalmárt, és társadalomtudóst is. Ezt én nagyon fontosnak tartom, mert Lenin általában csak politikai értékelést kap. Tehát vagy történészek írnak „viselt dolgairól”, vagy valamilyen ideológiai vita bontakozik ki körülötte, de mint társadalomtudós nem kerül a fókuszba. Miközben a könyv jól bemutatja, hogy Lenint tanítani kell, s nem egy, hanem több szempontból is. Krausz Tamás munkája felvillantja azt is, hogy melyek azok a pontok, ahol újra kell gondolni mindazt, amit Lenin leírt. Mik az alapkérdések? Mi az, ami társadalomtudományi szempontból hallatlan izgalmas, és milyen más problémák irányába találunk szálakat? Én négy ilyen területet látok.

Az egyik az *agrárkérdés* – történeti szempontból ezzel kell kezdeni. Ugyanis Lenin idejében zajlott le egy olyan átalakulás, amely azóta befejeződött, tehát a történetnek mára már vége van. Ez a probléma az *agrár-* (nem a vidéki!) *társadalmak felszámolódása*, piacosodása. Egészen a huszadik század közepéig nagyon sokan nem adtak Leninnek igazat. Pedig egy szempontból igaza volt, mégpedig hogy a parasztság olyan átmeneti forma, amely meg fog szűnni. Még a '70-es években is lehetett olyan paraszttanulmányokat olvasni, amelyek ezen társadalmi formák fennmaradását kívánták igazolni, ma viszont már világosan látjuk, hogy ezek mostanra szinte teljes egészében megszűntek, illetve a fennmaradt zárványok is fokozatosan felszámolódnak. Még Afrikában is, és ezt pontosan látni fogjuk, hiszen elég lesz majd tudni, hogy a termékenység ott is zuhanni kezd. A paraszti világból ki fognak kerülni a nők, iskolázni fogják őket, és onnan már nem lesz visszaút. Talán ez a válság is közrejátszik a vándorlás felerősödésében. Vagyis a parasztság, amely Lenin korában a legdominánsabb, a legfontosabb társadalmi csoport volt a világon, mára a megszűnés végső állapotában van.

A következő kérdés, ami miatt ezt a könyvet kötelező elolvasni, nem is az *egyenlőtlen fejlődés* tétele önmagában – ezzel nagyjából mindenki tisztában van és volt (Troickij, Luxemburg marxista oldalról, de a mások is). Hanem azt kell látni, ami ebből következett, hiszen ezt nem gondoljuk át alaposan. Azt hiszem, hogy Artner Annamária a külső és belső okok felelőse kapcsán szintén erről beszélt. No de én nem tudtam, hogy Lenin olyan szintig látta a helyzetet, mint azt Krausz könyvéből kiderül. Mégpedig a következőképpen: ha a kapitalizmus és azon belül az egyes államok hierarchikusan fejlődnek, akkor minden egyes társadalmi viszonyoknak lesz *belső* és *külső* aspektusa, hiszen a társadalmi hierarchiák és viszonyok legalább kétféleképpen szerveződnek, együtt alkotnak dinamikát. Ez nem könnyű probléma, és talán nehezebb bizonyos szempontból, mint a Rubik-kocka. Például az egyes társadalmakon belül van *osztályharc*, s létezik *tulajdoni kérdés*. Ugyanez azonban megismétlődik és újra szerveződik globálisan szinten is. Tehát állandó külső és belső osztályharc zajlik. Még ez is egyszerű kérdés lenne, ha csak azt mondanánk, hogy az egyenlőtlenségek többdimenziósak. Létezik azonban egy nagyon fontos probléma, ami Leninnél az egyik kulcskérdés volt. Mégpedig az, hogy miként illeszkedik e folyamat- és viszonyrendszerbe az *állam* és a *nacionalizmus*. Az állam, ugye, többféle szerepet töltött és tölt be ebben a történetben. Egyrészt szervezheti a világkapitalizmust (tehát szemben mindazokkal, aki ma is azt mondják, hogy az állam a globalizáció áldozata, úgy kell fogalmazni, hogy ellenkezőleg: annak a szervezője). Ezzel Lenin tökéletesen tisztában van, ám még tovább ment. Az államhoz ugyanis hozzákötődött még egy dolog, ami az egészet még nehezebbé tette, az pedig, ugye, a nacionalizmus kérdése volt. Ha globális hierarchiából indulunk ki, akkor a nacionalizmusnál Janus-arcúbb jelenség nagyon

kevés van a világkapitalizmusban. És ezt nem szabad elfelejteni. Elemzési szempontból hallatlan nehéz probléma, hiszen pl. az állam nacionalista alapon védekezhet a globális egyenlőtlenségekkel szemben, fellázadhat ellene (antikolonialista küzdelmek), de közben újra is termelheti és szervezheti azokat a kapitalista viszonyokat, amelyek a külső és belső hierarchiákat kitermelik. Sőt, nemcsak a hierarchiát termelik újra, hanem az egyenlőtlen térben az egyes csoportok, államok még versengenek is egymással a hatalomért és az erőforrásokért, és időről időre, területről területre így válik pokollá a globális koloniális kapitalizmus. Lenin és néhány kortársa (pl. Buharin) ezt már elég élesen látta. Krausz joggal idézi például a kritikai meglátásokat az európai föderalizmussal kapcsolatban, még mielőtt az létrejött volna. Érdemes ezeket újra gondolni például a blokkos imperializmus buharini gondolatai alapján, mondjuk Ukrajna szétesését látva.

A következő szempont, amellyel kapcsolatban Lenint érdemes újragondolni, ez a *munkáshatalom hiányának* és a *terrornak* a kérdése, ami Lenint is erősen aggasztotta. Nevezhetjük a kisiklás problémájának is, azaz hogy munkáshatalom helyett egy bürokratikus állam jött létre, amely terrorban fuldoklott. E területen kulcskérdés, hogy a politikai terrort összekapcsoljuk a globális történelem alakulásával, és ne csak lokális keretekben értelmezzük. A huszadik század a tömeges politikai terror évszázada volt. Lenin ezt már elkezdte pedzegetni, de nem tudta igazán végigvinni. Részben tőle függetlenül, ma már kimondhatjuk, hogy a huszadik században szinte mindegyik állam többször és szisztematikusan irtotta népességét, hiszen elég egymás után tenni a gyarmati erőszakot a koncentrációs táborokkal az ötvenes évekig bezárólag, a kommunista erőszakot a hatvanas évekig (mely akkor jobbra lezárult), és a náci-jobboldali erőszakot a negyvenes évekig. Bizonyos szempontból egészen a hetvenes évekig is, ha a sorba bevesszük Spanyolországot és a latin-amerikai diktatúrákat is. Ezt végig kell gondolni, mert a globális történelmi összefüggés hiánya nyújt mind a mai napig extra morális erőt a Nyugatnak, amely napjainkban is büntetlenül tud bárhol bombázni, ahogyan ezt az idemenekülők is tudják.

A következő kérdés, hogy az osztályharc szempontjából hogyan viszonyulunk a *migráció* kérdéséhez. Ezt Lenin is felvetette már – és tisztában volt vele. A kérdés most, azt hiszem, még aktuálisabb. A nyugati munkásosztály nemcsak többszörösen privilegizált – ezt nagyon szépen leírja Krausz is –, de itt már többről van szó. Az a féltő, hogy a nyugati (benne a magyar) munkásosztály például olyan mértékig lesz migránsellenes, hogy ezek a csoportok az elnyomás aktív faktorává válhatnak, ami azt jelenti, hogy a valós globális társadalmi emancipáció eddig is elképesztően kicsi lehetőségei még tovább szűkülnek. Ez egészen addig fog tartani, amíg a megfelelő csoportok globális szinten nem ismerik fel, hogy ők nem egymás ellenségei, hanem azok ellen a

viszonyok ellen küzdenek, amelyek a magán és partikuláris harcban érdekelték, s azokat fenntartják. Ennek felismeréséhez pedig Lenint és Krausz könyvét is olvasni kell.

KISS VIKTOR

Nagyon köszönöm a meghívást. Mindig öröm, ha egy elméleti könyvről beszélhet az ember, most azonban azért is különösen örültem a felkérésnek, mert a *Lenin – társadalomelméleti rekonstrukciónak* van két olyan teoretikus szintje, ami véleményem szerint éppen a legfontosabb kérdésekhez visz közel bennünket. Van ugyanis a műben egy polemikus dimenzió, amely az egész marxizmus megítélését érinti. A könyv tulajdonképpen arra „használja” Lenint, hogy Marxot és a marxizmust megvédje azoktól, akik a mai jobboldal részéről vonalat akarnak húzni Lenin, Marx és Sztálin közé; azoktól továbbá, akik Marxot vagy Lenint valamiféle szuperhősnek – „pétervári Rambónak” – akarják beállítani. Végezetül pedig védje azokkal szemben is, akik Marxot és az egész marxizmust *filozófiává* szeretnék beszűkíteni, azt állítva, hogy a marxizmus csakis az akadémiai filozófiai diszciplína részeként kezelendő, s akik szerint Marx ma már semmilyen más értelemben nem érdekes, és soha nem is volt érdekes – mindenki félreértette, aki azt gondolta, hogy Marx több, mint az egyik láncszem a szellemtörténetben. De Krausz Tamás Lenin-könyvének van egy másik elméleti vonulata is, s végül úgy döntöttem, hogy erről kellene részletesebben beszélni. E műnek ugyanis sajátos elméleti pozíciója van. Ez az elméleti pozíció persze nem új abban az értelemben, hogy akik ismerik Krausz Tamás sok évtizedes munkásságát, az egész szellemi kör, amelyhez tartozik, szellemi alapállását, azok egyet fognak velem érteni abban, hogy ez a könyv egyfajta *magnum opusként* értelmezhető.

Lenin e szerint a nézőpont szerint egy *baloldali, marxista megújulás* lehetséges *médiума*, amin keresztül iránymutatást vagy legalább kiindulópontot és inspirációt kaphatunk három dologhoz. Egyrésztől a szocializmus alternatív modelljeihez – azaz hogy tulajdonképpen Lenin munkásságából kiolvasható a szocializmus egy *másfajta* modellje, vagy legalábbis inspiráció meríthető hozzá – szemben az államszocializmussal. Lenin másrészt médium ahhoz, hogy a mai korszak kapitalizmusára vonatkozó neomarxista elméleteinek előzményeit lássuk benne – utalva a könyvben nem egyszer előkerülő *világrendszer-elméletre*. Végül Lenin médium a baloldali politikai cselekvés újraalapozása számára is: a szerző szerint, a lenini dialektika – az elmélet és gyakorlat dialektikája, a stratégia és taktika dialektikája, s folytathatnám – ma is alkalmas eszköz arra, hogy egy radikális baloldali forradalmi politikát alapozzanak meg vele. Természetesen most lehetetlen volna a sok felvetett kérdésre reagálni. Ezért engedjék meg, hogy csak egyetlen

kérdéssel foglalkozzak. Azzal, ami szerintem bizonyos értelemben a szöveg legelevenebb és leginspiratívabb elemzése a radikális baloldal közös útkeresése szempontjából.

Engem legjobban az a rész lepett meg a könyvben, amikor a *Mi a teendő* című Lenin pamflet kapcsán azt a felvezetést találjuk, hogy aki ma olvassa ezt a művet, milyen mérhetetlenül csalódottan fogja összecsukni néhány oldal után. Hogy ez egy teljesen régies nyelven megírt, ma már ismeretlen és érdektelen emberek szövegeit vég nélkül citáló írás, amelyben terjedelmes, a kortárs társadalomtudomány számára átírhatatlan téziseket tartalmazó betűtengert kapunk, s ami a mai olvasó számára mintha csak éppen arra a kérdésre nem válaszolna, hogy *mi a teendő*... Krausz Tamás azt a kérdést teszi fel, hogy *miért van ez így*, és a válasza az, hogy azért mert a *Mi a teendő* egy adott kontextusban, adott történeti szereposztásban íródott vitairat, és nyilvánvaló, hogy azért nem találunk ma válaszokat benne, mert, ugye, ez a kontextus elmúlt. Ez a magyarázat azonban, véleményem szerint, csak az egyik oldalról helyes. Nem számol azzal, hogy a *Mi a teendő* az elmúlt évszázadban mégiscsak az a könyv volt, ami Lenint *központi médiummá* tette a baloldali generációk számára. Ennek a műnek az általános interpretációja szerint ugyanis Lenin ebben az *élcsapat*-elvű párt alapjait fektette le. Valójában – ahogyan Mario Tronti fogalmaz – Lenin e tekintetben a marxista „mozgalmárság” médiuma volt, a munkásosztálytól a munkásmozgalomig és munkáshatalomig vezető rögsz úr egyik első végigjárója. Ez persze már elég ok a figyelemre, de nem magyarázza meg, hogy ez az avított szöveg miért lehetett annyira vonzó és inspiráló olyan sokáig? Véleményem szerint azért, mert ha jobban megnézzük, a *Mi a teendő* pártkoncepciójában nem az volt az új, eredeti gondolat, hogy megalapozta az osztálytudat-konceptiót és bevezette az élcsapatelvet. Van egy sokkal érdekesebb dolog, mégpedig az az explicit tézis, hogy az orosz viszonyok között a politikai térképet kétszereplősről *háromszereplősre* kell bővíteni. Magyarán, hogy míg a marxizmusban eredetileg a két főszereplő a munkásosztály és a burzsoázia volt, az orosz viszonyok között ezt ki kell egészíteni egy harmadik szereplővel, s ez nem más, mint a *marxisták pártja*, vagyis a marxizmus mint autonóm politikai cselekvő: Lenin arra a következtetésre jut, hogy az osztályharcban szükség van egy új aktorra, a *marxistákra*. Az ő értelmezésében Marx maga is erre a következtetésre jut a Kommunista Kiáltványban: Marx mint a legelső marxista megalapítja a marxisták pártját, a *kommunista pártot*, amely részt vesz a proletárok és a burzsoák harcában.

Lenin, véleményem szerint, az önálló marxista szubjektum szükségességének kinyilvánításával vált a későbbi radikális baloldal egyik legfontosabb médiumává, mert ennek során hatni engedte a marxizmus kollektív tudattalanját, azt, ami összeköti 1848 Marxát, 1902 Leninjét és tulajdonképpen az 1970-es, 80-as évekig, a végső összeomlásig

minden klasszikus és neomarxista kísérletet. Ez a tudattalan nem más, mint a „történelmi materializmus”, a „formációelmélet”, az „osztályharc transzhistorikus tételezése” mögül újra meg újra előtörő *történelemkép*. Ez a „másik” történelemkép nem lineáris, hanem alternatív, tehát nem dialektikus materialista, hanem *par excellence politikai*. Leninnél mindenkinél markánsabban jelenik meg az a séma, amit *premodern/modern dinamikának* nevezhetnénk. Eszerint Lenin és Marx egybehangzóan gondolja azt, hogy a premodern társadalmak („minden eddigi társadalom”) osztályelnyomásra épültek. Az osztály volt a társadalom gazdasági szervező elve vagy alapja.

Nemcsak azt gondolják azonban, hogy ennek részeként jön létre a modern korszak, hanem úgy látják, hogy a modern korszak egyre inkább a kapitalizmussal válik azonossá. Tehát ez egyrészt a kapitalizmussal azonos modern korszak feltételezése – egy olyan korszaké, ami mind működésében, mind lehetőségeiben gyökeresen különbözik a korábbiaktól –, másrészt pedig annak rögzítése, hogy ez a modern korszak is osztályalapon jön létre a kapitalizmus képében. Marxnak az volt a feltételezése, hogy a modern korszakot nem lehet osztályalapon működtetni és fenntartani. Tehát a modern korszak osztályalapon meg fog bukni: a pauperizáció, a profitráta süllyedése, a technológiai fejlődés társadalmi-ökológiai következményei, a háborúk, az elidegenedés, a válságok, a kapitalizmus autoriter karaktere, a politika és az állam osztályjellege stb. előbb-utóbb elengedhetlenné teszik az alul lévők számára a forradalmat. A kapitalizmus képében jelentkező modern korszak nem tartható, s ezért alternatív modernítésra lesz szükség, alternatív modernitás fog létrejönni. Ez az alternatív modernitás lesz Leninnél a szocializmus, aki ugyanebben a sémában gondolta el az orosz eseményeket, azt állítva, hogy Oroszország e történelmi folyamatban szereplő. (Ezt az értelmezésemet nagy örömmre Krausz Tamás is megerősíti a könyvben.) A modernitást globálisan felváltó alternatív modernitás és a modernitás előestéjén egzisztáló orosz premodernitás szituációja között a kapcsolatot megteremtő marxista élcsapat gondolata talán már sokak számára ismerős. Azt gondolom, hogy a marxizmus kollektív tudattalanja tulajdonképpen az a kikezdhetetlen és megingathatatlan viszony a világhoz, miszerint amíg „modern” kapitalizmus van, addig a szocializmus kérdése történelmi értelemben aktuális, addig az „alternatív modernitás” szellemi és politikai mozgalmi számára eleve adott a tér. Ez az, ami a lelkek mélyén marxistává tesz, és ezt örökíti tovább a lenini *Mi a teendő* egészen a neoliberais globalizáció időszakig.

Véleményem szerint, innen érthető meg, hogy miért „veszett ki” a szellem Lenin *Mi a teendőjéből* a mai olvasó számára. Azért, mert az önálló marxista politikai aktor feltételezése és létrehozása mára már nem a megoldás, hanem sokkalta inkább a *probléma*... Valójában a hatvanas évek nyugati mozgalmainak bukása után a marxisták szá-

mára az osztály és a mozgalom elszakadása lett a központi probléma, mégpedig erős válságdiagnózissal párosulva – a mozgalom válsága és a kapitalizmus válsága kelt egymással birokra. A későmodernitás agóniája, a neoliberais korszak reakciós politikai offenzívája, az új radikalizmus kora, a világrendszer kálváriája, a permanens válságok visszatérésének tézise egyszerre kívánta bizonyítani a rendszer pusztulását, illetve megmagyarázni a baloldal kapitulációját és eltűnését. „Szocializmus, vagy barbárság”: a kapitalizmus nem tartható, az alternatív modernitás létrehozatala elengedhetetlen, csak momentán alig találni olyat, aki megcsinálhatja...

Nem szabad azonban kizárni egy másik teoretikus lehetőséget sem. Fredric Jameson azért központi jelentőségű gondolkodó számomra, mert ő fogalmazta meg az elsők között azt az elméleti lehetőséget, amittől éppen Lenin tart vissza oly erősen számtalan baloldali mozgalmárt. Hogy esetleg a kapitalizmus megtalálta azt a módot, ahogyan saját túlélését biztosíthatja. Ha a modern osztálytársadalom bukásra is van ítélve, mi történik akkor, ha a kapitalizmus „tüllép” saját modern korszakán és *posztmodern tőkés korszakká* változik? Anélkül, hogy belemennék részletesen a „posztmodern kapitalizmus” elméleteibe, a modern osztálytársadalom perspektívájából nézve ez a fordulat három irányba tűnik lehetségesnek. 1. A kapitalizmus létezik, de alapja már nem az osztály-kizsákmányolás, vagyis nem az értéktöbblet elsajátítása. Gondoljunk csak Antonio Negri marxológiai munkásságára és radikális megkülönböztetésére a *modern Proletariátus* és a *posztmodern Multitude* között. 2. A kapitalizmus elvesztette totalitásjellegét, a tőkés logika egy lesz a korszak uralkodó logikái közül. A folyamat során érdemes kiemelni a társadalmilag szükséges munka csökkenését, a technológiai fejlődés emberi életre és valóságra gyakorolt hatását, illetve azt a tényt, hogy az emberiség egyre kevésbé a múlt végén, sokkalta inkább a sci-fi elején éli életét. A *Star Wars* Leninje nem marxista többé. 3. Végezetül a kapitalizmus posztmodern fordulata elképzelhető úgy is, hogy a „nemzetközi” kapitalizmusból a „globális” korszakba való átmenet során minden szereplőt lecserélnek, aki a korábbi színdarabban a főszerepet vitte. Olyan ez, mint egy napi szappanopera folytatása egy-két évtizeddel a kezdetek után: ugyanaz a díszlet, de egészen mások a szereplők, a megmaradt régi karakterek megváltoztak és a szituációk is újraíródtak közöttük. Elég, ha Slavoj Žižek elméleteire gondolunk a valóság és a *Valós* posztmodern dinamikájával kapcsolatban, vagy az alterglobalizációs mozgalmak teoretikus innovációira, a feminizmus legújabb radikális elméleteire, de a posztstrukturalista és posztfundacionalista politika- és társadalomelmélet elmúlt negyven évét is érdemes figyelembe venni a „van munkás, van burzsoá, vannak vállalatok, van állam, van párt, van szakszervezet és vannak régi jelképek és politikai akciók is, de mindez már nem központi fontosságú” jelszó nevében.

Ha ennek a hozzászólásnak címet adnék, akkor az nyilvánvalóan az lenne, hogy „Lenin és a posztmodern perspektíva”. Úgy gondolom ugyanis, hogy a „posztmodern marxizmus” számára teoretikus szinten Lenin közvetlenül nyilvánvalóan nem lehet a radikális baloldal médiuma, hiszen nála a premodern/modern történelmi séma kizárja egy posztmodern korszak lehetőségének felvetését. De jelenti-e mindez, hogy Lenin a mai korszakban (akár elfogadjuk annak posztmodern megjelölését, akár nem) teljességgel érdektelen és elavult szerző? Aligha, és erről éppen Krausz Tamás könyve győzhet meg mindenkit. *A Reconstructing Lenin* elmeséli ugyanis egy „félrebillenés” történetét is, ahogyan a fiatal évek és a *Mi a teendő* forradalmárja a húszas évekre – a körülmények és az események sodrásának hatására – mindinkább reálpolitikussá válik. Arról a félrebillenésről beszélek, amit Fredric Jameson egy írásában úgy fogalmaz meg, hogy Lenin számára minden *politikai* kérdés volt, mindent politikailag gondolt el, de ez egyszerre jelentette nála azt, hogy a forradalom elméletét adta és hogy politikai gondolkodóként a párt, a mozgalom hatalomtechnikai stratégiája volt. Jameson szerint – aki Trockij híres Lenin-álmát elemezve jut erre a következtetésre – a stratégia Lenin miatt a forradalom elméletét adó Lenin szinte végérvényesen alulmaradt. „Lenin meghalt, de ezt nem vette észre”.

Nem kívánok állást foglalni a „torzulás” történelmi kérdésében, mert ami számomra ebből igazán fontos, azt Krausz Tamás könyve is megerősíti: tudniillik, hogy *Lenin eredetileg és alapvetően a forradalom teoretikusa volt, aki nem ökonomista a marxizmus (antimarxisták által oly nagyon kedvelt) vulgáris értelmében és nem is politikai hatalomtechnikus* (aki egy történelmileg rá osztott szerepet akar gátlástalanul végrehajtani a szocialista modernitás létrehozatala s persze számtalan személyes vívódás során). Mi teszi Lenint a forradalom teoretikusává? Hát biztosan nem a forradalomért való rajongás, az elvakult munkásimádat, vagy a kommunizmus ideájának nagyszerűsége: Lenin számára a forradalom nem az „értelmiség ópiuma”, ahogyan azt az olyan reakciós értelmezések, mint Raymond Aron elhíresült szövege, a szemére vetik.

Krausz Tamás könyvének első fejezeteiben nagyszerűen nyomon követhető az a folyamat, ahogyan Lenin először válik forradalmárrá (Csernisevszkij, a konzervatív renddel szembeni mind gyakoribb fellángolások, a diákmegmozdulások, a liberális elitekkel szembeni ellenszenv, a radikálisok társaságának keresése stb.), ismerkedik meg a századvég forradalmi irányzataival és elméleteivel – hogy azután ezek tapasztalatait is alapul véve értse meg a korszak valóságát.

Azt hiszem, kevés aktuálisabb szövege van Leninnek annál, mint amiben – egyik első írásában – kora „radikális kritikájának” két lehetséges irányát *objektivistá idealizmusként és forradalmi materializmusként* határozza meg. Majd arról beszél, hogy az objektivistát az érdekli,

hogyan fog zajlani a történelmi folyamat, mely tények vezetnek majd lázadáshoz és minek kell jönnie azután, míg vele szemben a materialista „egzakt képet fest az adott társadalmi-gazdasági viszonyokról és azokról az antagonizmusokról, amelyek ezekből emelkednek ki”. Ha mai nyelven akarnánk mindezt megfogalmazni, akkor nemes egyszerűséggel arról van szó, hogy a forradalom teoretikusa azokat a viszonyokat keresi, amelyek egyszersmind politikai viszonyok is. A forradalom teoretikusa ugyanis a jelen viszonyaiban a (közel)jövő politikai harcait látja. A magam részéről azt gondolom, hogy ma ez a nézőpont már „csak” valamifajta posztmarxista alapról lehetséges, egészen más nyelven beszélve a korról és a politikáról egyaránt. Ezzel persze lehet vitatkozni. De az etalon bizonyos értelemben azért mégiscsak az kell maradjon, amit a fiatal Lenin kapcsán Krausz Tamás oly pontosan megfogalmazott: „Leninnek a forradalomra vonatkozó politikai-elméleti és szervezeti elképzelései, nézetei szervesen és közvetlenül a tőkés rendszer és konkrétan az oroszországi kapitalizmus történelmi, gazdasági és elméleti-politikai tanulmányozása során fogalmazódtak meg. Ebből az elemzésből nőtt ki az új, proletárjellegű tömegmozgalom jelentőségének felismerése, *egy eljövendő forradalom alapvető problémáinak felrajzolása.*” (Kiemelés – K.V.)

Szigeti Péter

Azóta, hogy 2008-ban, megjelenése idején, végigolvastam ezt a könyvet, becsülöm, s az évek során többször is elövettem. A szerző törekvése egyértelműen az, hogy megszabaduljon a régies kanonizációtól, s ezért nem arról a Leninről ír, aki az államszocialista kísérletek alatt – különösen a Szovjetunióban – a „korunk marxizmusa a leninizmus” legitimációs ideológiájának kiindulópontja volt. Persze minden rendszernek megvan a maga legitimációs ideológiája, még ha ez sokak számára csupán *post festa* tűnik is fel. Így a mai uralkodó polgári rendszereknek is – a demokrácia–piacgazdaság duál szent tehenére alapozva –, akik emiatt Lenin teljesítményét nem a minden nagy történelmi személyiséget megillető objektivitással ábrázolják az új nemzedékek számára, ellenkezőleg: azon vannak, hogy terrorista megszállottként, Nyugat-ellenes, a németek által sakkban tartott politikusként stb. delegitimálják. Mintha Leninnek semmi köze nem lett volna az emberiség egyik első, kizsákmányolás-mentes társadalomra törekvő forradalmi kísérletéhez, a munkásosztály önfelszabadításának humanista céljaihoz. Ehhez persze meglehetősen manipulatív módon kell eljárni, s Krausz Tamás könyve, jó okkal, ennek leleplezésére is figyelmet fordít.

A mű fő mondanivalója azonban Lenin *társadalomelméleti nézeteinek történeti rekonstrukciója* (22.).* Igaz, ezt a gondolati keretet különösebben nem alapozza meg, s van ahol „társadalombölcseleti, elméleti nézeteinek (*eszme*)történeti rekonstrukciója”-ról ír (11.). Ezt én nem tartom teljesen kielégítőnek, ugyanis az eszmetörténeti szálak kibogozása nem jellemző a munkára, társadalomelmélet pedig, bár ma létezik, de egykor nem létezett – ezért ez nem probléma nélküli. Az azonban mégis jól érthető, hogy a szerző Lenin gondolatainak első sorban a társadalomra és politikára vonatkozó belső összefüggéseit tárja fel, s ezt alaposan és meggyőzően teszi. Miért?

A választ azzal kezdem, hogy korántsem véletlen az, hogy most Amerikában angolul, korábban meg oroszul is kiadták ezt a könyvet. Krausz ugyanis egy olyan szellemi életrajzot tár elénk, amiben egy erősen mozgalmi marxizmus lehetőségeit keresi, és a gyakorlat emberét látja Leninben, aki páratlan politikai intelligenciával rendelkezett. Úgyhogy az az álláspontja, miszerint Lenin nem volt filozófus és nem közgazdász, ugyanakkor a *mozgalom teoretikusa* volt, nos, ebben az álláspontjában a túlsúlyos mozzanat az, hogy Lenin az elméleti tételeket gyakorlati cselekvéssé tudta alakítani. Számára Marx és a marxista gondolatok a cselekvés vezérfonalául szolgáltak. Ezt a Lenint emeli ki és mutatja be, annak érdekében, hogy ma is aktuális legyen. Mindenekelőtt tehát, a szerző szerint, Lenin *módszerét* kell használni, mert a kor azóta bizony megváltozott. A mű nem foglalkozik annak leírásával, s az elemzésnek nem is tárgya, hogy a kapitalizmus ma, a monopolkapitalista imperializmus időszakától számítva, hogyan is áll – vagyis hol tart Lenin után közel száz évvel.

Időzzünk el egy kicsit ennél a kérdésnél, hiszen az értelmező leírás magát a módszert is érinti. Véleményem szerint történelmileg azóta valóban megváltozott a helyzet, de én ezt a nóvumot mégsem *poszt-modernként* ragadom meg, mint az előttem szóló Kis Viktor kollégám tette, aki Leninnél a premodern/modern történelmi sémájához kötődő felfogást tételez fel, mondván, hogy Lenin és Marx is a posztmodern elmélet megalapozásának hiányában szenved. Én Lenint a kapitalizmus különböző fejlődési szakaszai által alkotott sorban helyezném el. A modernitás ugyanis az érték többlet-termelésre való áttérés társadalomszerkezeti feltételeivel kezdődött, s ma is ebben, tehát a bér munka–tőke társadalmakat strukturáló és dinamizáló viszonyában élünk. Vagyis nem túl a modernitáson. A centrumban a monopolkapitalizmus szervezett kapitalizmussá változott, és annak második szakaszában jöttek létre a jóléti államok, mégpedig szigorúan csak a centrumban, illetve a periféria és a félperiféria aszimmetrikus függési rendszerében, amit nem csekély mértékben Lenin is tematizált, amikor az osztályharcot és a nemzeti, illetve gyarmati kérdést összekapcsolta. Hozzászólásában Melegh Attila is érintette ezt a fontos kérdést. Gondoljunk az *Imperializmusra* (1917) vagy Lenin Kominternben kifejtett

állásfoglalásaira. Ma túl vagyunk ezen, mert a nemzetállami keretek között a szervezett kapitalizmushoz és a nyers, területet bekebelező, gyarmatosításon alapuló imperializmushoz képest a centrumban is történt egy és más változás. *Belül* a szervezett kapitalizmus 1945–75 között kiegészült a jóléti állammal, *külső* zónáiban pedig a gyarmatosítás 1945 után kifinomultabb függéssé, neokolonializmussá vált. A centrum mindebből pótlólagos erőforrásokhoz jutott és jut jelenleg is. Napjainkra pedig, az elmúlt negyven év nyomán, a tőkeviszonyra épülő világrendszer a *globális kapitalizmus* kölcsönös, de aszimmetrikus függési rendszerében, tehát új mozgásformában egzisztál. Ez nem pusztán transznacionális kapitalizmus, mert az egyenlőtlen és hierarchikus világgazdaságban a különböző – kereskedelmi, pénzügyi, informatikai stb. – hálózatokkal összekapcsolt függési rendszer több és más is, mint pusztán a transznacionális cégeknek – bár ez egy nagyon fontos ökonómiai összefüggés – a világgazdaságot vertikálisan és hierarchikusan behálózó rendszere. Több és más, ideértve a világkereskedelem dinamikáját, a nemzetközi pénzügyi rendszer működtetését, az elektronikusan összekapcsolt tőzsdéket, a hétköznapi világnézeteket a sivár tömegkultúrán keresztül jelentős mértékben formáló és manipuláló médiabirodalmakat, az új szabályozó hatalmokat: IMF, Világbank, WTO, hitelminősítők, OECD, G 8-ak, regionális integrációk stb. Mindez pedig a centrum fölényét tartósítja a perifériákkal és a félperifériákkal szemben, úgy, hogy a tőkés termelési módnak ez a globális változata maga alá rendeli az összes egyéb létező termelési módot és formát. E függési pályának ökonómiai és politikai tényekkel, történelmi anyaggal való alátámasztását talán leginkább a marxizmusnak az a változata fejezi ki, amely a világrendszer-elmélet talaján áll, s ennek ma már nagyon sok szerzője és teljesítménye létezik; nemcsak az iskolaalapító Wallersteinre gondolok, hanem Giovanni Arrighira, Samir Aminra, Michel Agliettára, Andre Gunder Frankra, Christopher Chase Dunnra stb. Lenin elemző módszerére pedig – akár explicite, akár csak hallgatólagosan, vagy újabban egyeseknél még ezt is eltagadva-elhallgatva – ez az irányzat, helyesen, támaszkodik: egyenlőtlen fejlődés, a kizsákmányolás nemzetközivé válása (Krausz munkája ennek elemzésére részletesen is kitér: 449-451.), az integráció és dezintegráció tendenciáinak vizsgálati szempontja, gazdaság és politika változó viszonya – és még folytathatnám.

A magyarázó kis kitérő után: Lenint lehet amiatt bírálni, hogy nem volt „igazi” filozófus, bár nálunk is megjelent „Lenin, a filozófus”-ról egy kis könyv (Wirth Ádám, Kossuth, 1970). Lehet bírálni amiatt, hogy az *Empirikriticizmus* a fizikai idealizmus bírálata során – szubjektív idealizmusának és neokantianizmusának jogos bírálataként – egyben elejtette a modern fizikának azt a fordulatát is, amit talán a neopozitivisták ismerelmélet fejez ki. Nevezetesen, hogy nemcsak a módszer igazodik tárgyához, hanem bizonyos összefüggésekben a megismerés mód-

szere teremti meg vizsgálata tárgyát (például a bizonytalansági reláció, a hullám és a részecske kettősségének vonatkozásában vélelmez egy ilyen tartományt). Hát persze, lehet ezen vitatkozni, gazdag a világ s gazdagok a megismerés eszközei, útjai. A mozgalom szempontjából azonban ennek a fizikai idealizmusnak a módszerbeli bírálata akkor is fontos volt, a „zurück zu Kant” tagadása akkor is jelentős volt a hegelimarki dialektikát alkalmazó Leninnél, ha bizonyos értelemben valóban voltak olyan fejlemények a modern fizikában, amiket adott esetben a lenini perspektíva figyelmen kívül hagyott.

Ugyanígy, elmondható, hogy Lenin nem volt „igazi” ökonómus, mert imperializmus-könyve nagymértékben a kiváló Rudolf Hilferdingre támaszkodott, nevezetesen annak *A Finánctőke* című, 1910-es munkájára (valamint John A. Hobsonra s némiképp másokra is). Ma már biztosan tudjuk, hogy az imperializmus ugyan nem bizonyult a kapitalizmus legfelsőbb, utolsó fokának, azt azonban látni kell, hogy Lenin feltette azt a jelentős tudományos kérdést, hogy vajon az értéktörvény alapján megmagyarázható-e a monopolprofit jelensége? Ma is alapvető kérdés, hogy az *átlagos profitráta* kialakulása, amely a magántulajdonosok alapvető allokációs döntéseinek motivációit is megmagyarázza, vajon még mindig mozgási törvényszerűsége-e a globális kapitalizmusnak? Ehhez az értéktörvénynek is érvényesülnie kell, de a monopolizálódás, illetőleg a saját belső értékkel nem bíró, aranyra be nem váltható pénzrendszer új fajtája nehézzé teszi ennek a problémának – vagyis az átlag-profitráta magyarázó értéke – problémájának megválaszolását. Látható ebből, hogy Lenin közgazdasági gondolkodásában volt komoly tudományos mélység. Amit felvetett – és elégedetlen volt azzal, hogy nem oldott meg –, annak kifejtésére nemrég Samir Amin tett kísérletet *La Lois de la valeur mondialisée: pour un Marx sans rivages* (A globalizált értéktörvény: Marx határok nélkül) című 2011-es munkájában.

Filozófia, közgazdaságtan, politika – ha külön vesszük őket, számomra akkor is érdekesek, éppen egy teória megalapozottsága értelmében. A marxisták igazi ereje azonban a *totalitás* marxi elvének átvételében és alkalmazásában, tehát *módszertani* megőrzésében van, amely Lenin politikát elemző formulájának – a konkrét helyzet konkrét elemzésének – voltaképpen természetes előfeltétele. Ez ugyanis túl van a szaktudományos differenciálódáson, amely eleve nem kérdez rá egy történetileg kialakult helyzetre, egy konkrét totalitás, komplexum belső szerkezetének túlsúlyos mozzanatára. Krausz könyve Leninnel ezt a törekvését igen jól ragadja meg. Talán ezért beszél Leninnel kapcsolatban, szokatlan módon, annak társadalomelméletéről, nézeteinek társadalomelméleti rekonstrukciójáról. Az összefolyamat fő ellentmondása megértésének következtében pedig leginkább a marxista politika, a valóság megváltoztatására irányuló praxis, benne a forradalomelmélet (lásd II., III., V., VII. fejezetek és 451–455.), valamint

a pártelmélet az, aminek kidolgozása Lenin és kora számára döntővé vált. Nem véletlen, hogy Lukács is ezt szisztematizálta Lenin-tanulmányában, 1924-ben. A retrospektív történelmi tapasztalat azonban mégiscsak az, hogy a mozgalomra épülő, élcsapat típusú tömegpárt bizony utánozhatóvá vált, és nemcsak a baloldal, hanem a jobboldali pártok számára is. Ezért itt Krausz Tamásnak jobban is lehetne bírálnia Lenint (elemzését és kritikáját lásd: 135–147. és 447–449.), főleg abból a szempontból, a szocialista építés szempontjából, hogy a párt lehet-e az a végső *organon*, eszköz, ami a feladat teljesítésének protagonistája és garanciája is egyben. Lenin behatóan bírálta „az államunk munkásállam – bürokratikus kinövésekkel” helyzetet, a bürokratizálódást és a bürokratizált államot. Továbbá érzekelte a *szubsztitucionalizmust*, hogy Mészáros István találó fogalmával éljünk. Tehát azt, hogy egy párt mennyiben helyettesítheti a munkásosztályt és a tömegeket? Lenin az utóbbiak demokratizmusát szerette volna elérni az állami bürokratizálódással és a pártapparátussal szemben. Leszögezném, hogy a maga korában az élcsapat típusú párt valóban nagy nóvum és harci eszköz volt, a *Mi a teendő?*-től kezdve, éppen a munkásmozgalom sajátlagos találmányaként, amely Leninnél a néptribun eszméjét állította szembe a pártbürokrataéval. Csakhogy mint minden, ami hatásos és jó eszköz, utánozható, és mások számára is felhasználható. „Ha tud valamit valaki / Mesteri bölcslet, újszerű / Van, ki a jóra, van, ki gonoszra tör vele.” (Szophoklész: Antigoné, Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása). Túlterhelt ez a pártelmélet, különösen a szocialista építés vonatkozásában, és szerintem ezért nem tölthette be azt a túl sok funkciót, amelyet Lenin, majd nyomában az utókor szánt neki. Sztálin pártja persze már messze nem Lenin pártja volt. Miként a gyűjtő és elitpárttá váló, majd kiüresedő „állampártok” sem. Isaac Deutscher *bon mot*-ja ma így szólna: „Lenin faekével vette át a hatalmat, Gorbacsov pedig atomhatalomként katapultált” az immáron (b) nélküli SzKP-val. E metamorfózis okaival ehelyütt nem foglalkozhatunk. Azonban a forradalmi helyzet értékelése, leíró definíciója és az egész lenini permanens forradalom hallatlan jelentőségű a politikai elmélet és a politikai praxis szempontjából. Mert páratlan élességgel tudta megfogalmazni azt, hogy amikor a felül lévők nem tudnak, az alul lévők pedig nem akarnak a régi módon élni, akkor *összszemzeti válság* van. Objektíve fennáll a forradalmi helyzet, amikor is a szubjektív tényezők kerülnek előtérbe, szövetségi politikával, a fő csapás irányának meghatározásával, stratégiai minimumokkal és maximummal, valamint rugalmas taktikával. Az elmélet ekkor tényleg a cselekvés vezérfonala. Ezt minden politológia-tankönyvben tanítani kellene ahhoz, hogy valaki megértse valamit a forradalmak és a polgárháborúk természetéből. Ma ez persze a főáramban nem cél és még csak nem is egyetemi tananyag. Tehát Krausz Tamás nagyon jól választott, amikor a hallatlan politikai intelligenciájú Lenint állította előtérbe, aki szervezőképességével

és elméleti tudásával egyaránt azt a célt szolgálta, amit az adott kor adott feltételei között ki lehetett bontani, ki lehetett hozni. A feudálkapitalista Oroszország első világháborús veresége nyomán a forradalmi helyzet előállt, és ennek munkásmozgalmi kihasználásában Lenin teljesítménye páratlan.

Idézzük azonban hosszabban a szerző kiváló összefoglaló megjegyzését:

„A Lenin marxizmusával szembeni fenntartások érthetők, hiszen éppen a Szovjetunió összeomlása után vált világossá, hogy ez a történelmileg konkrét, intellektuális és gyakorlati teljesítmény, amely többé nem szolgál állami legitimációt, minden ízében – elméletileg, politikailag és módszertanilag is – ellenáll a liberális és nacionalista rendszerapologetikának, vallási és spekulatív »kiegészítéseknek« és értelmezéseknek, belső logikája alapján csak a marxista formációelmélet és egy forradalmi-antikapitalista gyakorlat összekapcsolása alapján folytatható. Ugyanakkor az elutasítás szubjektív alapjaihoz tartozik, hogy Lenin marxizmusa a baloldali akadémiai értelmiség »szaktudományos« ellenállásába is ütközik, mivel Lenin filozófiai és »szaktárgyi« felosztása, »feldarabolása« – mint a megelőző hét évtized tapasztalatai mutatják – gyakorlatilag valóban lehetetlen; minden elemében az összefolyamatra, az *egészre* összpontosít. Marx nyomán lerombolta a tudomány és a filozófia, az elmélet és a gyakorlat közötti falakat. Lenin tudományossága egyszerűen elválaszthatatlan a kapitalista rendszer *mozgalmi* meghaladásától, ebben az értelemben Lenin marxizmusa hozzá van láncolva a XX. század nagyipari munkásságához és annak mozgalmához, miközben módszertanilag meglepően nyitott az »összfolyamat« megragadása iránt minden új feltételrendszerben. Marx létezik a forradalmi munkásmozgalom nélkül is a maga filozófusi és közgazdasági teljesítményével, Lenin nem, hiszen 1917-ig minden elméleti és politikai megnyilvánulása a munkásmozgalomra és a forradalomra, illetve annak céljaira irányult. 1917 után pedig mint a szovjet állam alapítója a hatalom megtartása és a korábban meghirdetett célok között feszülő ellentmondások fogságában, a „taktika és a stratégia« szorításában lavírozott – egyre inkább tudatában annak, hogy a célok történelmi térben és időben beláthatatlanul kitolódnak” (445.).

A marxizmus saját gondolati alapokon álló és fejlődő, a történelmi és empirikus változásokra nyitott elmélet, amelynek érvényessége a tőkés termelési mód uralmához kötődik. Leninnél is ez volt. Akkor is, amikor a szocialista forradalmaknak az európai és az észak-amerikai világban jelenleg *nincs se napi, se stratégiai aktualitásuk*. A világot meg kell érteni a forradalmak apálya idején is ahhoz, hogy krízisszituációkban vagy a status quo megingásakor megváltoztathatóvá váljék. A *világtörténelmi* perspektíva ma sem kizárt, mint ahogy egy új barbárságba való visszaesés sem, ha az afrikai kontinens alulfejlettségére és az Afrikából kiinduló, északra tartó migrációs hullámokra gondolunk. Az egyenlőtlen

fejlődés Latin-Amerika bizonyos országaiban azonban jelen van. Itt állunk 2015-ben. Azonban ha ez sem fog találkozni az egyenlő fejlődés centrumban kibontakozó felhajtó erejével, akkor könnyen az 1917-tel kezdődő kísérletek sorsára juthat – még hosszú átmenetet feltételezve is. Mindeközben mégis progresszív nyomokat hagyhat maga után az érdemi, materiális és kulturális társadalmi egyenlőség közelítése és az elmaradottság leküzdése vonatkozásában.

KRAUSZ TAMÁS

Köszönet a tisztelt kollégáknak azért, hogy olyan sok inspiráló gondolatot fogalmaztak meg. Ezért félre is teszem, amit eredetileg mondani szerettem volna, és inkább reflektálnék néhány dologra, ami elhangzott – persze a teljesség igénye nélkül.

Gyakorlatilag mindenki kitért arra a kérdésre, hogy mennyiben aktuális Lenin; egyáltalán: van-e bármilyen aktualitása – túl a forradalmi baloldal követőin. Nos, Vlagyimir Iljics Lenin – paradox módon – annyiban feltétlenül aktuális, hogy Kelet-Európában 25 éve a legádázabb módon rombolják le a szobrokat, amelyeket valaha Leninnek emeltek. Intenzíven zajlik mind nacionalista, mind liberális oldalon Lenin szellemi és politikai teljesítményének meghamisítása, kiiktatása, vagy ha másként nem megy, akkor teljes marginalizálása. Ez ügyben a liberálisokat és a nacionalistákat a szociáldemokraták és az anarchisták többsége is támogatja. Egyetlen országról sem tudok, Oroszországot is csak részben kivéve, ahol a szobrokat, emlékhelyeket, sőt, Lenin műveit ne üldöznék, és ne pusztítanak el. Ebben tehát valamilyen értelemben kifejeződik Lenin időszerűsége, vagyis az, hogy negyedszázaddal a Lenin-kultusz lebontása után is zajlik az „antikultusz” jelensége. Ennek okait meg kell érteni ahhoz, hogy az ember az új világban valahogyan viszonyulni tudjon Lenin eszmei és politikai örökségéhez. Közismert, hogy Leninnek, a szovjet állam alapítójának emlékét a terror és az erőszak narratívájába kívánják belegyömöszölni, azzal a céllal, hogy a fennálló kapitalista rendszerrel szembeni alternatívát, sőt, még az alternatíva kialakulásának *lehetőségét* is, amit Lenin mindig is megtestesített, megsemmisítsék: „A múltat végképp eltöröljük” – csupán visszafelé... De el lehet-e törölni a szocializmust mint alternatívát az emberiség történetéből és ezáltal jövőjéből? Lenin a marxizmus történetének kiiktathatatlan része, és ezzel már a maga korában is tisztában volt Rosa Luxemburg, Antonio Gramsci vagy Lukács György, hogy a marxisták táborán kívüli gondolkodókat most ne is említsünk. Hogy az államszocializmus korszakában Lenint a rendszer a legitimációs ideológia céljaira használta fel, ez Lenin jelentőségén mit sem változtat. Jézus és az ő öröksége is képes olyan emóciókat gerjeszteni, amelyek az emberi elnyomás elleni küzdelmet erősítették, noha később

az intézményes és reakciós keresztény egyházakban a legitimációs ideológia részévé vált.

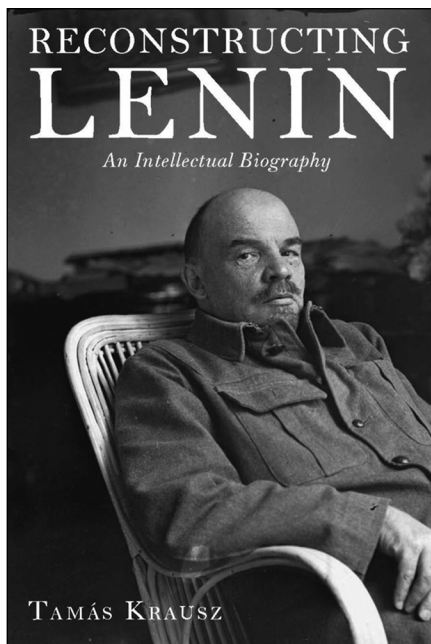
Lenintől félni kell, persze, hiszen Lenin az egész rendszer, világrend egésze átalakításának elméletét és praxisát gazdagította – nem függetlenül attól a tényről, hogy „mellékesen” a szovjet állam alapítója is volt. Az is tény, hogy a XX. században nem jött létre olyan más típusú, megvalósult alternatíva a kapitalizmussal szemben, amely valamely formában ne Leninhez, az orosz forradalomhoz kapcsolódott volna. Tehát Berlinton Pekingig egyetlen olyan kísérletre sem került sor, amely elválasztható lenne a szovjet fejlődéstől. A forradalomból kisarjadt első rendszerek ugyan megbuktak, de a bukás – illetve a bukás magyarázata – teljes mértékben belefér Lenin elméleti nézetrendszerébe, és annak keretei között egészen jól értelmezhető is. Lenin egy szempontból biztosan elégedett lenne ma: az elmúlt 100 évben felhalmozódott egy sor gazdasági és kulturális tapasztalat, amelynek számos élő eleme van szerte a világon, és ami a fennálló rendszerrel szemben humanista alapon mozgósít. Az a tény pedig, hogy a szociáldemokraták vagy az anarchisták többsége és a liberálisok elvetik Leninnek a társadalmi fejlődésben játszott pozitív szerepét, Lenint bizonyosan nem lepné meg, mint ahogyan az sem, hogy a jelzett politikai erők történelmi teljesítményét szinte kizárólagosan az erőszak és a terror narratívájába szuszakolják. Akik a szocializmust – mint az emberiség gyakorlati lehetőségét a tőke világának meghaladására – komolyan gondolják, Lenint bizonyosan nem akarják sem Marxról leválasztani, sem vele szembeállítani, hanem – minden különbségük ellenére – őket mint eltérő korszakok egymást folytató tendenciáit ragadják meg.

Lenin – és ez evidencia – pontosan tudta, hogy Oroszországban, ha a forradalom győzelmének óriási esélye is van, a szocializmus, illetve a rá vonatkozó kísérlet *egyedül* Oroszországban, a nyugat-európai szocialista forradalom nélkül, elbukik, mert a gazdaságilag és katonailag szervezett ellenerők ezerszer nagyobbak az orosz forradalom erőinél. Ebben a tudatban halt meg. Vitatkozom azokkal a kollégákkal, barátokkal, akik azt gondolják, hogy Leninnek nem volt, nincs „elmélete” a kapitalizmus utáni fejlődésre. Valóban nem volt „betervezve”, hogy a forradalom magára marad és párturalom jön létre a szovjetek közvetlen demokráciája helyett. Ám elmélet nagyon is volt (van!) – „csak” nem valósulhatott meg a kialakult új történelmi feltételrendszerben. A kedvezőtlen külső feltételek különösen is a maguk képmására formálták a szovjet átalakulást. Lenin *elméleti szocializmusában* – mint rendszerben – a pártnak eredendően nem volt meg (persze a hagyományos piacnak és a tőkének sem!) az a kitüntetett szerepe, ami később, az államszocializmus gyakorlatában megvalósult, s amit példának okáért nem kevesen még ma is az „átmeneti korszak” fogalma alá kívánnak vonni, s annak keretei között próbálnak elemezni, éppen úgy, ahogyan a régi államszocializmus legitimációs ideológiája is tette. A pártnak mint

„mozgalmi” struktúrának, óriási jelentősége volt, persze, az 1905-ös és 1917-es forradalmak periódusában. A hatalom megragadása után azonban ez a mozgalmi oldal hamarosan leépült, és a pártnak mint „hivatalnak”, mint a hatalomgyakorlás *bürokratikus* intézményének lett óriási jelentősége. Ez mindenekelőtt azzal függött össze, hogy a szocializmus számára – ez Lenin óta közhely – fontos gazdasági, kulturális és politikai feltételek hiányoztak. De ott lehetett elkezdni. És a párt ilyen értelemben eszköz lett: pótszer, „hajtószij”. Nem véletlen, hogy a Szovjetunió első, 1936-os alkotmánya (amelyet Sztálin, mellékesen mondom, a sárba tiptort) a pártról gyakorlatilag nem mond semmit, mert nem mondhatja el a valóságot. Az alkotmányban minden hatalom a szovjeteké, miközben tudjuk, hogy a nagy terror időszakát éljük... Lenin 1919-ben azt mondja, hogy Oroszországban pártidiktatúra van. Ezt a helyzetet Oroszország nem tudta meghaladni. A pártnak azért lett ilyen kolosszális szerepe mindenütt Kelet-Európában, mert az eredendően szocialista kísérlet egyedül maradt a félperiférián, s *végső soron* nem tudott a centrumkapitalizmussal versenyezni gazdasági és katonai téren, noha az ott élő népek jelentős tömegei viszonylag és abszolút értelemben is a társadalmi és kulturális felemelkedés tanúi lehettek – a mérhetetlen áldozatok mellett. Amikor azt mondom, hogy a *Mi a teendő?* (amelynek Lars T. Lih nem is olyan régen egy egészen kiváló, közel ezeroldalas könyvet szentelt; *Lenin Rediscovered: What Is to Be Done? In Context*. Leiden/Boston, Brill, 2006) nem olyan kulcsmű, mint az *Állam és forradalom* c. brosúra, nem a *Mi a teendő?* jelentőségét becsülöm alá, hanem a megváltozott történelmi feltételekre s a megtett út eredményeire és ellentmondásaira igyekszem a hangsúlyt áthelyezni. Vagyis a *Mi a teendő?*-t az *Állam és forradalom*, a társadalmi önszerveződés erősítése szempontjából, a tőke és a bürokrácia gyámkodása alóli kiszabadulás lehetősége felől javasolom értelmezni, mivel ez lenne, lett volna a párt alapvető történelmi funkciója. A fennálló tőkerendszer baloldali kritikussai mind azt húzzák alá, hogy Lenin az első, aki az élcsapatpártot „networkszerűen” működteti, abból a célból, hogy a társadalmi öntevékenységet kibontakoztassa. Vagyis a párt formájában a rendszerrel szemben álló erőnek új eszköz van a kezükben, egyfajta „nemzetközi hálózat”, ami az internet korszakában, amikor a szocialista kísérlet éppen elbukott, kolosszális szerephez juthatna. Ám ilyen pártot létrehozni csak emelkedő társadalmi ellenállás periódusában lehet. Ez az a mozzanat, amit ki tudnak bontani Lenin műveiből, mert a bolsevik párt is eredetileg – még az illegitimitás viszonyai között – „networkökből” épült fel, azaz hálózatosan működött. Egy ilyen szerveződés azonban magas szervezeti, technikai és kulturális szintet tételez fel, ami Oroszországban korábban nem létezhetett. A századelőn olyan párt kellett, amely be tudja vinni az emberek, a proletariátus tudatába, hogy *eo ipso* forradalmat kell csinálni. A párt mint „szervezett osztálytudat” a tőkerendszerben állandóan, folyama-

tosan zajló emberi elbutítással szemben őrzi aktuális funkcióját, de létrehozatala csakis mozgalmi tett lehet az új kapitalizmus feltételeire adott válaszként. Kis Viktor – Negrire és másokra is támaszkodva – azt állítja, hogy a jövőben a tőkés logika egy lesz a korszak uralkodó logikái között, ez azonban önmagában már igaz volt a XX. században is. Lenin fent hivatkozott elemzése a különféle társadalmi formák együttélésére vonatkozóan ezt a feltevését igazán jól alátámasztotta. Ám ha ezt úgy kell érteni, hogy a *meghatározó* fejlődési tendencia nem a kapitalizmus és nem is a szocializmus irányába tart, akkor a spekuláció útjára tévedünk. Lenin elemzéséből éppen az következik, hogy egy *nem szocialista*, elvileg eddig nem ismert alternatíva nem bukkanhat fel. Halála előtt – nem Marxtól függetlenül – a szovjet tapasztalatok alapján egy államszocialista szektor felbuklását és megerősödését azonban már érezte. No de manapság felbukkanhat-e valami egyéb, amely se nem kapitalizmus, se nem szocializmus? Nem hinném, hacsak nem az államszocializmus „második kiadása”, mint ahogyan azt sem hiszem, hogy létezhet a történelemben eddig ismert társadalmi-termelési formák mellett valami egészen más, elvileg ismeretlen, amely hirtelenjében egyszerre csak megjelenik... A kapitalizmuson mint uralkodó termelési módon belül persze – éppen Lenin alapján (is) – tudhatjuk, különféle, vagyis többszektorú vegyes gazdaság jöhet létre. De mindig az az alapkérdés, hogy mely szektor, forma lesz az uralkodó, meghatározó, hegemón? Mindezek a bonyolult kérdések, persze, elesnek az ún. *államkapitalizmus*-elmélet hívei számára, akik nem látnak különbséget a valóságos államkapitalizmus és az államszocializmus között. A lényeg tehát ennek a többszektorú vegyes gazdaságnak a léte: állami, magán, szövetkezeti. Ám egy ilyen fejlődésben az egyes formák valóban eltérő logikák mentén mozognak és kíméletlen harcban állnak egymással, de a tendencia valamely túlsúlyos forma meghatározottsága alatt áll: vagy a tőke-logika (a profittermelés) vagy a közösségi logika (a közvetlen, öntevékeny, önszerveződő, alulról építkező stb. szükséglet-kielégítés) és az ennek megfelelő elosztási viszonyok (hogy az „államszocializmus” eltűnőnek látszó világát most ne is említsem.) De ezt a fejlődési alternatívát kivonni a munka-tőke ellentétének világméretű mozgásából, küzdelméből nem lehet, mert emellett semmilyen tényanyag nem szól.

Lenin nagy érdeme, hogy nemcsak felismerte elméletileg a tőkés viszonyok hierarchikus rendszerét helyi és globális szinten, hanem idejekorán tudatosította, hogy a *demokrácia*, a demokratizálás polgári valósága meghatározott okok folytán egyrészt csak a legfejlettebb országokban jön létre, másrészt különös vonása, funkciója, hogy a szociális és politikai *alávetés* speciális, új eszközeként, a tőkés rendszer menedzselésének különös formájaként szolgál; alapvető sajátossága, hogy magát a tőke-rendszert – ellentétben a félperifériával – sikeresen védelmezi. Ezt a gyarmatosító imperializmust törte át az orosz forra-

dalom éppen a félperiférián a gyarmatosító, világháborút kirobbantó imperializmussal szemben.

E világméretű, gyakorlati *társadalmi transzformáció* történelmi jelentőségéről így írt Rosa Luxemburg 1918-ban, néhány hónappal azelőtt, hogy az imperialista rendszert védelmező tisztí különítmények agyonverték:

„[...] amikor világszerte döntő, végső harcok előtt állunk, a szocializmus legfontosabb problémája, egyenesen az égető korkérdés továbbra sem a taktika ilyen vagy olyan részletkérdése, hanem: egyáltalán a proletariátus cselekvőképessége, a tömegek forradalmi tettereje, a szocializmus hatalmának akarása. Ebben a tekintetben Lenin és Trockij barátaikkal az *első*k voltak, akik a világ proletariátusának példát mutattak, mostanáig még mindig az *egyetlenek*, akik Huttennal kiálthatják: én vállalkozni mertem.

Ez a lényeges és *maradandó* a bolsevik politikában. *Ebben* az értelemben övék marad a halhatatlan történelmi érdem, hogy a politikai hatalom meghódításával és a szocializmus megvalósításával kapcsolatos gyakorlati problémák felvetésével a nemzetközi proletariátus előtt jártak, s a tőke és munka közötti harcot az egész világon hatalmas mértékben előrelendítették. Oroszországban a problémát csak föl lehetett vetni. Oroszországban nem lehetett megoldani, csak nemzetközileg oldható meg. És *ebben az értelemben* a jövő mindenütt a »bolsevizmusé«.” (Az orosz forradalomról [Glavina Zsuzsa fordítása], in Rosa Luxemburg: *Marxizmus, szocializmus, demokrácia*. Tanulmányok, cikkek, beszédek. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983, 504.)

Lenin éppenséggel akkor lett újra „időszerű”, amikor elveszítette közvetlen politikai aktualitását. Mert tisztábban látszik történelmi jelentősége, amit pontosabban és igazabb módon Rosa Luxemburnál senki sem fogalmazott meg. S ebben az értelemben a forradalmi baloldal számára örök viszonyulási pont marad.

Hic Rhodus, hic salta.

Spiró-Diabolina

Spiró György: *Diabolina*. Budapest, Magvető Kiadó, 2015

Sziszifosz visszalép

*Rettenthetetlen hülyék kora jó,
Pojácák vagy gazemberek? Is-is.
Egyszerre félem és röhögöm általlátni:
a szikla óhatatlan visszafelé görög.*

Petri György (1989)

Kortünet, hogy a magyar értelmiség színe-java is áttért a nagy társadalom-megváltó eszmék elleni harcra, s leszámol a „forradalmi múlttal”, attól való félelmében, hogy „gyilkos alternatíva” keletkezik a fennálló rendszerrel szemben, amely valamilyen értelemben mégiscsak privilegizált társadalmi státuszt biztosít számára. A jelenséget alapjában a rendszerváltás, a szocialista kísérlet bukása egyik következményének tekintem. Spiró György új regénye a 80-as évek végének, a 90-es évek elejének világát, annak *leleplező* szellemi atmoszféráját, propagandaszellemét idézi s hozza vissza. Az író kissé megkésett műve, azaz kései „személyes leszámolása” Leninnel, a „bolsevizmussal”, a „kommunizmussal” azóta már nem egyszerűen kormánypolitikává vált a balti államoktól Ukrajnán át Magyarorszáig, Lengyelországtól Horvátorszáig, hanem az állami legitimáció részévé is. Az érdeklődő olvasó tanácstalan és egyszerre kíváncsi is abban a tekintetben, hogy vajon Spiró György csak „most ért ide”, vagy valamiféle eredeti „újrágondolás” céljából írta meg „történelmi” kisregényét, egyszersmind visszatérve a politikai író kelet-európai szerepéhez. Mindenesetre ma egy ilyen vállalkozás egy ismert értelmiségi részéről fontos szellemi elköteleződés, amelynek természetét érdemes közelebbről is szemügyre venni.

A spirói mű *irodalmi* értékét mérjék fel az irodalommal szakszerűen foglalkozó recenzensek. Számomra, a szovjet történelemben tájékozódó, érdeklődő olvasó számára e mű műfaját tekintve inkább *pamflet*, mint regény. Mivel azonban az író ambíciója az volt, hogy történelmi kisregénnyel ajándékozza meg nemzetét, tekintsük mi is annak, aminek az író elképzelte.

Formai értelemben Spiró *Diavolinája* a jeles szovjet író, Makszim Gorkij (Alekszej Peskov) „cselédjének”, későbbi – állítólagos – szeretőjének és orvosának naplóját „rekonstruálja” az írói fantázia és mondanivaló tükrében. Gondolhatnánk, hogy a magyar irodalomban is hagyományos kisregényről van szó, amely a történelmet „alulról szemlélő”, elnyomott és elkeseredett „kisember” szűkös és leegyszerűsítő gondolatvilágát közvetíti, akit a cári önkényuralom, a világháború vérözöne, a rombolás és a forradalmak tisztító és pusztító vihara gyötört meg. Gondolhatnánk, hogy az író a forradalmat követő új rendszer bonyolult mozzatát tárja elénk. Elsőként Kosztolányi jut az ember eszébe. De ezt az értelmezést maga az író zárja ki, aki számos interjúban adja meg a „helyes olvasatot”, a kis könyvecske értelmezésének keretét. Egyik interjújában kedvelt tézisének képpen tárja az olvasó elé: „Amilyen világban nekünk most élnünk kell Kelet-Európában, Európában, a világban, az 200 éve a felvilágosodással, a francia forradalommal alakult ki. Ennek a kornak még nincsen vége. Ebbe a korszakba tartozik bele a bolsevik forradalom és a Szovjetunió története. Amikor szétesett a Szovjetunió, nem értettem egyet azokkal, akik azt mondták: »Na, akkor ezt letudtuk!« Ez ugyanaz a világ, ugyanazokkal az erővel. A 20. század diktatúrái – Dél-Amerikától Ázsiáig – az 1917-es forradalom variációi a mai napig. Nem árt az első nagy, szörnyűségekkel is járó társadalomátalakítási kísérletet tanulmányozni. A 20. század diktatúrái – Dél-Amerikától Ázsiáig – az 1917-es forradalom variációi a mai napig.”¹

Hogy a világban minden „rossz” a francia felvilágosodásból kinőtt forradalmakkal kezdődött, majd az orosz forradalommal „romlott el” igazán – régi-régi gondolat. Őszintén szólva, ezt a romantikusnak tetsző „teóriát” a náci is gyakran emlegették a modern társadalommal szembeni kifogásaik kapcsán, amely, úgymond, a „judeo-bolsevistaplutokrata” összeesküvés áldozata lett. Azt a tézist pedig, hogy az orosz forradalom felel „mindenért”, még a náci diktatúráért is, a 80-as években, a hidegháború végóráiban az amerikai és német jobboldali-konzervatív történetírás olyan figurái elevenítették fel, mint Richard Pipes vagy a szélsőjobboldal felé tolódó, Szabó Miklós történész megnevezése szerint, „pronáci Nolte”.² Mint ismert, e felfogást az ún. *német történészvitában* is sokan megbírálták, többek között Jürgen Habermas is. E koncepció – minden ambíciózussága ellenére – igen egyszerű. Vagyis az orosz forradalom, amit az író – levette minden szakmai megfontolást – „bolsevik puccsnak” nevez, nemcsak Hitlerért, hanem Strasserért vagy Pinochetért, a brazil, argentin, uruguayi diktatúrákért, a görög ezredesekért, vagy akár az indonéziai népirtásért is felel. Megfagyott az emberi ész?

Spiró még csak el sem jut annak a kérdésnek a pusztá felvetéséig, jelzéséig sem, hogy ki vagy mi tehető felelőssé azért az első modern genocídiumot (ti. az örmények kiirtását – 1915) és több mint 20 millió

halottat eredményező világégésért, amelyből a(z orosz) forradalmak kikeltek. Kié a felelősség a gyarmatosítás során elkövetett számos népirtásért, egész népek, kontinensek nyomorba és rabszolgaságba döntéséért a XVI. századtól napjainkig? Tényleg a modern társadalommal szembeni alternatívakeresés nagy társadalom-átalakító eszméi lennének felelősek a történelemben megnyilvánuló „forradalmi” gonoszságért, miként Spiró sugallja? Talán éppen az orosz forradalom célként tételezett eszménye – a kizsákmányolás-mentes világ megteremtése – viselné ezt a felelősséget? Nem cserélődik itt fel ok és okozat?

Spiró regénye egyetlen gondolat körül forog, amely végső soron oda vezet, hogy az orosz forradalom, a bolsevizmus mint bűnbakok kerülnek a *Diavolinában* megtestesült „emlékezetpolitika” központjába. Spiró pamfletjének egész világlátása mintha hatályon kívül helyezné a forradalom olyan íróit, mint Iszaak Babel, a Vörös Hadseregben szolgált, zseniális novellista, a Nobel-díjas Mihail Solohov, Ilja Ehrenburg, vagy éppen maga Gorkij... Nem véletlen, hogy Spiró hősei, antihősei sajnálatosan kidolgozatlanok, nincs jellemük, papírmásé figurák, szimpla gyilkosok vagy gyilkosok segítői. Nem derül ki, hogy Gorkij miképpen keveredett közéjük. Miért szeretett – igaz, „fenntartásokkal” – a kedves, filantróp író tömeggyilkosokat? Spiró sematikus, pszichológiailag megrajzolatlan figurái erre természetesen nem tudnak választ adni. Pedig Spiró néhány irodalmi elődje, mint például Alekszandr Szolzsenyicin – *Lenin Zürichben* című könyvében – pszichológiailag is felépítette hősét, megpróbálta megérteni cselekedeteinek bonyolult motívumait. Még ő sem próbálta beleszuszakolni a forradalom vezetőjét egy szimpla tömeggyilkos arcnélküli figurájába. Megemlíthetnénk e műfajban Arthur Koestler *Sötétség délben* című regényét is, amely a Buharin-per lélektanilag is kidolgozott rekonstrukciójára épült. Igaz, nem érdemes világirodalmi példákon mérni Spiró *Diavolináját*.

Már az első oldalakon kiderül: Lenin különösen is Spiró bögyében van, az író sok-sok éven át tartogathatta magában az érthetetlen indulatot. Könyvében például így fogalmaz: „A bolsevikokat ő nevelte elvakulttá. Forradalom mindenáron, és aki szembeszáll, kinyírni... Az akarnoksága diadalához persze kellett a világháború...”³ Ennyit tudunk meg a millió számra katonagúnyákba öltöztetett, politikai öntudatra ébredő orosz parasztság és városi munkásság forradalmáról, az önkényuralom elsöpréséről, a nagy októberi... puccsról. Ez van Spirónál, akárcsak egy rendszerváltás utáni (s talán egy mai) rossz, nyolcadikos történelemtankönyvben. Egy puccs, amely meghatározta a XX. század történetét... Diavolina visszaemlékezése csak ürügy, alkalom, eszköz arra, hogy ezeket a megvesztegető leegyszerűsítéseket – mint saját „felfedezéseit” – Spiró élénk tárja. Kutatásai szerint – „állítólag” – még Gumiljovot is Lenin lövette le.⁴ A bolsevikok mind vérszomjas tömeggyilkosok, akik a nép nyakán élösködnek. A szerző itt a szokványos

antibolsevista propaganda magaslataira hág, az óvatlan olvasó pedig szinte észre sem veszi, milyen mélyre kormányozza őt a neves író. De Spiró javára kell írni, hogy a goebbelsi, náci propagandával ellentétben, ő nem zsidó-bolsevik rémuralomról beszél, hanem csupán „parazita-bolsevik” rémuralomról, amely szociális célokra hivatkozik. Azért úgy mellékesen a zsidók is előkerülnek a könyv lapjain, először mint temetőbe járó emberek... Gorkij temetéséről írja Spiró-Diabolina: „Ott volt a temetésen Averbah, Zinovij unokaöccse, aki mindent gyűlölt, ami jó. Ott volt Averbah nővére, Ida, a férjével, Jagodával. Ott voltak Babellel az élükön az egykori caprii és sorrentói vendégek sok százan. Mély-séges gyűlölségek tartották össze a társaságot. Erre mondta Alekszej, nyírják egymást, ahol érik, hol van itt zsidó összetartozás? Ott voltak a népbiztosok, a csekisták, a Központi Bizottság többsége; mutatóban volt csak nem zsidó, Sztálin, Molotov, Vorosilov.”⁵ Vagy: „Sztálinnak kapóra jött a fajelmélet, vélekedett Alekszej, a lenini gárda 90 százaléka zsidóként volt anyakönyvezve.”⁶ Mi van? – kérdezhetné a lassan gyanút fogó olvasó... Gorkij temetése mint egymást gyűlölő zsidók összejövetele? A valóságban, persze, Gorkij temetésén több ezer ember vett részt, és a gyászoló tömegben soha senki nem számolta össze a nemzetiségeket –ilyesmi akkoriban nem volt szokás –, nem elfelejtve, hogy szovjet területen öt évvel később a náciak rendeztek be temetőket jórészt a zsidók, mindjárt 2,7 millió zsidó szovjet állampolgár számára.

Spiró zavaros eszmefuttatásai kavarognak a különféle történelmi események sehol nem tisztázott forgatagában, anélkül, hogy bármilyen rendező elv vezetné az olvasót a regény olvasása közben. Micsoda „visszaemlékezés” az, amelyben úgyszólván nincsenek évszámok, adatok, specifikált események? Évek, évtizedek, egész korszakok csúsznak itt össze, a történelemben kevésbé jártas olvasó csak kapkodhatja a fejét. Miután minden nem bolsevik valamiképpen pozitív figura, vagy legalábbis ártatlan áldozat, legyen szó a polgárháború vagy a NEP-korszak éveiről, Spiró-Diabolina valamiféle fekete-fehér, ijesztően naiv „történetfelfogás” foglya. Nem világos, hogy Lenin és a bolsevikok miképpen, mely okok következtében tudták megtartani a hatalmat, ha csak nem azért, mert a cári rendszer hívei, a fehérgárdista katonatiszti diktatúrák vagy a nyugati hatalmak Szovjet-Oroszország ellen elkövetett intervenciói során túlságosan kevés vért ontottak, vagy túlságosan humanisták voltak ahhoz, hogy szembe tudjanak szállni a bolsevikokkal (és persze a valamely okokból mögöttük álló tízmilliókkal). Legalább Reymont, Móricz vagy Sánta Ferenc parasztjai az író eszébe jutnának...

Lehetséges, hogy egy botcsinálta történész nem hallott a könyvtárnyi Lenin-irodalom és a korszakról íródott történelmi művek sokaságáról, amelyek cáfolják a Leninnél mint tömeggyilkosról kialakított írói elképzelést. No de Spiró? Ám szerinte a történészek nem számítanak, azok is mind hülyék, mint Spiró egykori tanítványai, akik nem olvasták Tolsztojt,

s ezért a tanár úr – megsértődve a dolgok ilyenén állásán, nyilvános bejelentés nyomán – pár éve be is fejezte áldásos oktatói tevékenységét az ELTE-n. Most azonban az egykori tanár mélyen tanítványainak színvonala alá süllyedt: a tézisregény téziseit cáfoló dokumentumokat, a történetírás egész történetét egész egyszerűen *ad acta* tette. Tulajdonképpen semmit nem tudunk meg a forradalmi terror háttéréről. De akkor mit kutatott évekig Spiró, amiről interjúiban oly gyakran megemlékezik? A korabeli mendemondákra támaszkodó, azokat felidéző könyvek szerzői, Lenin és a bolsevikok legelvadultabb ellenfelei sem írtak össze olyasfajta rágalomözönt, amivel Spiró rukkolt elő Diabolina maszkjában. Számára minden „tény” csakis abból a szempontból jön számításba, hogy a könyv minden oldalán lesújtó ítéletet hozhasson. Magyarán, kriminalizálja és démonizálja a bolsevizmus történetét. Félreértés ne essék, bármely terror történetéről tisztán, „fenomenológiai” síkon kizárólag „rémtörténet” kerekedhet ki. De annak is van struktúrája. Ám a lényeg éppen a terror eredetének, okainak, működésének megértésében áll. Az a Spiró, aki végigélte „bolsevik diktatúra” hazai történetét, komolyan gondolja, hogy a forradalom kizárólag a terrorról szól? Hogy minden forradalomból kinőtt rendszer valamiféle egységes és a szűk elit diktatúrájában ki is merül? Nála Lenin azonos Sztálinnal. Ha például Lenin ragaszkodik ahhoz, hogy Gorkij 1918-ban külföldön gyógyíttassa magát, akkor kizárólag rafinált és vérgőzös taktikázásról van szó, hogy megszabaduljanak az írótól, ha pedig hazahívják, akkor is „minden időben” valamiféle gonoszság vezérli a bolsevik gyilkosokat, akik, mint Zinovjev, „vadállatok” s persze szadisták voltak. Zinovjev egyenesen örült, hogy Gorkij vért köpött.⁷ A téboly itt nem ért véget, mert a csekisták, akik természetesen mind egyformák – a regényben sosem derül ki, hogy mi mozgatja a vérszomjas bolsevikokat a hatalom pusztá akarásán, megtartásán kívül –, kizárólag gyilkossággal és – főleg – sajátjaik elpusztításával foglalkoznak. És gyakorlatilag mindenki csekista... Néha felbukkan a regény lapjain, hogy ezek a bolsevikok több nyelven beszélő és „nagy eszméket” (persze csak önigazolásul!?) képviselő értelmiségiek, akikről azonban a regény végéig nem derül ki, miért vállalták 1917 előtt a hosszú szibériai száműzetést vagy az emigrációt. Diabolina, a „cseléd-szerető” nem tud különbséget tenni a szóbeszéd és a történelmi tények között, s ezt érti az ember, ha nem is tartja szükségszerűnek. De hogy az író elhiggye, miszerint Sztálin a száműzetésben azzal intézte el tényérjának megtisztítását, hogy azt a kuttyájával nyalatta ki,⁸ ez már a leghiszékenyebb olvasót is rá kell(ene) ébressze: itt már nem irodalomról, történelmi kisregényről, hanem a politikai pamflet műfajában megírt, szimpla antibolsevista propagandáról van szó. Magam Lenin és Sztálin forráshagyatékából és azok interpretációból – nemcsak könyveim okán – évtizedek óta tanítom is ezt a korszakot, sok mindent láttam, de az irodalmi formában zajló zagyválásnak ez a foka engem is meglep. A jó nevű író meglebegteti,

hogy Lenin még az ellene elkövetett merénylet megszervezésében is részt vehetett, bár erről „megoszlanak a vélemények”,⁹ de hát egy bűnös szociális diktatúra, egy maffia vezetője csak is az ármány és a cselszövés embere lehet... Hitler 1941. március 30-án a hírhedett titkos tanácskozáson 250 Wehrmacht-tábornok előtt kijelentette: „a bolsevizmus a szociális bűnözés” megnyilvánulása. Ez akkor a Barbarossa-terv megvalósításának ideológiai alátámasztásául szolgált. De ma, 2015-ben mi indokolja a szélsőjobboldali (magyar és nem csak magyar) Lenin- és bolsevizmus-kép „aktualizálását” egy „nyitott” író részéről? Spiró talán a banderista ukrainai vagy a neohorthysta magyar kihíváshoz, az egész szovjet múlt kriminalizálásához kívánt felzárkózni, hogy le ne kesse az újabb rendszerváltást, ellentétben az 1989-sel, amelyről korábbi kis kötetében oly frappánsan nyilatkozott a Petri Györggyel szembeni alternatíváját illetően?¹⁰ Persze, ez a mai bulváros politizálás mást jelent, mint hajdan Petri „alkoholmámoros élete”, aminek boncolgatására nem ez a megfelelő hely.

Spiró „mozgatottsága” nyilván bonyolultabb annál, mint hogy le lehessen írni csak a bulvár és az üzlet fogalmaival, hiszen az „ügy” mégsem lehet azonos az írói magamutogatással.

Egy bizonyos: a *Diabolina* esetében Spirót elragadta a „tézis”, a „nagy ötlet”, lendület, hogy „most aztán megmondom az igazat” a hatalom kérdéséről, amely egész életében írói érdeklődésének középpontjában áll(t). Nem vette észre, hogy döglött oroszánba rugdos, hiszen a bolsevizmus már a maga sztálini alakjában is, mint történelmi korszak, régen lezárult, s mindazok a „kutatói felfedezések”, amelyekkel ő most kirukkolt, a moszkvai értelmiség köreiből már az 1960-as években szóbeszéd tárgyát képezték. Spiró trükkje az, hogy feltámasztja a döglött oroszánt, megpróbálja elhitetni – hisz nagy varázsló ő (!) –, hogy az oroszán márpedig él. Megvesztegetően egyszerű tézise pusztán a bolsevikok hatalomimádásáról szól. A forradalom után a bolsevik szörnyek szívében csakis a hatalom létezik, ami a könyvecské lapjain – az írói intenció szerint – kivetül az utóbbi évszázad egész forradalmi baloldalára, „radikalizmusára”. Mindaz pedig, ami a szovjet korszak irodalmában e tárgyban ránk maradt, s amit Spiró elvben oly jól ismer, és ami magának Gorkijnak a műveiben is tárgyiasult, az valójában mint érdektelen, kikerül az író látóköréből. Minden kimarad, ami téziseit gyengíti.

Tulajdonképpen kikerül maga Gorkij is. A mi akadémiai utcanév-bizottságunk is csak dörzsölheti a tenyerét, hiszen Gorkij életét, Spiró-Diabolina ábrázolásában, lényegében Lenin és Sztálin igényeinek, követeléseinek kielégítése tölti ki, amiért kisebb ellenszolgáltatásokat kap (privilegiumokat élvez, szabadon „filantróposkodhat”). Bár Gorkij néhol felbukkan mint író is, ám minden relevancia nélkül. Így tapossa el Spiró korábbi „múzsáját”, ihletőjét. Eszerint a képmutató, szerepjátszó, hazug Gorkij még Lenin temetésén is csak ripacskodott!¹¹ De Diabolina,

a cseléd, a szerető, az orvos – és itt már ismét felmerülnek „szakirodalmi”, „dramaturgiai” kétségek is – elméleti kérdésekben is állást foglalt Lenin és Gorkij viszonyát boncolgatva. Spiró-Diabolina arra az önmagában is ellentmondásos következtetésre jut, hogy a forradalom után Gorkij egyfelől kíméletlenül bírálta Lenint, másfelől „rá tudta bírni, hogy sok száz embert engedjen ki a börtönből”. Hogy mi hogyan és miért történik itt, nem tudjuk meg. Itt sincsenek sem okok, sem célok, csak az írói fantázia képzelgésai és önkényes következtetései maradnak, amelyek semmiféle rendszerbe nem foglalhatók. Mi történhet még e könyv lapjain? Semmi. Ezen a ponton nyilván be kellene fejezni az olvasást és az olvasással eltöltött – bármily csekély idő miatti – boszszankodást is. Ám a recenzens – akit erre a feladatra a szerkesztőség mint „témafelelőst”, jelölte ki – tovább kell menjen a nehéz úton, a lenini úton, s meg kell vonjon valamiféle végső összegzést is.

Az ilyen típusú áltörténelmi regényben a dolgok csak önmagukban léteznek, s a szereplők gyakran csupán mások által rájuk osztott szerepeket játszanak. Az író az 1917 utáni rendszert, amelyet ő egységes egésznek látta, nem képes ábrázolni, nem tud választ adni a legfontosabb kérdésekre. Vajon a rendszer szereplői miért úgy cselekszenek, ahogyan, egyáltalán, mi okból működik maga a rendszer, miért volt széles, később rajongó tömegbázisa? A szerző az olvasó számára egyáltalán nem világítja meg a rendszer abszurd ellentmondásait. Ellentmondások ugyanis nincsenek. Miközben kinyilvánítja „téziseit”, semmit nem „magyaráz el”, s az olvasó ott áll egy strukturálatlan, belülről semmiféle ellentmondást nem tartalmazó szöveggel szemben. Tanácstalanul.

Spiró, aki „saját kutatásaira” hivatkozik számos interjújának szinte mindegyikében, sokszor keveri-kavarja „céduláit”. Az író ugyanis mindent elhitt, amit elolvasott, és sokat olvasott, ám a legendák, az anekdoták világa, mint például Lenin „telefonos gyilkosságai” (ilyesmit, ugye, nem kell bizonyítani, csupán hinni kell bennük, hisz mondják!) keverednek a „valóságnak” azokkal az elemeivel, amelyeket Diabolina valóban személyesen átélt. Történelmi valóság és írói képzelet össze- csúszik – a történelmi hitelesség rovására. Be-becsúsznak „aprócska” ténybeli hibák is. Az egyiket csak azért teszem szóvá, mert Spiró-Diabolina egyik „főgonoszára”, Zinovjevre vonatkozik. Az író úgy véli, hogy Sztálin a száműzetésből visszatért Zinovjevet kinevezte a *Bolsevik* című folyóirat főszerkesztőjének.¹² Valójában 1924 és 1938 között a Bolseviknak három főszerkesztője volt: Buharin, Knorin és Sztjeckij.

Ami magát Gorkijt illeti, életéről és személyiségéről meglepően szégyenes, sematikus képet kapunk. A regényben Lenin és Sztálin „kicselezésével” töltötte idejének nagy részét, ha egyáltalán maradt szabad ideje a sok nővel való enyelgés közepette. Leninhez való bonyolult viszonya, amelynek alapvető vonása a tisztelet és a szeretet volt,¹³ „természetesen” homályban marad; Spiró-Diabolina értelmezésébe

nem fér bele Gorkij 1930-ban publikált Lenin-nekrológja sem. Ellentétben korábbi meggyőződésével, a „kései Spiró” úgy véli: a szovjet író „végighamiskodta az életét”. Az említett interjú szerint, Gorkij különös ember volt, aki „nemcsak hamisan kezdte pályáját, de az egész életét is végighamiskodta. Ez tette alkalmassá, hogy egy regény hőse legyen. Vonzott a macska–egér harca Leninnel és Sztálinnal, időnként utólag sem dönthető el, ki az egér, ki a macska. Sok eltérő értelmiségi szerep van, függ a helyzettől, az egyéniségtől, a foglalkozástól... Egy műszaki értelmiséginek vagy egy biológusnak nem pontosan így kell színlelnie.” Csak azt lenne jó tudni, hogy ezek után mi vonzotta Diavolinát Gorkij-hoz, miképpen lehetett szerelmes Spiró-Diavolina a képmutató, ripacs Gorkijba? Álljon meg a menet. Mit olvas az ember?

Gorkij levelezései, írásai, cikkei alapján – kompromisszumai, taktikai megfontolásai ellenére is – a valóságban nagyon is elvi alapokon állt: bármennyire látta is az új rendszer súlyos, történelmileg meghatározott korlátait, vezetőinek emberi és politikusi gyengéit, Spiró állításával szemben, a szovjethatalom híve maradt, noha mint meggyőződéses ember, mélyen megvetette az eszmény nélküli karrieristákat, a hatalomhoz dörgölöző szerencselovagokat. Ennyiben tehát elesik az a magyarázat, értelmezés is, hogy Spiró önmaga és Gorkij között vonhatott analógiát, vagy legalábbis egy ilyen analógia mindkét lábára sántít.

Ám Spirót íróként a történelem valójában nem is érdekelte. Mint egyik interjújában egyértelműen le is szögezte: „*A történelmi tudással világszerte hadilábon állunk, nem lehet rá alapozni.* Az a tapasztalatom, hogy ha jól mesélek, a mű szépen elműködik a történelmi adatok ismerete nélkül is.”¹⁴ De nem mesél jól, és nem „működik el” a dehistorizált sztori, mert a közhelyes, százszor felmondott „demokratikus lecke” – mint TGM más vonatkozásban írta valahol – dögunalom. Mint a reakció mindig.

Ugyanakkor e *rossz és hazug regény* ellenére sem felejthetjük el, hogy Spiró direkt politikai szerepvállalása nem ezzel a művel kezdődött. Hanem régen, még a múlt század 80-as éveinek közepén, amikor távlatosan meglátta a jövőt egyik 1984-ben közölt, igen kiváló és pontosan fogalmazó versében: a *Jönnek* című opuszában. Azóta a „mélymagyarok” már régen megérkeztek, beültek a parlamentbe és a maguk teljességében meg is mutatkoztak. Ám mára már Spiró maga is az ő nyelvükön szólal meg, az új hatalom nyelvén beszél. Talán nem veszi észre? A korszellem. Itt tart a magyar „magaskultúra” 2015-ben...

A liberális kritika végre osztatlanul és szorosan keblére ölelte a jeles író, amire az oly régen vágyott. S aki most végre megváltotta belépőjét a neobarbarizmus Parnasszusára...

- ¹ Ki az egér, ki a macska? – Spiró Györggyel beszélgettünk *Diabolina* című regényéről. *Vasárnapi Hírek*, 2015. május 23.
- ² Ld. erről Krausz T.: Hogyan írma át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét? *Századok*, 2014. 1. sz.
- ³ *Diabolina*, 16.
- ⁴ Uo. 31.
- ⁵ Uo. 165.
- ⁶ Uo. 174. Valójában az 1922-es összeírás szerint a bolsevik párt tagjainak száma 375 971 fő, közülük 270 409 nagyorosz nemzetiségű, az összlétszám 72%-a, 19 564 fő, az álltagság 5,2%-a volt zsidó. Lásd Krausz Tamás: Bolsevizmus és nemzeti kérdés. Adalékok a nemzeti kérdés bolsevik felfogásának történetéhez, 1917–1922. *Nemzetiségi Füzetek* 8. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 138–139. Ha Spiró tényleg kutatott volna, akkor rájön, hogy a „lenini gárdában”, a párt felső szerveiben, értsd mindenekelött a kongresszus intézményét, messze nincs annyi zsidó, amennyit az ő „forrásai” sugallnak, A kongresszusi küldöttek között az 1919 és 1922 periódusban 13–15% százalék körül mozgott a zsidó nemzetiségűek aránya. Később csökkent. Vö. Béládi László: A bolsevik párt kongresszusai a számok tükrében 1917–1939. *Világtörténet*, 1983. 3. sz. 84–89. Ennyit a 90%-ról...
- ⁷ *Diabolina*, 35.
- ⁸ Uo. 83.
- ⁹ Uo. 124.
- ¹⁰ Jámbor Judit: *Amíg játszol. Beszélgetés Spiró Györggyel 1998/99*. Budapest, Scolar Kiadó, é.n., 30–31. Spiró hőskölteménye így szól: „...nagyon világos volt a kérdés, hogy vagy nagyon gyorsan elégetem magam, és élek egy bohém, alkohalmármoros, politizáló és ellenzéki életet, ez a Petri-féle út, vagy pedig beásom magam hosszú évekre vagy évtizedekre, és lassan araszolva, az irodalmat mellékesen művelve próbálok működni. A második mellett döntöttem.” A mártír hősköltemény azon a ponton esik szét végleg, amikor Spiró beszámol hányattatásairól két állami állásban, mint színházi dramaturg és egyetemi oktató. Alig tudott megélni belőle, pedig gyermekei sem voltak. Szomorú történet. „Mellékesen” művek sorát publikálta.
- ¹¹ *Diabolina*, 103.
- ¹² Uo. 158.
- ¹³ Vö. <http://gorkiy.lit-info.ru/gorkiy/vospominaniya/v-i-lenin.htm>
- ¹⁴ Sokan behaltak Gorkij halálába – Marton Éva interjúja Spiró Györggyel *Diabolina* c. kötetéről, 2015. július 19. http://www.revizoronline.com/hu/cikk/5646/beszeltetes-spiro-gyorggyel/?cat_id=1&first=0. (Kiemelés – K.T.)

Válságértelmezés a globalizáció korában

Artner Annamária: *Tőke, munka és válság a globalizáció korában.*
Budapest, Akadémiai Kiadó, 2015

A 2008 őszen az amerikai jelzálogpiacról indult, majd az egész glóbuszt behálózó globális pénzügyi és gazdasági válság okairól, lezajlásáról és következményeiről az elmúlt esztendőkből már számtalan szerző fejtette ki az álláspontját *pro* és *contra*. Ennek nyomán arról is sokat hallhattunk, hogy a válság miként „diszkreditálta” az addig hegemon pozícióban lévő neoliberális fejlesztési modellt, miután a „fegyelmező neoliberalizmus”¹ tehetetlennek bizonyult a válság előrejelzésével, okainak felkutatásával, elhárításával és a krízis menedzselésével szemben. A felületes vizsgáló számára talán Artner Annamária legújabb monográfiája is könnyen beilleszthetőnek tűnik a válság kapcsán napjainkban egyre inkább terebélyesedő és népszerűvé váló tudományos elemzések sorába, de a szerző, szándéka szerint, ennél jóval többre vállalkozik. A monográfia ugyanis az évtizedek óta zajló gazdasági átalakulás komplikált összefüggésrendszerének egészét alaposan górcső alá véve kíván elixírt találni a globális kapitalizmus immáron rendszerszintűvé vált problémáira.

A könyv több szerkezeti részre tagoltan térképezi fel a neoliberális gazdaság- és társadalompolitika tényerése következtében elszabadult világunk² tőke- és munkaviszonyait. Egy olyan globális tőkés gazdaság átfogó kapcsolatrendszerét, amelynek polarizáló hatása századunk egyik legnagyobb problémája, és amely nemcsak a szegény és gazdag országok – a centrum és a periféria – közötti ellentéteket élezi ki, de a centrumországokon belüli társadalmi egyenlőtlenségeket is fokozza.³ Ha a jelenleg uralkodó viszonyok illusztrálására egyetlen sokkoló tényadattal kellene szolgálni, az vélelmezhetően az Artner által is idézett *Oxfam International* 2014. évi jelentéséből származó lenne: a világ 85 leggazdagabb embere jelenleg annyit birtokol, mint a Föld lakosainak szegényebb 50 százaléka.⁴

A szerző a *mainstream* közgazdaságtani irányzatok szűkösséggel és felesleggel kapcsolatos, ideológiai elemektől sem mentes tantételeit tárgyaló fejezetet követően tér rá a könyv lényegi mondanivalóját tartalmazó részekre (piaci verseny és demokrácia, a globális tőkerendszer mechanizmusai, globális munkaerőpiac, versenyképesség

és foglalkoztatás, feltétel nélküli alapjövedelem, országtanulmányok, az Európát feszítő ellentmondások természete, új regionalizmusok a világ gazdaságban). Az alábbiakban a gazdaság és a demokrácia kapcsolatára, valamint az Európát uraló feszültségekre vonatkozó főbb megállapításokra helyezem a hangsúlyt.

A *Tőkeemegtérülés, bérmunka és demokrácia* című fejezet tágabb összefüggésbe helyezve vizsgálja a globális méretekben zajló folyamatokat: a gazdasági és a politikai alrendszer közötti relációt fürkészve az ezekkel kapcsolatos közkeletű hiedelmeket igyekszik cáfolni. Ugyanis amióta Francis Fukuyama a később széles körben ismertté vált művében papírra vetette a „történelem végéről”⁵ vallott gondolatait, amelyben a „liberális világforradalom” (*Worldwide Liberal Revolution*) egész Földet behálózó győzelméről értekezett, divatosá vált a gazdasági liberalizmust és a szabad piactudományt a liberális demokrácia „kötelező tartalmi kellékeként” kezelni. A politikai demokrácia és az állami beavatkozásoktól mentes szabad piac léte ezen érvelés szerint elválaszthatatlan egymástól – ahogy a neoliborális kánon egyik népszerű dogmája kapcsán Hayek fogalmazott: a társadalmi igazságosságba vetett hit felkarolása, illetve az állam gazdaság(politika)i szerepvállalása „szükségszerűen közelebb és közelebb visz a totalitárius rendszerhez.”⁶

A globalizációra és a beavatkozásoktól mentes piactudományra sokan azonban éppen a képviselői demokrácia „felszámoló-biztosként” tekintenek, amely szétrombolja a jóléti állam által korábban nyújtott stabilitást. Mára már egyre többen értenek egyet Artnerrel, aki szerint a globális méretűre rúgó tőkeértékesülési mechanizmus „a tőke felhalmozódásával és a társadalom egyre kisebb részének kezében történő koncentrációval egyenlőtlenül osztja el a jövedelemszerzési lehetőségeket, és tendenciálisan [...] a munkajövedelmeknek a jövedelmeken belüli csökkenéséhez és maguknak a munkajövedelmeknek a polarizálódásához vezet úgy a fejlett (centrum), mint a fejlődő országokban (periféria).”⁷ A társadalmi egyenlőtlenségek szintje pedig kétségtelenül összefügg a társadalom demokrácia iránti elkötelezettségével, a demokrácia beágyazottságával és fejlettségével is: a demokrácia az említett egyenlőtlenségekkel valóban fordított arányban erősödik vagy gyengül. Napjainkra maga a „történelem vége” gondolat kiötlője is revidálta korábbi álláspontját: Fukuyama szerint az az amerikai nézőpont, amely szerint a gazdasági liberalizmus és a demokrácia kölcsönösen támogatva egymást, kéz a kézben halad, látványosan megbukott. Meglátása szerint a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek már-már a demokrácia alapjait veszélyeztetik – immáron a fejlett államokban is. A demokratikus államok szem elől tévesztették, hogy az emberek a kormányzattól éppen a jólét és biztonság feltételeinek megteremtését várják. A minimális, a gazdaság terebélyesítésébe nem avatkozó és kiterjedt redistribúciós tevékenységet nem folytató állam

ideáljának fenntartása csak az egyenlőtlenség további növekedéséhez vezet, ami egyúttal fokozza a politikai polarizációt és gyengíti a demokratikus intézményekbe vetett állampolgári bizalmat is.⁸

A neoliberais értékek iránt elkötelezett gondolkodókat azonban ez láthatóan nem hatja meg: az „annál rosszabb a tényeknek” típusú érvelések ma is állandó eszköztárát képezik a globális kapitalizmus jelenlegi viszonyainak fenntartásában érdekelt köröknek. Hérakleitosz cáfolataként legújabban az IMF Ukrajnát és a „trojka” (IMF, Európai Bizottság, Európai Központi Bank) Görögországot érintő, 2014. és 2015. évi hitelmegállapodásai bizonyítják, hogy többször is bele lehet lépni ugyanabba a folyóba. A hitel folyósításának feltételeként ugyanis még mindig a *Washingtoni Konszenzus*⁹ néven elhíresült neoliberais gazdaságpolitikai programpontok érvényre juttatását kívánják meg az elviekben szuverén nemzetállamoktól: megszorításokat, a közszférát illető elbocsátásokat, a nyugdíjkorhatár emelését és (további) privatizációt. A „strukturális kiigazító programokat” a demokratikus értékekkel összekötő retorika sem változott jottányit sem: a felszínen éppen a demokrácia elmélyítése és az emberi jogok tiszteletben tartása égisze alatt várják el például Ukrajnától a kiigazító intézkedések hatályba léptetését.¹⁰

A demokrácia és a szabad piac összefüggéseit szemlélve megállapítható tehát, hogy olyan paradox helyzet alakult ki, amely a jelenlegi struktúra fenntartása mellett folyamatosan önnön falaiba ütközik: „a paradoxon az, hogy a demokrácia az egyenlőtlenségek csökkentésével nyer a legtöbbet, az egyenlőtlenségek csökkentése viszont a piaci erők, a verseny és a tőkefelhalmozás lehetőségének korlátozását feltételezi.”¹¹ Ennek nyomán pedig könnyen belátható, hogy amennyiben nem történik meg egy pozitív, a „jóléti rendszerváltás” valódi reményét hordozó és a neoliberais kormányzási modellel szakító, gyökeres fordulat, annak egy populista karakterű, politikai extrémizmusba torkolló, drámai fordulat vethet véget – amint ezt Polányi is meggyőző módon írta le hét évtizeddel ezelőtt, a nemzetiszocialista-fasiszta fordulat magyarázataként.¹² Az alsó rétegek lecsúszása és a középosztály lecsúszástól való féelme ugyanis, az artneri téziseknek megfelelően, valóban megszüllheti a rend iránti vágyat és a társadalmat válságba sodró erők kormányzati úton történő megregulázásának igényét. A szerző által idézett felmérés, amely szerint 2006–2007 és 2010–2011 között a munkaerő-piaci helyzet romlása miatt a „társadalmi nyugtalansági index” a fejlett országok csoportjában is nőtt, leginkább (12 százalékos mértékben) éppen az Európai Unióban, több mint jelzés értékű.¹³

Habermas figyelmeztetését tehát, miszerint a szegénység és a szociális bizonytalanság növekedése, a táguló jövedelemkülönbségek, a társadalmi dezintegráció tendenciái és a deszolidarizáció hosszú távon lerombolhatják a liberális politikai kultúrát,¹⁴ nem feltétlenül a hiábavaló

farkast kiáltás esetének kell tekintenünk. A szociális bizonytalanság növekedése, az állampolgárok kitétele a folyamatos megszorításoknak, a közösségiség és szolidaritás gondolatának marginalizálódása, az ökológiai környezet rombolása, illetve a transznacionális bűnözés térnyerése összességében olyan tehetetlenségi nyomatékként hathatnak, amelyek sokak szemében hosszabb időre diszkreditálhatják a liberális demokrácia értékeit. Ezek a folyamatok pedig ezzel párhuzamosan hatalmas felhajtóerőt jelenthetnek a radikális megoldásokban gondolkodó politikai tömörülések számára. A 2014. évi európai parlamenti választások alkalmával első ízben kellett szembenézni azzal a ténnyel, hogy a szavazatok jelentékeny hányadát euroszkeptikus és radikális erők szerezték meg – korántsem csak a gazdaságilag elmaradottabb térségekben. A radikális jobboldalhoz sorolható francia *Nemzeti Front* és az *Egyesült Királyság Függetlenségi Pártja* (UKIP), illetve a radikális baloldali görög *Syriza* egyenesen a dobogó első fokára léphetett fel, de más rendszerkritikus formációk is relatíve magas támogatottságot könyvelhettek el maguknak. A *Syriza* 2015. január végén a megszorításokkal való szakítás ígérete révén nyerte meg a görög választásokat, de spanyol testvérpártja, a *Podemos* is toronymagasan vezet a közvélemény-kutatásokat, s az ír *Sinn Féin* is jó esélyekkel vághat neki a soron következő választásoknak.

Ahogy azonban a monográfia szerzője is kiemeli, ezek a még mindig sporadikusnak tekinthető változások önmagukban nem fogják a jelenlegi szisztéma markáns megváltoztatását eredményezni. „Ha nem az országok minősített többségében állna elő a társadalmi fordulat, akkor a többi ország tőkénének összefogásával az alternatív utat választó nemzetek kísérletét gyorsan megbuktatnák.”¹⁵ Erre jó precedens az immáron kormánypártként tevékenykedő *Syriza* esete. A Tsipras vezette új görög kabinet első intézkedései között szerepelt a minimálbér tíz százalékkal történő emelése, a pireuszi kikötők privatizációjának leállítása és a közszférában tervezett elbocsátások visszavonása.¹⁶ Néhány hét leforgása alatt, az eurózóna pénzügyminisztereivel folytatott konzultációt követően azonban a görög pénzügyminiszter egy Janus-arcú, a kabinet szempontjából gyakorlatilag kapitulációval felérő megállapodásra kényszerült: az új kormány a „mentőcsomag” pár hónappal történő meghosszabbítása fejében kénytelen volt ugyanis vállalni, hogy a „görög pénzügyek rendbetételéhez” szükséges reformintézkedéseket léptet hatályba. Ez a „trojka” eddigi tevékenységét és az eurózóna erős tagállamainak költségvetési fegyelem iránti elkötelezettségét ismerve gyakorlatilag a veszteségek társadalmiasításának folytatását kell, hogy jelentse. A radikális baloldali fordulatot követően sem csökkent tehát számottevő mértékben az Artner által (is) kimondott keserű verdikt: „[...] Görögország kormányának önállósága gyakorlatilag megszűnt: az ország vezetése az Európai Tanács utasításainak végrehajtójává degradálódott. A kiigazítási terv, illetve tervek, amelyek Brüsszelben

készültek, a legapróbb részletekig előírták a teendők irányát, tartalmát, formáját, mértékét és idejét.”¹⁷

Artner Annamáriához csatlakozva, magam is úgy látom: „a globális változások arra utalnak, hogy a transznacionális világrend architektúrája alapjaiban megrendült. Az a csomópontválság, amelyben ma élünk, ismét jelentős intézményi változásokat, új világrendet (»belső ugrást« vagy formációváltást) követel.”¹⁸ Egyértelmű válaszüthoz érkezünk, de talán még nem késő európai dimenzióban is elgondolkodni azon a problémán, miszerint a 2008-ban kitört válság egyik oka éppen a jóléti állam által korábban garantált szociális modell lebontása és a gazdaság-, valamint társadalompolitika neoliberais szabályozási filozófiának való kiszolgáltatása volt. A nyugat-európai jóléti államok működésük idején valójában cizellált ellátási- és szociális biztonsági szisztémát építettek ki, amely nem volt érzéketlen a szociális szempontok iránt, ezért sikeresen nivellálták a polarizációs tendenciákat. Meggyőződésem, hogy európai szinten minőségi változást a szervezett kapitalizmus újbóli centrumba helyezésével lehetne elérni. Ilyenformán Artner több javaslatát¹⁹ is támogathatónak tartom. Ide sorolható a tartós foglalkoztatás lehetőségének megteremtése, beleértve a szövetkezetek szervezését; a gyermekek anyagi és szellemi igényeinek magas fokú kielégítését, értve ezen az iskolai étkeztetést, a tankönyvellátást, a széles sávú internetelés biztosítását, a kulturális programok támogatását; illetve a lakosság egészségi állapotának javítását, azaz a megfelelő színvonalú közegészségügy kialakítását. Megkockáztatható ugyanis, hogy a szabályozás válsága csak jelzője a jelenkori felhalmozási modell válságának, tudniillik annak, hogy módosult formában vagyunk tanúi egy klasszikus túltermelési válságnak. Fizetőképes kereslet hiányában ugyanis előbb-utóbb kipukkadnak a mesterségesen kreált pénzügyi innovációk, valós keresletet helyettesíteni szándékozó származékos hitelkreációk, és ezen nem segít ezek másodlagos ügyletekkel történő kitolása sem. Ekkor lép életbe a hivatalosan senki által sem hirdetett, sőt, éppenséggel tagadott, ám a gyakorlatban rendre érvényesített neoliberális/neokonzervatív intervencionizmus: a veszteségek társadalmasítása.²⁰ Ezen kellene túljutnia a kapitalizmus logikájának; Németh Lászlóval élve: ez lehetne a kapitalizmus „minőségi forradalma” – és Európa visszaszerzésének valódi záloga.

Jegyzetek

¹ A „*disciplinary neoliberalism*” terminust Stephen Gill alkotta meg. Lásd Stephen Gill: *Theorizing the Interregnum: The Double Movement and Global Politics in the 1990s*, in Hettne, Björn (ed.): *International Political Economy. Understanding Global Disorder*. Nairobi, East African Educational Publishers Ltd., 1997, 65–99.

- ² Utalás 1999-ben megjelent munkájára. Anthony Giddens: *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Budapest, Napvilág Kiadó, 2005.
- ³ A sokáig a „lehetőségek hazájának” tekintett Amerikai Egyesült Államokban a társadalom legszűkebb szegmensében (a hivatalos szegénységi szint alatt) élők száma az elmúlt évszázadban nagyjából a lakosság 15 százalékát érintette, miközben csökkent a középosztályhoz tartozók aránya (1971-ben még a lakosság 61 százaléka tartozott e szegmensbe, 2011-ben viszont már csak 51%-uk), és 1999 óta több mint ötezer dollárral csökkent az átlagos amerikai háztartások jövedelme. Ehhez párosul, hogy miközben az alsó és középső jövedelmi hányadba tartozó háztartások helyzete a gazdasági válság folytán egyre kilátástalanabbá vált, a legtehetősebbek még gazdagabbak lettek: 2009-et követően az összes jövedelemnövekedés 95%-át a felső egy százalék könyvelhette el magának. Az adatokra vonatkozóan lásd Bámer Bence: *Amerika visszavonulóban? Mérlegen Barack Obama külpolitikája.* Budapest, Kitek Média Kft., 2014, 14–16.
- ⁴ Artner Annamária: *Tőke, munka és válság a globalizáció korában.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2015, 49.
- ⁵ Francis Fukuyama: *The End of the History and the Last Man.* New York, The Free Press, 1992.
- ⁶ Friedrich August Hayek: *Law, Legislation and Liberty. Volume 2. The Mirage of Social Justice.* London, Routledge & Kegan Paul, 1976, 68.
- ⁷ Artner: i. m. 68.
- ⁸ Fukuyama, Francis: American Power is Waning Because Washington Won't Stop Quarreling, in *New Republican*, March 10, 2014. <http://www.newrepublic.com/article/116953/american-power-decline-due-partisanship-washington>. (Letöltés: 2014. augusztus 22.); Fukuyama, Francis: At the „End of History” Still Stands Democracy, in *The Wall Street Journal*, June 6, 2014. <http://www.wsj.com/articles/at-the-end-of-history-still-stands-democracy-140208066>. (Letöltés: 2015. február 22.)
- ⁹ John W. Williamson: What Washington Means by Policy Reform, in John Williamson Williamson (ed.): *Latin American Adjustment: How Much Has Happened.* Washington, Institute for International Economics, 1990, 7–20.
- ¹⁰ Lásd a *Támogatási csomag Ukrajna számára* címmel az Európai Bizottság által kibocsátott munkaanyagot. http://europa.eu/newsroom/files/pdf/ukraine_hu.pdf. (Letöltés: 2015. február 22.)
- ¹¹ Artner: ui. m. 81.
- ¹² Polányi Károly (1944): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.
- ¹³ Ennek hátterében az (is) áll, hogy 2010-ben az akkor 27 tagú Európai Unióban a szegénységi mutatókat illetően 80,7 millió ember (a lakosság 16,4 százaléka) élt a szegénységi küszöb alatt, a gyermekek vonatkozásában ez a mutató pedig még drasztikusabb volt (19%). A következő években az arány tovább romlott, így 2012-ben a 28 tagú EU-ban 85 millió fő szenvedett szükséget. Emellett a hosszú távú (tizenkét hónapnál hosszabb) munkanélküliség aránya is nagymértékben nőtt: 2011-ben számuk az Európai Unió szintjén elérte az összes munkanélküli 43,1 százalékát. Az adatok forrása: Artner: i. m. 134.
- ¹⁴ Jürgen, Habermas: (1998): *A posztmodernizációs állapot. Politikai esszék.* Budapest, l'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, 2006, 50.
- ¹⁵ Artner: i. m. 250-251.

- ¹⁶ Ezek a Sziriza első intézkedései. *Origo*, 2015. január 28. <http://www.origo.hu/gazdasag/20150128-emeli-a-minimalbert-privatizaciot-allit-le-a-sziriza.html>. (Letöltés: 2015. február 22.)
- ¹⁷ Artner: i. m. 214.
- ¹⁸ Artner: i. m. 120.
- ¹⁹ Artner: i. m. 162–163.
- ²⁰ Ehhez ld. Robert Went: *Globalization: Neoliberal Challenge, Radical Responses*. London, Pluto Press, 2000, 15.; Szigeti Péter: *Világrendszerénélzöben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005, 43–44; Artner: i. m. 98–105.

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1, 4, 5, 6, 7, 21-22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49 számaink elérhetők honlapunkon a www.eszmelet.hu oldalon.

50: Új baloldal EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Antiglobalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorassizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányjai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolivari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korrupció. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság; **98:** Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; **99:** Felszabadítási teológia, újpünkösdiszmus. Ferenc Pápa; **100:** Az Eszmélet 25 éve. Átmenet Mozgalm. Kritikai közgazdaságtan; **101:** Új Internacionálé, földkérdés, agrobiznisz, néptáncmozgalm; **102:** Ukrajna, prekariátus, lengyel rendszerváltás; **103:** Ruanda. Neomarxisták. Posztkoloniális elmélet. Félperiféria; **104:** Egyiptom, Törökország, Irán. Maffiaállam. Budapest-blokk; **105:** Szélsőjobboldal, neofasizmus, Latin-Amerika, perifériák; **106:** Jalta. Marxizmus Japánban, Nigériában. Kosztolányi.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámánál fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

István Mészáros: Substantive equality and substantive democracy

„In envisaging a historically sustainable socialist transformation there can be no departure from the radical orienting principle and measure of *substantive equality* in terms of which the period of *transition* to a fundamentally different social metabolic order can be constantly evaluated.”

Socialism

John Bellamy Foster: Chávez and the Communal State On the Transition to Socialism in Venezuela.

In the 20th century socialist strategy focused on the state apparatus as the main instrument to build socialism after having gained power. In contrast Hugo Chávez's experiment has attempted to create institutions of a communal state so that more and more power is directly transferred to the people, making the Bolivarian revolution irreversible. This process is going on under Maduro's presidency as well, despite some accumulating difficulties.

Szalai Miklós: Is Marx's socialism utopian?

This study discards four myths about the works of Marx. The author concludes: 'Until we do not see an organising principle and force of societal life that could replace the functions of the market – and we do not see where such a force – we cannot decide if Marx's concept of socialism is utopian or realistic.'

The author provides an in-depth analysis of the search for a form of economic organisation of socialism, ranging from the reinterpretation of Marx by B. Ollmann and the socialist calculation debate to theories of market socialism such as A. Nove and W. Brus.

Péter Szigeti: Notes on the transition and the questions raised by state socialist experiments

The question of a transition away from a capitalist society can be studied on several levels of abstraction. The most general amongst these is philosophical analysis, but we can think of concrete historical analysis of a given society or of historical backwardness (necessitating a long transition), all the way to attempts at planned resource allocation with the help of advanced computer technology. As the author points out commodity production as a value relation does not necessarily mean the private appropriation of the surplus. The socialisation of the accumulation process – beyond the socialisation of distribution – should and could have been a key element for the state socialist experiments. Failing that, all attempts at a transition collapse back into the value relations of bourgeois society: privatisation, liberalisation and managerialism takes hold, as it indeed happened in Eastern Europe.

Documents

Ervin Rozsnyai: The transitional society. Some thoughts on the theoretical lessons of the debacle

Ervin Rozsnyai reconstructs the concept of a 'transitional period' by historical and theoretical analysis of the Soviet experiment. Starting from the concept (by Marx and Lenin) of three phases of transition (transitional period – socialism – communism) Rozsnyai inspects the trajectory of the state socialist systems. The article can be considered a document of orthodox 'Marxism-Leninism'.

Associations

György Marosán: Does communism have a future?

According to the author we stand at a world historical bifurcation, as the regressing institutions of bourgeois society make space for communal experiments. Maybe it will be these small communities, linking up and gradually forming a larger network, that lay the foundations for 21st century communist society?

History

Julien Papp: Revolution or Sovietisation? Hungary after the 2nd World War (September 1944 – September 1947)

The author points out: Stalinist governance did not have to be 'imported' in Hungary, as Soviet officials found a whole set of institutions 'already in place, ready to be used from the country's historical tradition: the safeguarding of the political order through penal law, the use of public administration to settle political conflicts, terroristic methods of the police, listing and sacking of 'undesirable' persons from public service, the predominance of the executive etc.' Instead of Sovietisation one might rather speak of 'reactivation' and a certain 'endogenous continuity' in the case of Hungary.

Miklós Mitrovits: Was 'victory over capitalism' possible? Reforms in Central Eastern Europe and economic growth

At the time of the attempts at economic reform several works were written, discussing the pros and cons of these latter. These were mostly forgotten after 1990 as they had no practical relevance anymore. Today we can look back with some hindsight and take account of the depth, failure and success of these attempts in various countries. The article analyses reforms in post-Stalin Poland, Czechoslovakia and Hungary, inspecting their theoretical background and the context of their introduction. Based on the historical statistics of Angus Maddison the performance of these economies during the period is assessed.

Culture

Takács Róbert: The reform of culture – the culture of reform

The notion of reform is associated with the economy in state socialist systems. The reform of 1968 used economic language in its interactions with the actors of culture, while the main aim of cultural policy was the previous achievements that it contributed to the fact that cultural production had been exempted from the rules of the market. The study on one hand proves that it could not be done perfectly – even in the 1960's. On the other hand finds the roots of cultural

shifts – without institutional changes – one and a half decades earlier in the de-Stalinization process.

Faces

Stephan Eric Bronner: **Paul Robeson**

Robeson was one of the most important African American personality and public intellectual of the United States in the first half of the 20th century. His efforts to connect the question of black identity with the struggle for social rights and against economic exploitation in general have not lost any of their relevance since today.

Around the table

The timeliness of Lenin. *Roundtable discussion.* Speakers: Annamária Artner, Viktor Kiss, Tamás Krausz, Attila Melegh and Péter Szigeti. Moderator: Szergej Filippov.

Bookmark

Krausz Tamás: **Spiró Diabolina.** György Spiró: *Diabolina.* Budapest, Magvető Kiadó, 2015

Pongrácz Alex: **Interpreting the crisis in the era of globalisation.** Annamária Artner: *Capital, labour and crisis in the era of globalisation.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2015

Szerkesztőbizottság: Bartha Eszter, Bózsó Péter, Matthias István Köhler, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (olvasószerkesztő), Matheika Zoltán, Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Konok Péter, Melegh Attila, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Z. Karvalics László.

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – Kossuth Klub 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Indigoline, Budapest

Nyomás: Mondat Nyomda Kft., felelős vezető: Nagy László

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj: 2600,- Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000

A hazai és nemzetközi baloldalon évtizedek óta alapproblémaként merül fel az antikapitalista alternatíva hiánya. E számunkban, hagyományainknak megfelelően, visszatérünk a tőkés rendszerrel szembeni útkeresés elméleti és gyakorlati problémájához; a közreadott szocializmusértelmezések olyan vitatható és vitára készítő álláspontok, kifejtések, amelyek a szélesebb körű újragondolást kívánják ösztönözni. Szerzőink a tőkés kizsákmányolással szemben, a szocialista alternatíva globális kimunkálásának folyamatában, alapvetőnek tekintik a közösségi tulajdon működésének és működtetésének kérdéseit. Az antikapitalista alternatíva elméleti és mozgalmi, történeti és gazdasági kibogozását, újabb és újabb írások tükrében, következő számainkban is igyekszünk majd olvasóink elé tárni.

„A legtöbb huszadik századi posztrevolúciós kísérlet összeomlása a századvégen szinte mindenütt defenzívába szorította a szocialistákat. Ma kiadni a »huszonegyedik századi szocializmusért« jelszavát annyi, mint e defenzív magatartás meghaladására tenni kísérletet, s maradéktalanul korunk legsürgetőbb problémájára: fönnttartható szocialista rend megteremtésére fordítani erőfeszítéseinket. E tekintetben – Hugo Chávez venezuelai elnök szavaival szólva – »Mészáros István olyasvalaki, aki lámpással mutatja nekünk az utat. Rámutat, mi a veleje annak a vitának, amelyet le kell folytatnunk ahhoz, hogy levetkezzük a defenzív magatartást, amelyben a világ népei és forradalmi mozgalmi megrekedtek, és offenzívára váltsuk át világszerte, előrelépve a szocializmus felé.« [...] Ahhoz, hogy megteremtsük a lényegi egyenlőségen alapuló közösségi termelési rendszer lehetőségét, s ne essünk sem a »parancsuralmi szocializmus«, sem a »piaci szocializmus« (e két ikertestvér) eltvelyedésébe [...] az szükséges, hogy a szocializmus szerves rendszerként avagy társadalmi anyagcsererendként konstituálódjék, s ezáltal termelési viszonyai és döntéshozási viszonyai egymást erősítsék.»

A Monthly Review szerkesztősége
Eszmélet. 79. 95.

„Sok reményt fűzünk a piac pozitív funkcióinak felújításához. A piac a szocialista gazdaság működési mechanizmusa, amely ellenőrzi, hogy a munkaráfordítás a vállalatokban társadalmilag célszerűen történt-e. Nem tőkés piacra gondolunk, hanem szabályozott és nem ösztönös – szocialista piacra. A tervnek és a gazdaságpolitikának pozitív erővel kell hatnia a piac normalizálására. A társadalomnak kellő körültekintéssel, perspektívával, a lehetőségek tudományos feltárásával, a fejlődés legjobb irányának megválasztásával kell terveznie jövőjét. Ezt azonban nem lehet elérni a piaci tényező (a vállalatok és a lakosság) önállóságának elnyomásával, mert így egyfelől aláássuk a gazdasági ésszerűsége irányuló érdekeket, másfelől deformáljuk az információs és döntési folyamatokat, amelyek nélkül a gazdaság nem működhet.»

Csehszlovákia Kommunista Pártjának akcióprogramja, 1968. április
Eszmélet 1. 53.

E számunk szerzői

Artner Annamária – közgazdász, MTA KRTK Világ gazdasági Intézet (Budapest)

Böröcz József – szociológus, Rutgers University, New Brunswick (USA)

Bronner, Stephan Eric – filozófus, politológus, Rutgers University, New Brunswick (USA)

Foster, John-Bellamy – szociológus, Univeresity of Oregon (USA), a *Monthly Review* szerkesztője

Kiss Viktor – filozófus, Zsigmond Király Főiskola (Budapest)

Marosán György – fizikus, filozófus, közgazdász, BGF Külkereskedelmi Kar (Budapest)

Melegh Attila – szociológus, Corvinus Egyetem, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet (Budapest)

Mészáros István – filozófus, professor emeritus, University of Sussex, az első *Eszmélet* (1956-1958) alapító főszerkesztője

Mitrovits Miklós – történész, MTA BTK Történettudományi Intézet (Budapest)

Papp, Julien – történész (Franciaország)

Pongrácz Alex – jogász PhD-hgallgató, Széchenyi István Egyetem (Győr)

Rozsnyai Ervin (1926–2012) – filozófus, író (Budapest)

Szalai Miklós – történész, filozófus, MTA BTK Történettudományi Intézet (Budapest)

Takács Róbert – történész, Politikatörténeti Intézet (Budapest)